

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Э.Ф. ҲОЗИЕВ

МУОМАЛА ПСИХОЛОГИЯСИ

Университетларнинг психология ва социология
мутохассисликлари учун ўқув қўланма

Тошкент – 2001

Д. Ғ. ҒОЗИЕВ

МУОМАЛА ПСИХОЛОГИЯСИ

**Университетларнинг психология ва социология
мутахассисликлари учун ўқув қўлланма**

Тошкент 2001

Қўланма муомала психологияси курси асослари бўйича илмий-амалий материаллари ўзида мужассамлаштирган бўлиб, жаҳон психологиясининг дурдоналари муайян мезонга биноан тизимга келтирилгандир. Унда муаммонинг тузилиши, унинг ижтимоий-тарихий даврларда ўрнини, таснифлари, функциялари, шаклланиши, ривожланиши хусусиятлари, ўзига хос механизмлари, босқичлари, шакллари (бевосита, бивосита ва ҳоказо) юзасидан маълумотлар жой олган. Шунингдек, муаммонинг шахсий қарашлари, таснифлари ҳам қўлланмага киритилган.

Қўланма психология ва социология бўлимларининг талабаларига ва ўқитувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: доц. **Р.Ю. Тошимов**

Тасвирчилар: доцентлар **Г.Қ. Тўлаганова,**
М.А. Қодирова

МУНДАРИЖА

Муомала психологияси.

Миллий ғоя ва муомала ҳамкорлиги.

Миллий мафкура, муомала ва миллий ўзлигини англаш.

Муомала ижтимоий-психологик воқелик сифатида.

Муомала ва нутқ.

Муомала психологик муаммо сифатида.

Муомала ҳамкорлик фаолияти эканлиги.

Муомала тузилмаси тўғрисида тушунча

Муомаланинг тадқиқот тарихидан

Муомаланинг экспериментал тадқиқоти

Радио орқали узатиладиган янгиликка нисбатан хотирот: хабарнинг

тузилиши ва билимнинг «янгилиниши»

Ҳамкордик фаолиятида муомала

Муомаланинг татбиқий масалалари

Касбий муомалани шакллантириш методикаси

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов асарларида ишлари суридаётган истиқбол гоялари, "Таълим", "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" қонунарининг моҳияти олий ўқув юртларида ҳозирги замон талабларига жавоб бериладиган, халқаро таълим стандартлари билан рақобатлаша оладиган мутахассислар тайёрлашни тақозо этмоқда. Ижтимоий ҳаётимизнинг аксарият соҳаларига изчил равишда кириб бораётган психологик билимлар шу йўналишда кенг қамровли мутахассислар етиштириб беришнинг амалдорлигини оширишни талаб қилмоқда-бу давр талаби.

Ўзбекистон Миллий Университети қошида мамлакатимиз учун қарийб утти йилдан бери психолог мутахассислар тайёрланмоқда. Бакалавриятга учун мўлжалланган ўқув режасида психологиянинг 36 та соҳаси бўйича курслар ва махсус курслар ўқитилиши назарда тутилди. Улар ичида бир неча соҳани ўзида қамраб олган "Муомала психологияси" бўлиғи мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Психологларни муомала мароми билан қўрқалантириш инсонни инсон томонидан идрок қилиш механизмларини психологик ҳаётда қўллаш, шахслараро муносабатни мақсадга мувофиқ равишда ошириш, коммуникация шаклларида турли вазиятлардан фойдаланиш, ўзаро таъсир ўтказиш воситаларини амалиётга татбиқ этиш, муносабат вазиятларнинг олдини олиш, одамларнинг бир-бирини тушуниш шароитини юзига келтиради.

Муомала психологиясининг миллий гоя, миллий ўзликни англаш, сий ва нутқ, маънавият ва қадрият билан уйғунлиги, аждодларимиз таълим-тарбиясида унинг ўрганилиши, ҳозирги замон жаҳон психологиясида таълим-тарбиянинг ҳолати, татбиқий жабҳалари юзасидан билимларнинг маълумоти қўлланмадан жой олган. Шунинг билан бирга муомаланинг психологик ва методологик асосларига тааллуқли маълумотлар ҳам унда мўлжалланган, шунингдек, айрим мунозарали томонлар муаллиф томонидан эътибордан четга қолмаган.

Муомаланинг назарий ва методологик муаммолари. Миллий ғоя ва муомила ҳамкорлиги.

Миллий ғоя ва миллий иқдидол мафжураси тўғрисида Президентимиз асарлари, давлатимиз ҳужжатлари, файласуф ва сиёсатшунос олимларнинг ишлари эълол қилинишини туфайли назарий масалалар юзасидан мулоҳаза юритишга зарурият йўқдир. Шунинг учун бунинг ўрнига миллий ғоя ва истиқдол мафжурасини болалар онига сингдиришнинг амалий жиҳатлари тўғрисида фикр анманишини маъқул деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистон Республикамишининг бир неча йилларга мўлжалланган ҳар хил хусусиятли, лекин умумийлигини унда акс эттирувчи ғоялар мавжуддир. Улар ватанимиз тараққиётининг рўёбга чиқарувчи истиқбол дастури вазифасини бажариб келмоқда, бизнингча, улар: 1) Ўзбекистон келажаги буюк давлат, 2) Ўзбекистонда демократив, ҳуқуқий, фуқаровий жамият барпо этиш, 3) фуқаролар онгини маънавият маънаси билан ёритиш, 4) мустақил фикрловчи, фаол, фидоий кишиларни тарбиялаш, 5) комил инсонни камол топтириш ва ҳоказо.

Мамлакатимизнинг миллий ғояси унинг заминиде ҳаёт кечираётган барча миллатлар ва элатлар учун умумийдир. Худди шу боис миллий ғоя фуқароларнинг диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар, ҳаммасига бахтли турмуш, фаровон ҳаёт, ўзаро тотувлик, мустақиллик туйғусига садоқатлик эзу ниятлари ушалишини кафолатлайди. Олдимиздаги навбатдаги вазифа тарбиянинг аввалги воситалари ва шакллари моҳиятини тубдан ўзгартириш, инсонга таъсир ўтказишнинг янги усуларини яратишдан иборатдир. Бу борада мактабгача таълим-тарбия тизимига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Мактабгача ёшдаги болалар онгига миллий ғояни сингдиришда, бизнингча, қуйидаги воситалардан фойдаланиш юқори самара бериши мумкин:

- 1) хулқ-атвор қўникмасини эгаллашнинг, табиатта ва жисмларга нисбатан муносабатнинг табиий ифодаланишини шакллантириш;
- 2) тарбиячи билан тарбияланувчиларнинг ўзаро муносабатларида тенглик (нисбий равишда), мустақил хатти-ҳаракат ёрдами билан мақсадга эришиш учун қўлай шарт-шароитлар яратиш;
- 3) юксак инсоний туйғуларни таркиб топтиришнинг атрибутларини ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Болаларга у ёки бу нарсаларга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топтириш учун ҳар бир хатти-ҳаракат, хулқ-атвор, сюжетли ўйиндаги роль, ижтимоий фойдали муҳнатда қатнашиш мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида тасаввур қилиниши зарур. Чунки ижтимоий ҳаётда ва фаолиятда майда (резги), иккинчи даражали аҳамиятсиз нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, ҳар қандай ақлий, ахлоқий хатти-ҳаракат тарбиявий қамровнинг сиртидан ташқарига чиқиб кетмаслиги лозим. Акс ҳолда тарбиявий таъсир ўтказишнинг занжирида заиф унсур вуҷудга келиши учун имкон туғилади. Ушбу руҳий ҳолатларни яққол мисоллар орқали изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Агарча у ёки бу боланинг хулқида кўрслик, кўполик намунаси кўра ташванса, унинг маца бундай магтикый изчиллик ёрдами билан тушунтириш мумкин: "Яхши бола ҳеч қачон ўртоғини хафа қилмайди. Қолиги кўнон болани ҳамма ёмон кўради. Ёмонликка ўрганса, катта бўлса ҳам уни такрорлайди. Ёмон болаларни халққа, давлатга фойдаси борми?"

Алтайлик, дов-дарахтларга, ўйинчоқларга қалтис муносабатда бўлган болани шундай таъсир ўтказиш мумкин: "Дарахтлар олдин соя, кеширтошлик меза беради. Уни синдирса бўладими? Унинг жони оғрийди, бола ўхшаб пингайди. Унга озор берма, уни асра, бизга фойда келтиради. Ўйинчоқни синдирма, сендан кичик укаларинг уни ўйнайди. Буларни эстиёт қилсак, нулимиз кўп бўлади, мамлакатимиз эса бадавлат. Бир кун келиб чиройли уйлар куриб беришади, автомат ўйинчоқлар совға беришади. Бу яхшими?"

Бола хулқи, муносабати ва лоқайдлигини сўз орқали изоҳлаш, танини қилиш туфайли хатти-ҳаракатни тўғри баҳолашга ўргатилади. Келасак учун уларни асраш-авайлаш, ўстириш яхши хулқ эканлиги тушунтирилади, табиат ва жамият инсон учун бир бутунлиги содда иборалар билан боланинг онига сингдирилади. Ҳар қандай хатти-ҳаракат баҳолашни, бифарқлик, лоқайдлик кўриниши ёмон оқибатларга олиб боришни таъкидланиши жоиз.

Мактабгача таълим болаларга ахборот бериш, тушунмаган ҳолда ёд олинган у ёки бу кўникмаларни шакллантиришга мўлжалланган бўлиб, ўзгичи саводхонлик даражасини кўтаришга қаратилган, холос. Ҳозирги замон педагогик технологиянинг психологик моҳияти таълим жараёнида болаларга бошқача ёндашишни тақозо қилади. Анъана бўлиб келинаётган таълим тизимининг мазмуни муайян билим кўламини болалар миёсига улатишнинг омилкор йўлларида фойдаланишни назарда тутаяди. Лекин боланинг фанга муносабати, унинг имконияти иккинчи даражали ижтимоий муаммо сифатида қарали келинади. Навбатдаги таълимий муаммо қим билим олади? деган жумбоққа жавоб топишдан иборатдир. Бунинг учун тарбиячи мактабгача таълимни якка тартибда ва табақалаштиришни, бошқача-бошқач юзага келган вазият ҳамда уларнинг имкониятлари билан адолатли равишда режалаштиришни лозим. Тарбиячи билан тарбияланувчи ўртасида исбий тенглик (бола учун қанақанги билим керак?) ҳамда инсон омишини ҳисобга олиш (истеъдоди, зехни, ишчанлиги, тезкорлиги, уқувчанлиги) устидан мулоҳаза юритиш токи катталарнинг ижтимоий бурчига айлانسин. Зеро, кичкингойларда мустақил фикрлаш, мустақил ишчилик, мустақил худдалаш имкониятлари ишга тушсин, аста-секин амалий кўникмалари вужудга келсин. Илк болалиқдан мустақил фикрлашга фарғилларнинг кўникиши келажакда баркамол авлод ҳошиини амалий ифодасининг кафолатидир.

Мустақилликдан оланичи мафқуранинг таъсирчан, таъйикий атрибутлари ут аҳамиятини нуқотди. Шу орада тарбиявий-таълимий жараёнда гозвий бўшлиқ нуқудга келди. Шунинг учун янги атрибутларни ишлаб чиқиш ва уларнинг таъсир доирасини аниқлаш, руҳий кўтаринкиликнинг

давомийлиги муаммосининг ечимига жавоб топиш ижобий патижалар беришини илмий-амалий жиҳатдан далиллаш лозим. Бизнингча, миллий ғояга мутаносиб баъзи бир атрибутлар қуйидаги кўринишга эга бўлиши мумкин: 1) мадҳия ижроси пайтида болаларни ҳис-ҳаяжонга тўла руҳий кечинмалари билан сафлантириш ва тўлқинланишнинг табиий ифодасини тарбиячилар намунавий даражада намойиш қилиш ҳолати; 2) байроғимиз олдида уларни таъзим қилишга, уни юзига суртишга ўргатиш; 3) Ватан тақдирини тўғрисида ахборот эфирга узатилаётганда болалар билан машғулотни тўхтатиш ва бутун диққат-эътиборини унга қаратиш; 4) миллий байрамлар кадр-қийматини кўтарувчи тарбиявий атрибутларни амалда синаб кўриш: а) "Бахтли болалик" кўкрак нишони, б) "Соғлом авлод" байроқчаси, в) "Яшил ҳимоячи" боғичи, г) "Истиқлол рамзий (безакли) қалпоғи", д) миллий байрам кийимлари ва уларнинг хокисорларча намойиши; 5) "Биз Ватан фарзанди" танганавий машғулотлар: а) ўйинлар, б) мусиқалар, в) миллий урф-одатлар, маросимлар, расм-русумлар, аъёнлар ижроси; 6) Аждодлар хотирасини тик ҳолда кутиб олиш ва болаларда улардан фахрланиш ҳиссини уйғотувчи вазиятни юзага келтириш; 7) "Жажжи меҳнатим-донишмад халқимга" мавсумий тадбирлар; 8) Намунавий хулқ ва ўзлаштиришнинг маънавий рағбатлантириш атрибутлари (картондан ҳар шакли ва рангли кўргазмани қурошлар); 9) "Келажак-бизники" ҳар хил мазмундаги мусобақалар; 10) кишилар билан жонли, порасмий учрашувлар; 11) Мустақиллик нсъматлари (музей, меъморчилик ва ҳоказо) билан таништириш Ватан туйғусини уйғотиш механизмга айлансин, ўлмас излар эса ҳаракат, интилиш регулятори вазифасини бажарсин.

Миллий мафкура, муомала ва миллий ўзлигини англаш.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини мустаҳкамлаш учун иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, маънавий хусусиятга эга бўлган муаммоларни оқилона ҳал қилиш, уларни рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитларни яратиш кўп жиҳатдан омманинг фаоллигига, ташаббускорлигига, ижодкорлигига ва ватаппарварлик туйғусига боғлиқ. Юксак инсоний ҳис-туйғулар фуқаролар ҳатти-ҳаракатларининг, феъл-атворларининг регулятори (бошқарувчиси) вазифасини (функциясини) бажара бошлаган дақиқалардан эътиборан умумий негизли оммавий ҳаракатлар, қарашлар, ғоялар, мотивациялар намоён бўлади ва ҳар бир инсонда шу умумият ишига ўзининг шахсий улушини кўшиш истаги, майли вужудга келади. Фуқароларнинг юргимизда ва унинг ташқарисиди содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларга, якка воқеликка, шахслараро ва миллатлараро муомала хусусиятига, маромига, умуминсоний ҳамда миллий қадриятларга нисбатан муносабати ижтимоий макро (катта) ва микро (кичик) муҳитни ҳаракатлантирувчи кучни ўзида мужассамлаштиради.

Омманинг жамиятга, табиатга, якка шахсга нисбатан муносабати эҳтиёжларда, хоҳиш-истакларда, қизиқишларда, хулқ-атвор мотивларида, нимон-эътиқолда, қарашларда, ғояларда ўз ифодасини топади. Муносабатлар негизиди эса инсон онгидаги тимсоллар, тасвирлар, тасаввурлар,

ғаввуротлар, кечинмашар, иродавий хислатлар, характер сифатлари, юксак ҳиссийят, ақл-заковат, шахсининг барқарор фазилатлари ётади. Миллий мафкураининг мустақиллиги, мустаҳкамлиги, барқарорлиги, қудратлилиги мамлакатининг фуқаросининг истаги, интилиши, фаолият режаси, хулқ-одоби, яққол вазифаси билан бевосита уйғунлашувига боғлиқ.

Инсоннинг ижтимоий ҳодисаларга, ҳолатларга, воқеликка нисбатан муносабатининг психологик моҳияти унинг онгли, фаол, яқлит, мақсадга йўналтирилган, ижтимоий шартланган шахсий тажрибасининг тизимига асосланган муваққат алоқаларининг ҳам объектив (табиий), ҳам субъектив (шахслараро муносабатта оид) жабҳаларининг мажмуасидан иборатлигидир. Фуқаронинг мазкур муносабати бир неча хил кўринишларда, шайларда намоён бўлади:

- ақлий (рационал: фикрлаш, ижодий изланиш, англаш, тушуниш);
- эмоционал (ҳиссийга берилиш, юксак ҳис-туйғулар замирида);
- онглилик (онгостлилик, онгсизлик, ўта онглилик);
- объектив (табиий шароитлар, ирсий белгилар, туғма майллар);
- субъектив (ҳаёт давомида шаклланган ички шахсий фазилатлар негизда);
- умумий (халқ, омма, миллат, элат, миллатлараро бирлик);
- хусусий (якка шахс тарзида) баҳолашга йўналтирилган кабилар.

Ҳодиса ва воқеликларнинг фуқаро, омма, халқ томонидан баҳолашини ва берилган баҳонинг оқиллиги, ҳақчиллиги ёки унинг ҳис-туйғулар, эмоционал кечинмалар тазйиқи остида амалга оширилганлиги қанфийат, шижоат, асабийлашиш (аффект), зўриқиш, танглик (стресс) жараёнларида юзага келади. Ижтимоий ҳодисалар билан ғоялар ўртасидаги жараёнларнинг ўзаро мувофиқлиги, мутаносиблиги, мослиги ёки уларнинг бир-бирига нисбатан зидлиги, қарама-қаршилиги, низоли, мождароқи хусусиятга эга эканлиги оммавий баҳолашнинг асосий кўрсаткичи (мезони) вазифасини ўтайди. Мазкур баҳолашнинг замирида ҳар хил хусусиятли овозалар, миш-мишлар, вас-васалар, парокандаликлар туғилиши ва кенг қўламда тарқалиши мумкин.

Ижтимоий ҳодисалар ва ҳолатларни баҳолаш якка шахс, гуруҳ, жамоа томонидан тақлид (имитация), юктириш (юқиш), ишонтириш, таъсир ўтказиш каби воситалар орқали ижтимоий турмушда амалга ошади.

Инсоннинг бирон-бир нарсага ёки ҳолатга тақлид қилиши ихтиёрини тарзда ҳосил бўлса, оммавий юқиш эса ихтиёрсиз равишда вужудга келади. Табиатда ёки жамиятда содир бўлган воқелик юзасидан далиллар келтириш, бидиритилган фикрнинг маънавий шакллар ёрдами билан асосланган туғайили инсон шу нарсага ишонтирилади, бунинг натижасида фикрларда умумийлашув рўй беради.

Якка шахсга ёки муайян гуруҳга таъсир ўтказишдан иборат восита орқали ҳодисаларга баҳо беришда раббатлангириш, жазолаш, кўрқитиш, ҳомийлик қилиш, восийлик, шайда берин йўлларида фойдаланилади. Юзага келган, содир бўлган ҳодисани оммавий тарзда баҳолаш жамоа аъзоларининг ақл-заковатига, маданий даражасига, менталитет кўрсаткичига, қарашларига, элтиқолларига (маслагига), фикрлашнинг

мустақиллигига, ижодийлигига, фикрнинг чуқурлиги, теранлиги ва тешигига, фавқулодда юзага келган яққол шароитга боғлиқдир.

Ижтимоий муносабатлар омма (фуқаролар) орасидаги стерсотишлар (аждодлар ўғитлари, хулқ-атвор мерослари)га, ассоциациялар (ҳодисаларнинг ўхшашлиги, ёндошлиги, қарама-қаршилиги)га, идентификация (катталарнинг ижобий сифатларини ўзлаштириш, гоҳо иллатларини эгаллаш)га, рефлексия (келажакда амалга ошириш мўлжалланган эзгу ниятни аниқ баҳолаш, оқилона назорат қилиш, башорат этиш)га, антиципация (истикбол режасининг моделини яратиш)га асосланади. Омманинг ижтимоий ва шахсий тажрибаси билан ислом таълимоти ўртасидаги узвий алоқалар ҳам ўзаро муносабатлар моҳиятига таъсир этади. Шахслараро, миллатлараро муносабатлар мажмуаси эса миллий мафкура негизини белгилайди, уни мустаҳкамлайди, барқарорлаштиради, такомиллаштиради ва ривожлантиради.

Фуқароларнинг ижтимоий онгидан эски мафкура қолдирган изларни, сарқитларни батамом сиқиб чиқариш учун куйидаги ҳолатларнинг хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ:

-эски ўрнашиб қолган ғоялар билан янги ғоялар ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳамда муносабатлар тизими (мерос, ички кураш, зиддият, низо, можаро ва бошқалар);

-ижтимоий онг билан миллий ғоялар ўртасидаги ўзаро муносабатлар (анъаналар, ахлоқ-одоб, урф-одатлар, расм-русумлар, маросимлар, миллий қиёфа, менталлик, миллий туйғу, миллий характер, миллий таъб, миллий тил, миллий куй, миллий мусиқа ва ҳоказо);

-ҳозирги замон кишисининг ҳис-туйғуси, кайфияти, эътиқоди, мотивацияси, интилиши, талабгарлиги билан қадриятлар, турмуш тарзи, одатлар, хулқ-атвор ва тажриба малакалари ўртасидаги алоқаларни қатъий равишда мустаҳкамлаш;

-индивидуал ва ижтимоий онгга миллий ғоялар, қарашлар, эътиқодлар, оммавий фаоллик ҳаракатлари таъсирчанлигини сингдириш;

-маънавий билан ижодиёт, мотивлар билан қадриятлар уйғунлигини кучайтириш;

-ижтимоий психологиянинг феноменларидан (имитация, стереотипизация, идентификация, рефлексия, аттракция, юқиш, суггестезия, антиципация, оммавий хулқ кабилардан) унумли фойдаланиш.

Истиклол шарофати туфайли ижтимоий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларида туб ўзгаришлар, янгиланишлар, ижодий изланишлар, мустақил фикрлаш, миллий ўзликни англаш намоён бўлмоқда. Сиёсий ва иқтисодий мустақилликка эришиш натижасида мамлакатимиз эгаллик ҳуқуқини эгаллашга муваффақ бўлди, ўзбек халқининг фаровонлиги, маънавий мустақиллиги юзасидан асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Ўзбекистон маънавий соҳада ҳам, худди сиёсий ва иқтисодий жабҳаларда бўлганидек, ўзининг этник, миллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос йўлдан тараққий этмоқда. Ҳозирги даврда ватанпарварлик, фидоийлик туйғуларига асосланган, аждодларимизнинг буюк меросидан,

содилолтишан келиб чикувчи миллий мафкура давлатимиз учун ижтимоий заруриятлар бу маънавий мустақиллигимиз неъмат ва маҳсулдир.

Миллий мафкуранинг психологик таркибий қисмлари қўллашга қараб ўт инфодасини топади:

-бу маънавий ҳис туйғуси ва уни фуқаролар томонидан ҳаққоний равишда ифода этиши;

-филонийлик, жасорат, меҳнатсеварлик негизда қуриладиган умумий сифатларнинг;

-кўп миллатли Ўзбекистон халқининг ватанпарварлиги

-миллий маънавиятни эгаллаш, келажакни режалаштириш, комил инсонликка эришиш учун бегиним изланишлик, ахлоқий, ақлий захираларни рўйида чиқаришлик ва бошқалар.

Она тилимизга нисбатан муҳаббат, уни севиш, эъозлаш, ардоқлаш ва равишда йўлида ғоялар мажмуасини яратиш-бу мамлакатимиз аҳли руҳиятининг кўрсаткичи, хошиш-иродасининг акс этишидир. Миллий мафкура мамлакатимизда яшайдиган барча фуқароларни, миллат ва элат вакиллариини, ижтимоий-сиёсий кучлар ва гуруҳларни бирлаштирувчи пухта негиздир. У давлат тараққиётини белгилаб берувчи мезонлар мажмуасини ўзида мужассамлаштиради, адолатли, ҳуқуқий демократик фуқароларлик жамиятини қуришдан иборат сиёсий ғояларни ишлаб чиқаради ва ижтимоий ҳаётда қарор топишини таъминлайди. И.А.Каримов белгилаб берган мамлакат йўналишининг беш омили, принциплар давлатимиз мафкурасининг негизини ташкил этади. Ушбу мафкура миллий давлатчилик сиёсатини амалга оширувчи, келажакка мўлжалланган ислоҳотлар, фуқаролар руҳиятида ишонч туйғусини уйғотувчи маънавий ғоялар ва ҳагги-ҳаракатлар мажмуасидир.

Ўзбек миллиятининг гурури, миллий ифтихори қуйидагиларда яққол намоён бўлиши мумкин:

-она тилимизнинг кўп минг йиллик буюк тарихий ўтмишида;

-унинг Шарқ маърифатпарварлиги, жаҳон цивилизациясига қўшган бекиёс ҳиссасида, эгаллаган мавқесида;

-жаҳон тап оingan фан, дин, адабиёт, санъат даҳоларида, давлат ва жамият арбобларида;

-бибаҳо маданият, санъат, меъморчилик ёдгорликларида;

-Ўзбек халқининг она тилига, миллий урф-одатларига, анъаналарига, расм-рўсувларига содиқлигида;

-Ўзбекларнинг ислом маданиятига мансублигида;

-мамлакатининг табиатида, иқтисодий қудратида;

-кўп миллатли халқининг негиздоғда, буюк келажакка ишонч туйғусида;

-фуқароларининг фан ва техника, маданият тараққиётига иштиёқида, интишинида;

-халқаро ҳамжамият тап оинида ва нуфузи ортиб боришида;

-тирилик барқарорлиги, ўт негиздоғ ва тараққиёт йўлини собитқадамлик билан олиб бораётганида ва ҳоказо.

Миллий негиздоғ мафкурасининг узвий таркибий қисмини бой маданий меросимиз танқин қилади. Маънавиятимиз хазинаси дурдоналари-

дан баҳраманд бўлган соғлом ёш авлод руҳан тетик, ақлан дошманд, тисмонан сиғилмас баркамол инсон сифатида шаклланади.

Худди шу боисдан ёшларда миллий ҳис-туйғу, миллий юрини-туриш, миллий таъб, миллий характер, миллий қиёфа хусусиятларини таркиб топтириш миллий ўзлигини англашни тезлаштиради. Уларни ўзбек халқининг миллий анъаналари, урф-одатлари, расм-русумларидан боҳабар қилиб бориш муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Мустақиллик, истиқлол мафқураси ватан, халқ манфаатига садоқат, миллий маънавиятга, илм-фан ва маданият юксалишига муҳаббат, шахс истеъдоди, фаоллиги, эркига зўр хурмат, бошқа халқларга дўстлик, биродарлик туйғусига самимиятини шакллантириш лозим.

Миллий мафкура ахлоқий ва ҳуқуқий тарбияга катта эътибор, қонунга сўзсиз риоя қилиш, демократия ва ҳурфикрлилик, давлатга юксак хурмат ва қатъий интизом ғояларини ўзида мужассамлаштирган бўлиши шарт.

Миллий истиқлол мафқурасини яратишда ёшларимизга халқимизга хос бўлган буюк неъмат-меҳнатсеварлик туйғусини сингдириш алоҳида аҳамият касб этади. Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, халқ фаровонлигини таъминлаш йўлида фидокорона меҳнат қилаётган кишиларни ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан рағбатлантириш ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга.

Ахлоқ ва одоб малакаларини эгаллаш, ота-она ва катталарни хурмат қилиш, самимийлик, иноқлик, қадр-қиммат, виқор, виждонлилик, ифбатлилик, ўзаро ёрдам сингари инсоний ҳислатлар ўзбеклар маънавияти ва руҳияти рамзи ҳисобланади. Ўзбекларнинг ҳис-туйғусидаги туғишганларига нисбатан илиқ муносабати, қариндош-уруғчилик ришталари миллий руҳиятимизни акс эттиради.

Ёш авлодни вояга етказиш вазифаси миллий хусусият, миллий ўз-ўзини англаш, миллий туйғу, миллий хулқ-атвор мароми, миллий турмуш тарзига асосланиб амалга оширилса, оила муҳитида, ўқувчилар жамоасида ҳамжихатлик, илиқ маънавий муҳит ҳукм суриши муқаррардир.

Ўзбек халқининг урф-одатлари, удумлари, расм-русумлари барқарор хусусият касб этишига қарамай, янги давр, ижтимоий тараққиёт аҳтиёжи ва талабига мувофиқ равишда шакл жиҳатдан ўзгариб боради, натижада янги мазмун, янги моҳият касб этади.

Мамлакатимиз ўз халқи танлаган очиқ эркин бозор иқтисодиётига асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлини босқичма-босқич амалга оширмоқда. Ватанимизни янада мустаҳкамлаш мақсадида миллий ғурур, миллий ўзлигини англаш, миллий қадриятларни тиклаш, энг асосийси, истиқлол мафқурасини ёшлар онгига сингдириш республикамиз ўқитувчиларининг муқаддас бурчидир.

Одамларнинг муайян ижтимоий этник бирликка тааллуқли эканлигини, ўз миллатини ижтимоий тизимда ва халқаро муносабатда эгаллаган мавқеини англаш, миллий қизиқишни, ўз халқининг бошқа ижтимоий бирликлар билан ўзаро муносабатини тушуниш, ғоялар, ҳислар ва интилишда намоён бўлишини пайқаш миллий ўзлигини англаш дейилади.

Маданий ўзинини англашга кайфият, ҳиссий кечинмалар, ёқтириш, ёқтирмаслик, ҳамдирдлик, тарихий шартланган ҳар хил камолот даражасига эгалик, ўзининг этник бирлигини бошқалар билан қиёслаш киради. Ҳиссий англашнинг омилларини ойланинг таъсири, миллий муҳит ва тил, маданий доира, тасодифий вазият (ога-она обрўсининг таъсири алоқия турмуш шароити, миллий турмуш ҳодисаси) ташкил қилади.

Халқнинг ўзини миллий сифатида танишини, ўзининг жисмоний қувватини, иқллий қобилиятини, юриш-туриш ва уларнинг турткиларини, бошиққа, шахслараро ҳамда миллатлараро муносабатини тўғри тасаввур этишдан иборат сифати миллий ўзлигини англашни билдиради. Миллий ўзинини англаш миллий онгнинг шакли ҳисобланиб, ўзини муайян бирликка алоқадор эканлигини билиш халққа нисбатан муносабат бирлигида вужудга келади. Бошқа миллатларни билиш орқали ўз халқини англаш, миллий ҳулқ, фаолият, муомалани таҳлил қилиш орқали ўзлигини пайқаш, ўзини ва ўзгани кузатиш туфайли миллий хусусиятини сезиш, ўзини назорат қилиш ва бошқариш ёрдами билан ўзлигини тушуниш содир бўлади. Ҳудди шу сабабдан миллий ўзлигини англаш халқнинг ўз ёқтиёжларига, қобилияти ва салоҳиятига, майлларига, ҳулқ-одоб ички, ташқи турткиларига (мотивларига, мотивациясига), кечинмаларига ва муносабатларига нисбатан муносабатининг инъикосидир.

Миллий ўзлигини англаш-муайян халқнинг у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигида, ижтимоий муносабатда ўз миллатининг эгаллаган макенини аниқ тасаввур қилганлигида, миллий манфаатдорлигида ўз инфоасини топишдир. Миллий ўзлигини англашда оилавий таъсирнинг, тилининг, қариндош уруғчилик алоқасининг роли бениҳоя каттадир. Миллий ўзинини англашнинг объектив (тарихий тараққиёт, табиат инъоми) ва субъектив (миллат вакили таъсиридаги ўзгаришлар) омиллари мавжуд.

Ўзбек миллатининг қомат тутиши, кийиниши, ибоси, имо-ишораси, юл ҳаракатлари, табассуми, хаёлот, таъзими, маросимлари, ижодиёти, фольклори, эноси, таъби, диди, очик қалблиги ижтимоий-тарихий шарт шароитлар маҳсули тариқасида гавдаланади. Мазкур руҳий ҳолатлар ва ҳодисаларнинг тап олинниши, зарур омилларнинг етилиши миллий ўзинини англаш жараёнини тезлаштиради.

Муомала ижтимоий-психологик воқелик сифатида

Муомала шахслараро муносабатларнинг шундай кўринишидирки, унинг ёрдамида оламлар бир-бирлари билан ўзаро психик жиҳатдан алоқата киришадилар. ўзаро ахборот алампацилар, бир-бирларига таъсир ўтказиладилар, таъсирланадилар, бир-бирларини ҳис қиладилар, идрок этадилар, муайян тасаввур обрўларини яратадилар ва бир-бирларини тушунадилар, у ёки бу имеониятларини англайдилар ҳамда баҳолайдилар.

Ҳудди шу боисдан муомала ижтимоий психологик ҳодиса, илмий категория сифатида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида бевосита иштирок этиб, инсониятнинг ҳамкорлик фаолиятининг моддий, маънавий, маданий, эмоционан, мотивацион, когнитив ва регулятив қирраларининг ҳам объектив, ҳам субъектив ёқтиёжи сифатида вужудга келади, ижтимо-

ийлашув ва камолотнинг асосий омили, негизи, механизми функциясини бажоради.

Муомала инсон тараққиётининг генезиси ҳисобланмиш ўйин фаолиятини юзага келтирувчи, ҳаракатлантирувчи, маънавий эҳтиёжларини қондирувчи таълимнинг ҳамкорлик фаолиятининг бошқарувчиси, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг негизи саналмиш меҳнат фаолиятининг моддий, иқтисодий стимули тариқасида муҳим роль ўйнайди.

Инсониятнинг маънавий ҳаётида миллий ғоя, миллий истиқлол мафкураси, ғоявий, ахлоқий, юксак ҳис-туйғулар, ижтимоий тажрибалар, ақл-заковат, фаҳм-фаросат, теранлик, зеҳн, истеъдод, имконият, ўзини-ўзи баҳолаш ва назорат қилиш қанчалик англашилган бўлса, муомала мароми ҳамда услублари шунчалик такомил кўрсаткичига эришади. Бипобарин, инсонда юзага келадиган ҳар хил хусусиятли эҳтиёжларни мақсадга мувофиқ равишда қондириш кўп жиҳатдан муомала мароми ва унинг психотехникаси боғлиқ бўлиб, шахслараро муносабат, баркамол авлод, комил инсон ғояларини стереотипизация (юнон. stereos - қатъий, typos - из деган маъно англатади; хулқ-атвор шакллари таснифлаш ва уларни ҳозиргача маълум ва машҳур деб саналган, яъни ижтимоий қолипларга мос келадиган ҳодисалар жумласига киритиш йўли билан уларнинг сабабларини изоҳлашдан иборат жараён), идентификация (лот. identificare - айнийлаштириш, ўхшашлик топиш маъносини билдиради); бир инсоннинг иккинчи инсонни унинг таърифни субъектининг ўз таърифига англанилган ёки англанилмаган тарзда ўхшатилиши ҳоқари тушуниш усули), рефлексия (лотинча reflexio - олдинги ва ҳозирги воқеликни акс эттириш), антиципация (лотинча anticipatio - яъни олдиндан сезиш, пайқаш), сенсор (лотинча sensis - сезиш), субсенсор (лотинча "sub" ости ва "sensis" сезиш сўзларидан тузилган), субцептив (лотинча "sub"- ости ва "septio"- сезмоқ демакдир), феноменларига (юнонча "phainomenon" ноёб, гайриодатий ҳолат деган маъно англатади) асосланган ҳолда фуқаролар онгига сингдиришга ёрдам беради.

Муомала муваффақиятининг негизи шахснинг руҳий дунёси, эҳтиёжлари мотивацияси (лотинча movere-ҳаракатлантираман; одамни муайян ҳагги-ҳаракатларга ундайдиган сабаблар мажмуаси), характер хислати, индивидуал-типологик хусусияти, қобилияти, эътиқоди, ақл заковоти ва шунга ўхшаш инсоннинг фазилатлари, сифатлари намоён бўлиши, кечиши, ривожланиши ҳисобланади. Аксинча муомала жараёнида мулоқотдошларнинг тасаввурлари, кизиқишлари, ҳис-туйғулари, ҳагги-ҳаракатлари, кўникмалари, воқелик натижасини олдиндан сезиш, пайқаш, таъсир ўтказиш услубини таркиб топиши мумкин.

Муомаланинг инсон психик тараққиётига ижобий таъсири муаммоси тўғрисида Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, А.В.Запорожец, А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина ва бошқалар тадқиқот ишларини олиб борганлар. Жумладан Б.Ф.Ломов мулоҳазасича, биз бирон бир индивиднинг турмуш тарзини тадқиқ этар эканмиз, нафақат унинг иш фаолиятини, балки у ким билган

Камбарчи ва қан йустида муомала қилажagini этиборга олишимиз жо-
01

Муомала кун қиррали тизимий тузилишига эга бўлиб, соддарок та-
лоши қилганимида унинг мазмуини ҳам илмий, ҳам амалий билимлар
тарзуи ташкил этади. Шунингдек, унинг моҳиятини одат, одоб, хулқ,
афшима, малака, укув, аттракция (франц. "attraction" - ўзига тортиш,
муқабил этиш маъносини беради), ҳамқорлик фаолияти (диада - иккалов,
грипа - учалов, полиада - кўллашиб; гуруҳий, жамоавий, оммавий, ялли
ва ҳоказо), объектив ва субъектив муносабатлар (раҳбарлик, тобелик,
хамқорлик, мусобақа, рақобат) ва субъектив муносабатлар (симпатия -
юнонча sympathia - ичдан ёктириш; антипатия - юнонча antipatheo -
ичдан ёктирмаслик; эмпатия юнонча emptheia - ҳамдардлик; эйдетизм
юнонча eidos - образ; эйфория юнонча euphoria - ўта қувонч армон, оп-
тимизм, лат. optimus - энг яхши; пессимизм, лат. pesimus - энг ёмон; фру-
страция, лат. frustration - муваффақиятсизлик; агрессия, лат. aggressio -
тақозул ва ҳоказо) негизида шахсларо алоқалар ўрнатилади, бир-
бирлари билан ахборот алмашинади, ўзаро таъсир кўрсатиш юзага кела-
ди. Бунинг натижасида унинг коммуникатив, интерактив ва перцептив
таркиблиари вербал (лат. verbalis - сўзли) ҳам новербал тарзда функцияга
кирилади. Шахсларо муносабатда унинг қатнашчиларини ўзаро тушу-
нинг жараёни муомала муваффақиятини таъминлаш қафолати
ҳисобланади. унинг психологик механизми родини стереотипизация,
идентификация, рефлексия бажариб, ижобий натижалар билан таъмин-
лашни, асосан саъбий оқибатларга олиб келувчи каузал атрибуция ҳам
механизм сифатида муомала жараёнида қатнашади. Бошқа одамнинг хат-
ти ҳаракатлари сабабини, ҳис-туйғуларни, ниятларни, ўй-фикрларни ва
хулқ-атвор мотивларини унга тўнкаш йўли билан тушунтириш каузал ат-
рибуция (лат. caussa - сабаб, attributio - кўшиб қўяман, инъом этаман де-
ган сўзлардан олинган), яъни сабабий белгилар ёки сабабий изохлаш деб
аталади.

Инсоннинг хулқини ва шахсий сифатларини баҳолаш жараёнида
унинг фаиаллари, феъл- атвори тўғрисида тақчил, камбағал маълумот
маъқул бўлса, инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг дастлабки
лавицаларини илиқ кечинмалар, таассуротлар қолдирса, ижобий ореол
(лат. франц. эхтиром, фихр маъносини англатади) деб номланувчи иж-
тимоий ҳолат (масал тарикасида) юзага келади. Ташқи ифодалар, ички
ишталарнинг фаиулодан аке эгини шахс тўғрисида илиқ фикрлар,
мақтовлар ёқимтойишлик ҳислатини бунёд қиладн, унинг шахсиятига
ҳамду саноат айтилади, натижада орттирма баҳолашиниға йўл кўйилади.
Ижтимоий психология фаида ореол самаридорини дегап сўз бирикма-
лари муомаланин инсонни инсон томонидан идрок қилиш (перцепция)
таркибин урганишда қуланиб келинмоқда, айниқса чет эл адабиётла-
рида бой назарий ва амалий маълумотлар гушланган. Ногашиш инсон
тўғрисида маълумотлар жуда кам бўлса, дастлабки мулоқотда нохуш ке-
чинмалар вужудга келтирса, маъкур шахс ҳақида саъбий ореол самараси
юзага келади. Хатти-ҳаракат, пулк оҳанги, имо-иншора сингари муомала-

нинг нотиқлари нотўғри қабул қилинганлиги туфайли ноҳолисона баҳоланади. Нотаниш шахс тўғрисида юзаки, ҳатто иттиқабчилик мавқияда ҳам салбий ореол самарасини пайдо қилади. Ёқин, ёқтириш, ёқмаслик, ёқтирмаслик туйғулари ҳар хил кўринишли ореол самарадорлигини шакллантиради. Ёқтирадиган инсоннинг нуқсонлари ҳам кўра кўринмайди, ёқтирмайдиган шахснинг руҳиятидан кўплаб камчилик тоғини мумкин, дастлабки муносабат, нотўғри тавсиф салбий ореол самарадорлигини туғдиради, бинобарин, имидж кишига олқишлар ёки камситишлар олиб келади. Масалан, ёқимтой талабанинг курс иши, битирув иши ўқитувчи томонидан илиқ қабул қилинганлиги сабабли мазмун ва услубий ифодадан нуқсон қидирмайди, аксинча ўзлаштирмовчи, ноқобил талаба фаолияти маҳсулидан хилма-хил камчиликлар кўзга ташланади. Бизнингча, ўқитувчи билан талабанинг ҳамкорлик фаолиятига бундай ёндашиш устозлик одоби ёки назокатига ўта хилоф ишдир.

Шахслараро муомала каузал атрибуция маромларига риоя қилган тарзда амалга оширилса, у тақдирда салбий хусусиятли ореол самарадорлигини олдини олиш мумкин бўлади. Инсонни инсон томонидан идрок қилиш жараёнида билим, кўникма, таъсир ўтказиш механизмларини ҳисобга олишдан ташқари, объектив ва субъектив муносабатлар омили, услуби, мароми, шакли қабиларни диққат марказида тутиш муомала самарадорлигини оширади, шахслараро муносабат ўзаро мулоқотларни ижобий ҳислар билан бойитиб боришга эришилади.

Муомала нафақат фикр алмашиш, маълумот олиш, узатиш билан кифояланади, балки у ташқи таъсирлар, намуналар (этикетлар) асосида ўзини-ўзи тузатиш, ўзини-ўзи қайта тарбиялаш, шахсий имкониятини рўёбга чиқариш учун пухта замин ҳозирлайди, комиллик сари етаклайди.

Шахслараро алоқанинг турли - туман вазиятлари ўзаро таъсир ўтказишнинг бир неча усуллари ёрдами билан амалга оширилади (ишонтириш, тақлид, уқтириш ва ҳоказо).

Ишонтириш - бу фикр юритишнинг ҳукм, хулоса чиқариш мулоҳаза бўйича қарор қабул қилиш шакллари ёрдами билан мантиқан асослаб беришдан иборат жараёндир. Мулоқотдаги ёки тингловчиларни ишонтириш таъсири остида ўз қарашидан муваққат воз кечиш, нисбий жиҳатдан ундан узоқлашиш, бегоналанишга оғанлиги туфайли сўнги нуқтаи назарни қўллаб- қувватлашга қарор қилади ва шунга мувофиқ йўл - йўриқдан фойдаланишга тайёргарлик кўради. Ишонтириш шахсга ёки гуруҳга таъсир этишнинг муҳим усули ҳисобланиб, у шахснинг мотивация, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив жабҳаларига бевоқиф дахлдор жараёндир. Ишонтириш жараёни диада, триада ва полиада сифати ҳамкорлик фаолиятида шахснинг ҳам ошқора, ҳам яширин мунозарасидан ташкил топган бўлиб, унинг асосий мақсади мулоқотдошларга умумий ғояни тушунтириш ва бунинг негизида умумий бирликка эришишдан иборат ўзаро таъсир ўтказишдир. Ҳамкорлик жараёнида иштирокчилар руҳиятини ўзгартириш нияти яширин ҳолда бўлиб, унга эришиш имкониятининг кўрсаткичи жуда юксакдир.

Сўз еки нутқ ёрдами билан одамларни муайян ҳодисага, ҳақиқатга, воқеашиққа, ҳолатга ишонтириш шахслараро муносабатнинг мураккаб усули тариқасида инсонга ҳақиқатан таъсир ўтказишнинг энг қулай паралингистик, экстралингвистик, проксемик йўллари орқали сўз мантиқи, тан оҳанги ўзгартирилиши билан амалга оширилади.

А.Г.Ковалёв таъкидлаганидек, ишонтиришни одатий панд-насихат билан иралантириш асло мумкин эмас, чунки ишонтиришда вужудга келтирилган назият ёки муаммо ҳар хил воситалар ёрдами билан бирламчи ва иккиламчи аломатлар таҳлили орқали жиддий оҳангда исбот қилинади. Панд-насихат қилинаётган даврда ҳаммага маълум бўлган нутқдан, куруқ иборалардан фойдаланганлиги туфайли таъсир кучи, самариси жуда настдир, гоҳо бу руҳий ҳолат тингловчида истехзо ёки нафрат уйғотишни мумкин. Янгилик унсури бўлмаганлиги сабабли бундай ахборот суҳбатдошга ёқмайди, буни натижасида унда идрок қилиш қийинлашади, яхши кўнгулда билдирилган фикр салбий реакцияга олиб келади. Шунинг учун мулоҳаза, “инсоннинг жонига тегадиган”, “алми-соқдан қолган”, “ўта бачкана” бўлса, у суҳбатдошнинг газабини кўзютади, бунга йўл қўймастик, унинг олдини олишлик лозим.

Таъсир этишнинг ишонтириш усули ишонтирувчининг узатаётган ёки датилаётган ахбороти мазмуни, оҳангдор, жонли мушоҳада қабилида, мантқиқий урғуга эга, манбаларга, қонуниятга асосланган бўлса, у ҳолда уни қабул қилувчи (ишонувчи) шахснинг ушбу маълумотга нисбатан олган муносабати юзага келади, ўзаро бир-бирига ишонч туйғусининг туғилиши жараёнининг муваффақиятли яқунлашини таъминлайди.

Шахслараро бевосита муносабатлар ўриатишда тақлид муҳим роль уйнайди, баъзи ҳолатларда идентификациянинг дастлабки босқичи функциясини ижро этади, худди шу боис тақлид қилиш руҳий таъсирнинг бир тури сифатида психология фанида кўлланилади. Б.Ф.Поршнева ва бошқа олимларнинг асарларида тақлид жуда содда таърифланади. Инсон (индивид) томонидан хулқ-атвор, хатти-ҳаракат, юриш-туришнинг муайян ташқи хусусиятларини такрорлашга қаратилган руҳий жараён (ҳолат) тақлид дейилади. Тақлидга берилган ушбу таъриф унинг бир жабҳасини қамраб олганини туфайли таъсир ўтказишнинг ягона тури деб баҳолаш адолатдан эмас, албатта. Ушбу ҳолатга ўз даврида эътибор қилган психотерапевт В. Леви оқилона йўл тутиб, уни ташқи ва ички тақлид турига ажратиб ўргатган. Унинг мулоҳазасича, ички тақлид шахснинг яхлит руҳий тушунишининг муайян умумлашган йиғиндиси - буларнинг барчаси бизда сакланиб қолади ва ғайритабиий равишда кнёфамизни барпо қилади. Таърифдан кўришиб турибдики, тақлид биринчи кўриниши атрибутларга асосланган бўлиб, ҳиссиётимиз орқали ўзлаштирамиз ва шахсий ҳаётимизда унда фойдаланамиз. Лекин инсонни инсон томонидан идрок қилганида унинг мотивацияси, овоз оҳанги, нутқ мазмуни, дид-фаросати, нафосати, ички мураккаб кечинмалари, салоҳияти ва иродавий сифатларига алоҳида аҳамият беради. Ушбу руҳий ҳодисалар мантқиқий йўл билан тақлид қилишни келтириб чиқаради ва тақлиднинг ички кўринишини

ақс эттиради. Табаба тақлид орқали касбий маҳоратта эришади, бўлуси олим устози мунозарасидан намуна олиб шаклланади, муайян давр ўтганидан кейин уларнинг ҳар қайсиси мустақил ўз услубига эга бўлади.

Баркамол инсонларнинг муомала мароми, мулоҳаза юритиш услуби, муносабатга киришиш уқувчанлиги, вазиятдан чиқиш салоҳияти ҳам бошқа одамлар томонидан тақлид қилинади ва ҳаёт тажрибасида унга риоя этиб яшайди. Одамлар ўртасидаги шахсларо муносабат жараёнида гайри-ихтиёрӣ, гайритабиӣ ижтимоӣ ҳолат ёки ҳодисага онгли таяниш - ўзини-ўзи мукамаллаштириш, ўзини-ўзи рўёбга чиқариш, ўзини-ўзи бошқариш, ўзини-ўзи баҳолаш, ўзига-ўзи буйруқ бериш шахснинг руҳий дунёсидаги муҳим камолот босқичидир. Шунинг учун ички ва ташқи тақлиднинг моҳиятини тушуниш ва уларни босқичма-босқич эгаллаб бориш - бўлғуси мутахассиснинг касбий тайёргарлиги ҳамда баркамол шахс сифатида шаклланишининг гаровидир.

Муомала жараёнида уқтиришнинг аҳамияти тўғрисида Б.Ф.Поршнев муайян тадқиқ ишларини ўтказган ва олинган маълумотларни сифат, миқдор жиҳатдан таҳлил қилган.¹ Унинг таърифича, уқтириш - бу бир одамнинг бошқа одамга ёки муайян гуруҳга сўзлар ва бу сўзларда ифодаланган фикрлар ва иродани нотанқидий идрок этишга қаратилган руҳий таъсиридир. Муаллифнинг таъкидлашича, уқтиришнинг моҳияти шундан иборатки, унда тингловчининг гапирувчи шахсга тўла ва сўзсиз ишончи мавжуд бўлса, фикр узатувчининг сўзлари тингловчида гапирувчи кўзда тугган тасавурлар, умумлашма образлар, илиқ ҳис-туйғуларни уйғотади, юзага келтирилган тасавурларнинг аниқ-равшанлиги, иложсизлиги, сўзсизлиги шундай ҳаракатлар қилиш заруратини келтириб чиқарадики, натижада бу тасавурлар бошқа шахс воситасида эмас, балки айнан тингловчининг ўзида бевосита кузатилиши ёки билиб олиши орқали ҳосил қилингандек туюлади.

Шундай қилиб, уқтирувчи таъсирнинг асосий шarti - бу бир томондан, ахборот манбаининг ишончилиги, иккинчи томондан ишонч ёки таъсир ўтказувчининг таъсирга қабул қилувчи қаршилигининг йўқлигидир. Мазкур ҳолатта риоя қилинганда уқтирувчининг узатган ахборот маҳсуллари уни тинглаётган шахснинг идрок этишига, ҳар хил ижтимоӣ воқеликларга нисбатан уларнинг берган баҳолари, билдирилган мулоҳазаларига, тақлифларига ижобий таъсир кўрсатиши муқаррар.

Муомалага кириша олмасликнинг асосий сабаби - бу ўзини-ўзи ортиқча ёки паст баҳолаши туфайли ўзига ва уни қуршаб турган одамларга нотўғри муносабатдир. Бунинг олдини олиш имкониятлари мавжуд бўлиб, асосан қуйидагиларга аҳамият бериш ижобий самаралар сари етаклайди:

Худосов

1. Ҳамкорлик фаолиятида, мулоқотлар тизими орқали муомала жараёнининг барча аъзолари ўртасида инсонпарварлик муносабатларини ташкил қилиш, эмоционал муҳитни таққослаш имкониятини юзага келтириш.

2. Муомала ички муносабатлари тизимида ҳар бир аъзонинг қулай позициясини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш.

3. Нисонини муомала хусусиятлари, мароми, усуллари, шакллари туғрисидаги ахборотни эгашлашга оид махсус машғулотлар уюштириш.

4. Шахслараро муносабатлар ва муомала усулларини ўзгартиришга мундарибдан ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, тренинг тизимини яратиш.

Психология фанида эмпатия билан рефлексия муомаланинг муҳим аспектлари сифатида таърифланади. Жумладан эмпатия деганда бошқа одамларнинг руҳий ҳолатини тушуниш қобилияти, эмоционал фикр билдириш, ушлар билан эмоционал бир хиллик назарда тутилади. Рефлексия эътибор билан фикр-хаёлларига чўмиш, билишнинг ўз ички дунёсига қаратилаётганлик, ўз шахсий позициясини четдан туриб тасаввур қила олиши, шерикнинг фикрига ўхшатиш укувчанлиги сифатида баҳоланади. Бошқача сўз билан айтганда, субъектнинг у билан муносабатга киришган шерикни томонидан қай тарзда идрок этишини англаб етишидир.

Муомала жараёнида эмпатия ҳам, рефлексия ҳам унинг муваффақиятининг белгилловчи энг муҳим механизм сифатида гавдаланади.

Эмпатиянинг мавжудлиги:

1) муомаладаги шерикларнинг руҳий ҳолатини ҳисобга олиш сифатида воқе заруриятдир;

2) эмпатиянинг юксак даражаси ишбилармонлик ўйини персонажга ўзини эмоционал ўхшатиш тариқасида мавжуд, моддий, воқе нарсадан тасвиур қилинаётган нарсага ўтишда тақозо этилади;

3) муомалада, тасаввур қилинаётган нарсада шерикнинг ролдаги кечинмаларнинг ҳис этиш талабидир.

Ҳар қандай муомала жараёнидаги шерикларнинг муваффақияти учарини рефлексив хусусиятларига боғлиқдир. Мулоҳаза шахснинг рефлексив хусусиятлари туғрисида, яъни ўзини шериклар билан тенглаштириш, бутун вазиятни ва шу вазиятда ўзини юқоридан кўра билиш қобилияти ҳақида юритилмоқда.

Эмпатия билан рефлексия юқоридаги тавсифларининг мавжудлиги туғрисида муомалага ўргатишнинг кўпёклама воситаси сифатида муҳим роль уйнайди.

Д.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия, Д.Б.Эльконин, А.В.Запорожен, М.И.Лисина тадқиқотларида кўрсатишича, боланинг дастлабки психомоний эҳтиёжларидан бири-бу муомалага нисбатан эҳтиёждир. А.В. Запорожен ва М.И. Лисиналар тадқиқотларида таъкидлашнинг, болаларнинг катталар билан муомалага киришини эҳтиёжи 7 ёшгача бир нечта босқичлар тарзида ривожланиб беради: 1) эътибор ва хайриқошликка эҳтиёж пайдо бўлади; 2) катталар билан ҳамкорлик қилиш эҳтиёжи туғилади; 3) аниқли барча эҳтиёжларга катталар томонидан ҳурмат қилиш эҳтиёжи кўшилади; 4) мактабгача ёшдаги болада атрофдагилар билан уларо бир-бирини тушуниш эҳтиёжи вужудга келади.

Одамнинг уларо баҳоланиш ва ўз ҳаракатини тартибга солиш қобилияти боланикда муомала таърибаси қандай таркиб топишига боғлиқ тарзда кечади. Бу ҳолатни эътиборга олиш муомала маромини шакллантиришга ёрдам беради.

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, В.Н. Мяснищев неврозларни шахс муносабатининг бузилиши деб таърифлайди. Уларнинг намоян бўлишини сабаблари куйидагилардан иборатдир:

муносабатлардаги нокулайлик, муомалада кескин саралаб иш қилини, одам ўзини хотиржам, бемалол тута оладиган шахслар доирасининг кенгайиши;

ўзини-ўзи баҳолашнинг ўзгариб туриши; ўзини-ўзи баҳолаш айниқса аҳамиятли шахслар иштирокида ғоят юқорига кўтарилиши ёки аксинча кескин пастга тушиши;

- аҳамиятли шахслар иштирокида фаолликнинг, айниқса лутқ фаоллигининг сусайиши (нутқ сусайиб, кескин тарзда тўхтатиб бўлмайдиган даражада серганлик билан алмашиши);

- фаоллиятни ўзига нисбатан муносабат билан алмаштиришга интилиш;

- шахсий кечинмалари ва хавфсирашларига узлуксиз диққатни йўналтириш орқали муайян объектга нотўғри тақсимланиши ва объектдан иккинчисига ихтиёрсиз кўчирилиши;

- онгсиз равишда оргиқча хавотирланиш, даврадаги одамлар билан ихтилоф чиқишидан ваҳимага гушиш ва ҳоказо.

Санаб ўтилган белгиларнинг мажмуаси шаклланган неврозни ифодалайди. Шахсда невроз учрамаслиги ҳам мумкин, лекин унинг айрим белгилари фавқулотда кўзга ташланади, булар кутилма тариқасидаги эҳтимоллик ҳолатининг неврозга тааллуқли кўриниши, ҳолис. Ушбу ҳолатларни бартараф этиш ёки олдини олиш ёрдами билан одамларда муомала жараёнини мақсадга мувофиқ кечишини рўёбга чиқариш мумкин. Акс ҳолда айрим невроз белгиларининг тасодифий ҳолда шахсда вужудга келиши шахсларро муносабатда субъектив тўсиқ вазифасини бажаради.

Психология фанида шундай маълумотлар мавжудки, улар шахсларро муносабатларда устувор роль ўйнайди, жумладан муомала жараёнида ҳиссий беҳбудликнинг қатъий йўқлиги беқарор ўзини-ўзи баҳолашга олиб келиши, аввал алоҳида вазиятда, кейинчалик эса шахснинг хавотирланишида салбий таъсир ўтказиши мумкин. Шунинг учун ҳар қандай одам ўзида қувониш ҳиссини вужудга келтира олиши ва уни бошқара билиши мақсадга мувофиқ.

Муомала жараёнида мақсадга йўналган бўлиши учун коммуникатор (лат. *communico* - алоқа ёки муомала қилувчи) билан реципиент (лат. *recipientis* - ахборот қабул қилувчи) тил ёрдамида кодификация ва декодификация жараёни вужудга келса, яъни қатнашчилар бир-бирини тушунасалар ҳамда идрок қилиш имкониятига эга бўлсалар етарлидир. Фикр алмашиш учун ахборотни қабул қилиш, уни тескари алоқа жараёнида кенгайтириш, унинг белгилари, атрибутлари моҳиятига тушуниш туфайли муомала шахслар ўртасида вужудга келади ва амалга ошади.

Коммуникация назариясида сигналларнинг йўналганлиги муҳим аҳамият касб этади ва жараён сифатида икки туркумга ажрагиб ўрғанишига имкон беради: а) аксиалли коммуникатив жараён (лат. *axis* - ўқ

Уш деган маъно билинади) да алоҳида тўшланган одамларга сигналлар ахборотни ягона қабул қилувчи манбасидан жўнатилади; б) ретиалли коммуникацияни жария (лат. rete - тўр маъносини англатади) да сигналлар кўпгина номалум ахборот кутувчиларга йўланади. А.А.Брудний ахборот узатишнинг воситалар мажмуасини фасцинация (ингл. foscination - мафғун кўпчи демакдир) деб атаиди. Ахборотни узатишнинг ҳар хил воситаларни ёрдами билан рациентларга жўнатилса, уни идрок қилиш енги кўлаш ва буна коммуникацияни бевосита ва билвосита шакллари иштирок этади. Ран-баранг воситаларнинг ўзи ахборот айирбошлаш учун кен имконият яратади, ташқи атрибутлар қабул қилувчини мафғунлар кўрсини ишлади.

АҚШ психологлари ҳамкорлик фаолиятининг самарадорлигига бир хил маъмо устида шахс билан бир қаторда ишлаётган одамларнинг унга инбатан хайрихоҳлиги ҳамда фаолият (турининг ўзи ижобий таъсир этишини социал фацилитация (ингл. facilitate - енгилаштириш дегани) деб атадилар. Бу фаига социал фацилитация самараси номи билан кириб келин. Унинг моҳияти шундан иборатки, бошқа одамнинг муайян фаолият бажариши кезида қатнашиши иккинчи бир шахс ҳаракатини енгилаштириди ва муваффақият билан яқунланишига ёрдам беради. Тажрибаларда шундай маълумотлар ҳам олинганки, фаолиятни бажариш пайтида бошқа бир кишининг иштирок этиши ҳаракатларнинг тўхталишини, тўтилишини келтириб чиқарган, яъни салбий оқибат юзага келган. Бегона шахс ин бажариш кезида иштироки таъйик этиш сифатида таъсир кўчиши ва салбий туртки вазифасининг ўйнаши ингибиция (лат. inhibitio - тўхташга олиб келиш, тормозлаш, секинлаштириш дегани) дейилади. Бу икки ҳолат муомала жараёнида рўй-рост намоён бўлади, кўчи шу боис суҳбатдошларнинг руҳий ҳолатларини инбатга олган ҳолда ин юритини самара келтиради.

Муомала жараёни учун Г.М. Андреевнинг коммуникация негизидан келиб чиқувчи ахборот икки тоифага ажратиш таснифи муҳим аҳамиятга эга: фикр уйғотувчи ва маълумот таъкидловчи. Муаллифининг мувофиқича, фикр уйғотувчи ахборот буйрук, маслаҳат ва илтимос шаклида кўлаш келиб, муайян ҳаракатни рағбатлантириш (стимуляция), активация, интердикция, дестабилизация (хулқ ва фаолиятда номмутано-сильликларни дила намоён бўлади. Маълумотни таъкидловчи ахборот ҳулқ ва фаолиятни ўзгартиришни мақсад қилиб қўймайди, шунчаки таъсир уқлашина пўнашган бўлади, холос.

Муомалага еки шахслараро мuposабатга киришишда юктириш феномени фаолиятни келтириб чиқаришда ва уни ушлаб туришда муҳим роль ўйнайди. Бинонча, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: шахсининг муайян руҳий ҳолатларга онгсиз равишда, бeфapк, ихтиёрсиз, ноиродавий аълашишда намоён бўлувчи мойиллик юктириш дейилади. Бир инсоннинг иккинчисидан таъсирланиши натижасида фаолликнинг юзага келиши, кечини ва кўлашнинг умумийлиги келтириб чиқаради, бириккинчисини қўлаб қўлашга шароит яратади.

Ташкининг фикримизча, Г. Лассуэллнинг коммуникатив жараёнини беш унсурдан тузилган модели муомала жараёни учун муҳим аҳамият касб этади.

1. Ким? (маълумот узатади) - Коммуникатор
2. Нима? (узатилади) - Маълумот (матн)
3. Қандай? (узатиш амалга оширилади)
4. Кимга? (маълумот йўлланади) - Аудитория
5. Қанчали самара билан? - Самарадорлик

Муомаланинг назарий-методологик асосини Э.Холлнинг "Проксемика таълимоти", М. Аргайлнинг "Интим муомала", Дж. Брунернинг "Социал перцепция", Бердвистлнинг "Семантик бирлик" назариялари ташкил қилади. Лекин бу соҳага оид бошқа йўналишлар, ёндашувлар мавжуд эканлигини унутмаслик жоиз. Юқоридаги фикримизни янада чуқурлаштириш учун муомала психогигиенасининг принциплари гуҳрисида мулоҳазалар, юритишни лозим тондик.

Шахсларо муомалани саводли ташкил этиш, макро, микро ва мизе жамоаларида яқка шахс хатти-ҳаракатини тартибга солиш малакаларини эгаллаш учун муайян даражада махсус маълумот бериш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун муомала психогигиенасига (Англия, Испания ва бошқа мамлакатларни соғломлаштириш психологияси курслари бир неча ўн йиллик тажрибага эга) асосланган ҳолда умумий психогигиенанинг предмети ва вазифалари, шахс томонидан ўзини-ўзи тартибга солиш, ўзини-ўзи бошқариш хусусиятлари, унинг этика билан алоқаси юзасидан ахборот бериш мақсадга мувофиқ.

Айниқса ўзига ва атрофдаги одамларга нисбатан нотўғри муносабатнинг пайдо бўлиши, процессуал ва шахсга дахлдор фаолликнинг аста-секин пасайиши, ҳатто бузилиши, асаб тизимининг тез дармонсизланиши, диққатнинг беқарорлашуви, хилма-хил руҳий фаолият турларида ўзини-ўзи бошқаришнинг ўзгариши, ўзгаларга муносабат билдиришнинг қатъийлашуви тўғрисидаги маълумотлар билан қуролланиш муомаланинг мақсадга мувофиқ равишда кечиниши таъминлайди.

Муомалада фрустрация, можаро, қаттиқ ҳаяжонланиш (стресс), кучли асабийланиш (аффект) руҳий омиллар сифатида иштирок этади, қўвналиш индукцияси эса регулятор функциясини ижро этади. Ушбу омилларнинг руҳий ролини камайтиришда ахборот ва фикрий таҳлилнинг аҳамияти муҳим бўлиб, улар ўзини тута билишда алоҳида аҳамият касб қилади.

Қушдалик ҳаётда ўзини-ўзи ташкиллаштириш, уюштириш муҳим роль ўйнайди, ақлий ва жисмоний бир текис таксимланишини таъминлаб туради. Муомалада ритмнинг роли, ахборотларни инсон томонидан идрок этиш фаоллиги, ортиқча маълумотни саралаш (танлаш) малакаси унинг самарадорлигини оширади. Бундан ташқари синхром (юнон. synchronos, кун - бирга; chronos - вақт, бир вақт) ва синхтоник ўзига ва унинг атрофдагиларга муносабатини тартибга солувчи омиллар сифатида фаол иштирок этади. Руҳий ҳолатларнинг (кайфият, шижоат, қувонч) уларнинг ташкил кўринишига боғлиқлигини ҳамкорлик фаолияти диққат марказида

тутин, ҳис-ҳаяжонни кечималарни тартибга солиш учун ана шу борадангина унумли фойдаланиш муомала маромининг шаклланишига муҳим асос қўлади. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, нутқ ва фикрдан бундан боғлиқ билиш (когнитив) фаолият, унинг шахсни камол топтиришдаги, шахслараро муносабатларни шакллантиришдаги ва руҳий ҳолатларни тартибга солишдаги аҳамияти ахборот айирбошлаш, уни тушуниш, широк қилиш, хотирага жойлаштириш, қайта ақлий ҳаракатлар ёрдамида янгиликларни жараёнлари учун муҳимдир.

Университетларнинг психология бўлимларида умумий психология курси тинчиб бўлигандан кейин муомала психогигиенасидан маълумот бериш мақсади мувофиқ. Бунинг учун куйидаги принципларга риоя қилиш ижобий натижалар келтиради:

1. Мўлжалланаётган фаолиятнинг бошида муваффақиятсизлик ҳиссиётини юксак бўлса, кутилманинг таъсири камайиши мумкин.

2. Муомала жараёнида нутқимизнинг салбий эмоционал оҳанги муноқотдош шерикка осон таъсир ўтказиш имкониятига эга бўлса, бу ҳолат унга ноқулай, нохуш туйғу ёки кечинма уйғотса: биринчидан, шахста расмий илтимос билан мурожаат қилиш жараёнида, ялиниш-блорниш оҳангида, ўзининг муваффақиятсизликлари юзасидан маълумот беришдан ҳатто бўлиш лозим; иккинчидан, илтимосни сўз орқали ифодаланган шакли ёни даврига, жинсий ўзига ҳосликка, эгаллаган мавқега, расмий мартабача (лавозимга) мутлақо мос келиши, ниҳоятда йиғиқ, ихчам, ёнқал, лунда, мангикан аниқ, таъсирчан бўлиши маъқул.

3. Шахслараро муносабатда (дида, трида, полида) шаклидан қатъи назар) можаро авжга чиққанлигини кузатишдан, бартараф қилиш учун чора кўришидан кўра, унинг олдини олиш оқилона ҳодисадир.

4. Можароли вазият ечимини топиш, уни тубдан бартараф этиш - муноқотдошлар ўртасидаги иккиёқлама стресс кескинликни юмшатиш, шунинг самимий туйғуларни уйғотиш, ўзаро тушуниувчи вужудга келтириш демакдир.

5. Сўз ёки фикр уни кузатиш объекти бўлган одамгагина эмас, балки шу билан бирга уни субъектив ҳисобланмиш ташаббускорнинг ўзига ҳам таъсир этади (иккиёқлама таъсир ўтказиш жараёни юзага келади: биринчи ахборот олади, иккинчиси эса ундан таъсирланади).

6. Кабул қилинган ахборот юзасидан мулоҳаза, мунозара жараёнининг тўхташи эмоционал ҳис-ҳаяжон зўриқишини пасайтиради (демакки, аслаби билан, ақлий кучайиш барҳам топади, баҳс дилда фикрлаш боққанига кўчиши).

Оддани муомала маромига талабаларни ўргатиш кезида амалий машғулотнинг қўйиладиган икки шакли ижобий самаралар беради:

а) машғулотда юзага келтирилган (махсус равишда) можароли вазиятни таҳлил этиш, унинг олдини олиш йўллари қидириш ёки уни бартараф этиш бўйича турли ҳусусиятни (кўн ечимли) хулосалар чиқариш;

б) яққол, ҳастини вағиятирдан, воқелиқдан парча келтириш, уни ҳар томонлама таҳлил қилиш, баҳоланган ва ечимини топиш ҳақида мулоҳаза юритиш кабилар;

Ҳаётованик ҳаётий фаолиятда ўзини-ўзи ташкиллаштириши маъқул машғулотларда муваққат ўзгача тарзда уюштирилади ва муайян қоидаларга риоя қилинган ҳолда амалга оширилади:

1. Машғулотларда ахборотларни фаол идрок қилиш ва тушуниш сусти идрок этиш жараёнидан талабаларни камрок чарчатади, чунки биринчи ҳолатда ҳамкорлик фаолияти вужуғга келиб, ўзаро таъсир ўтказишни кучайтиради, натижада иккиёқлама пайқаш ҳосил бўлади.

2. Идрок қилишнинг фаоллик даражаси ва мустақил фикрлашнинг маҳсулдорлигини кўп жиҳатдан қандай маром берилишига боғлиқ, у эса ўз интибатидан иш жойини қай тариқа ташкил этиш негиздан келиб чиқади. Ҳамкорлик маромини эгаллаш ақлий қобилиятни тез тиклаш имконини тудиради, унинг маҳсулдорлиги муомала муваффақиятининг гарови ҳисобланади. Ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириш учун яратилган объектив муҳит аутоген машқлари, релаксация, ритмика ёрдамида шахсда интибатлик қобилиятини тиклайди. Муомала жараёнида руҳий қийинчиликларни ҳис этаётган кўпчилик одамларда ўзига нисбатан иншонч этишмайди, дадиллик кўрсатишга ботилиш ҳиссининг йўқлиги туфайли омилкор йўллардан фойдаланиш укувини ишга сола олмайди.

Хуллас, инсон ўзини идора қилиш, турли вазиятларда ўзини тутиш фазилатлари ўзлаштираётган даврда баъзи бир қоидаларга риоя қилса, ҳамкорлик фаолиятида маълум ютуқларга эришади.

1. Ижтимоий ҳодисаларнинг ташқи воқе бўлиши нафақат ички, руҳий ҳолат ва унинг мазмунини акс эттирибгина қолмайди, нафақат уларга боғлиқгина, халос, балки шу билан бирга уларнинг ўзларига ҳам муайян таъсир кўрсатади, бинобарин, икки томонлама алоқа туфайли маъқул жараён юзага келиди.

2. Ихтиёрий, фаол диққатнинг ташқи объектларига йўналтирилганлиги ва марказлаштирилганлиги (тўпланганлиги) мажмуий омиллар таъсири туфайли самарадорлик даражасини пасайтиради, сусти руҳий, асабий ҳолат ишчанликни камайтиради, муомала маромига путур етказилади.

3. Инсон ўзини эркин, озод, бемалол ҳис этиш ҳислатини уланштириш учун жисмоний кескинлик, асабий таранглик, ҳиссий чекланганлик, ақлий зўриқиш, ихтиёрсиз ҳаракатдан руҳий дунёсини фориқ қилиш орқали мўлжалланган мақсадига егиши мумкин.

Юқоридаги қоидаларга барча талабалар риоя қилиб, гавдаларини туғри тутиш, муаммоли вазиятларга ва муомала мақсадига, маромига мутаносиб тушадиган ҳодисалар, ҳолатлар, шароитлар, муайян муҳит, ихтиёрий, мазмунли ҳараакатлар, имо-ишоралар, мимика, пантомимика устидан интиёқ билан шуғулансалар, энгил табассум, илик, мийигида кулги, широйли юриш каби машқларни амалга оширсалар новербал нутқ ёрдами билан шахслараро муносабатни туғри йўлга қўйиш имкониятига эришадилар. Атрофдагиларда ёқимли таассурот қолдириш, уларда меҳр-муҳаббат туйғусини уйғотиш, мулоқотдош танлашга имкон туғдиради, ақлимоний, маънавий жиҳатдан эркинликка эришиш ўзига иншонч

туйғулани юзига келтири, мустақиллик эса муомалада тенг ҳуқуқди шерав бўлишига шарт-шароит яради.

Муомала манқадарининг дастлабки босқичларида ўзини-ўзи баҳолаш, нутқ фаолияти мазмунига нисбатан муносабат билдириш тақикланади, нутқди ўзини ўзи баҳолаш нафақат мулоқотдош тингловчиға, балки фикр уштурувчининг ўлиға ҳам салбий таъсир ўтказиши мумкин. Ўз нутқий фаолиятининг моҳиятини баҳолаш тизими билан алмаштиришиға мойиллик кўрсатган интирокчилар билан кўшимча суҳбат уюштириш орқали объектин (оқиёвни) ва субъектив (шахсий кечинмага асосланган ҳолда) баҳолаш манжулини, нуқсонларсиз шахсни, ҳодисани идрок қилиш ил-ловини, табиийлик аломатини ошириш қудратига эға эканлиги таъкид-ланган, оқилна, одилна, омилкорна баҳолашға ўргатилади.

Муомала маромини шакллантириш учун оғзаки нутқ ривожига эти-бор берил, буида ишър, ҳикоя ўқилиши хусусияти, ўзини-ўзи баҳолаш, нафақат оқил, науза, оҳангдорлик зарурият эканлиги ижро маҳорати эса келтирилган пайдо бўлиши талабаларига тушунтирилиши - му-лоқотдошларининг баҳолаиш учун манфаатдор ишқибозға ва одил ҳа-камға айлангирди. Ортгирма баҳолашға нисбатан эҳтиёж камаяди, паст баҳолаш мотиви йўқола боради, тасаввур сифати эмас, балки унға нисба-тан муносабат устуворлиги туйғуси уларда шакллана боради. Уқитувчи билан талабаларининг ҳамкорлик фаолиятида мазмун, ғоя, мақсад, сюжет нововиди тушанган билимлар неғизида монологик нутқдан фойдаланиш-дан тавдани туғин, мақсадли ҳаракатлар, мимика, имо-ишора, диққат, вақтининг ифода туғрисида машқли давом эттириш вербал ва новербал нутқни ушунвантиришға олиб келади, бири-иккинчисини тўлдириш объектиға муомала яхлитлиги барно бўлади. Диалогик нутқда эса му-лоқотдошларининг юзини, кўз ҳаракатларини, эмоционал ҳолатларини туғри шароқ қилиши, улардан тасаввур образларини ярагиш, муайян таассурот-ларға эти бўлиш машқлари ўтказилса, бирламчи ва иккинламчи аломат-лар акритини усулиға ўргатилса, инсонни инсон томонидан оқилна акс эттириш, ишқ хотирот, самимий кечинмалар ҳосил қилиш мотивацияси билан қуролланади (чунончи, бақрайиб эмас, ибo билан, самимият орқали таъсир ўтказиш алоҳида аҳамият касб этади).

Хушис, касбий тайёргарлик психологик қонуниятлар, жараёнлар, ҳолатлар, ҳосиллар, механизмлар билан кифояланиб қолмасдан, балки муомала маромини ва унинг психогигиенаси билан қуролланишни тақозо этади, билиббарин, муомала, ҳамкорлик фаолияти моҳияти билан тани-шини шахслараро муносабатға пухта замин ҳозирлайди, инсонни барка-монини қари етақлайди.

Муомала ва нутқ

Ижтимоий ҳаётда шахслараро муносабатға, оила аъзолари ўртасида нутқ мазмуни, маънийати, одоби муаммоси ғоят муҳим масаладан бири-дир. Бирок бу ишни амалға оширишди, биричи ғалда раҳбар кадрлар, ўқитувчилар ва ота-оналарининг ўшлари намуна кўрсатиб, соғ она тилида мангикан саводхон тарола сузлашинилари лозим. Аксарият ўзбек ёшлари-

оши хуш одоби, меҳнатсеварлиги, уздабуруп-чаққошлиги, саранжон-саринтадиқ хусусиятлари билан ҳаммада ҳавас уйғотибгина қолмай, балки ширин сўз, хушимомала, ёқимтойлик, дилкашлиқ, мулоқотмандлик фазилатлари билан ижтимоий макро, микро ва мизе муҳитга илиқлик, нур ёлдирадлар ҳамда бошиқа миллатга тааллуқли тенгдошларидан фарқлашадилар.

Миллий муҳитимизда “СЕН” ва “СИЗ” сўзлари ҳам бир оғиздан чиқилиш тўғри тасаввур қилинади ва аждодларимиздан мерос сифатида қолган стереотипизацияга асосланиб фикрлар бошқа кишиларга узатилади. Баниқ сув билан тирик деганларидек, инсон инсон билан мулоқотга киришганлиги туфайли ижтимоийлашиб, ижтимоий тажрибаларни эгаллаб, қамол топа борадилар. Бунинг асл маъносиди одамларнинг ўзаро мулоқотидаги алоқа қуролининг ижтимоий сифатлари ва механизмлари ётади. Бинобарин, муомала ва муносабат жараёнида нутқ маданиятига риоя қилган ҳолда, мазмунли ҳамда равон сўзлай олиш, ўзгаларга маълумот, ахборот узатиш, тескари алоқа орқали муайян хабар қабул қилиш нақадар улуғворликдир. Ўз навбатида, ҳар бир одам мулоқотда сезгирлик, зийраклик, тезкорлик, ҳозиржавоблик, ибоилиқ, иффақилиқ, санимийлик, очикқалблилик намуналарини кўрсата олиши бошқалар нитоҳи қаршисида хушсурат, бетакрор тимсол яратади.

Жамоат транспортда ва жамоат жойларида ёшларнинг мулоқотдошларини кўриб ҳайрон қолади, киши, баъзан фикр алмашишга ачинасиз ёки жаҳлинг кўзғайди, хуллас тил, нутқ талабларига риоя қилишдан ташқаридаги ижтимоий психологик ҳолат юзага келган. Аввало, улар ғалати тилда, “ғализ” талаффузда сўзлашадилар, бунинг учун ушша русча ва ўзбекча сўзларини бир-бирига қориштириб муомалага киришадилар. Наҳотки улар мактабда ўз она тилларини шунчалик ёмон ўнатишган бўлсалар, нутқ маданияти, унинг фразеологик тузилиши, сўз туркуми, таркиблари юзасидан шунчалик қашшоқ билимга эгадилар.

Ўқитувчи шу ўринда нутқ ва нутқ фаолияти маромидан, доирасидан четга чиқиш, она тилининг покчилигига, софлигига путур етказиш ҳолиларини шарҳлашга ҳаракат қиладилар. Шахсларо муносабатдаги ижтимоий ҳодиса тўғрисидаги ўқитувчининг танқидий мулоҳазаси ўқувчиларда тўғри реакция вужудга келтиради ва уларда яққол омилга нисбатан тўла ишонч уйғотади.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилганидан кейин бирмунча ижобий ўғаришлар юз берди, уларнинг салмоқликлари миллий истиклолдан сўнг амалга ошди. Мамлакатимиздаги давлат ҳужжатлари она тилида расмийлиштирилмоқда, йиғилишдаги маърузалар ўзбек тилида қилинмоқда, аксарият жамоатчилик учрашувлари миллийлашиб бормоқда. Ижтимоий ҳаётдаги катта ютуқлар билан бир қаторда, шахсларо муносабатларда тил одоби, нутқ маданиятида бузилишлар давом этмоқда, ўзбек тилининг мусавффолиги, аниқ ва лўндалиги, мантқиқийлиги, оҳангдорлиги ва силқилиги муомалада ўз ифодасини топа олмаяпти, натижада узатилаётган фикрларни идрок қилиш қийинлашмоқда.

Мисол тарихида бир ўқув олий юртидаги ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги мулоқот жараёнидан парча келтирамиз: “Ҳозир сенилар маганализдан чиқдингларми?” (Ўқитувчи)? “Йўқ теория физикадан чиқдим (Талаба),” “Ундай бўлса эртага биринчи парани теория вероятности қиламиз, основи экономикадан рухсат олдим, основи экономика ўрнида теория вероятности бўлаверади, но бошқа эртага” (Ўқитувчи).

Нутққа нисбатан бундай муносабатни она тили гўзалликларини сўзлари билан алмаштириб, айтиш жоиз бўлса, “таржима” қилсак, унинг софлигини бузган, тоза, тиник, мусаффо жумлаларни нотўғри талаффуз қилган мулоқотдошларнинг ҳақиқий қиёфаси ойдинлашади. Мана, улар нима дейишмоқчи: “Ҳозир сенилар математик таҳлил фани дарсидан чиқдингларми? Йўқ, физика назарияси фани дарсидан чиқдик”, “Ундай бўлса эртага биринчи соатни эҳтимоллар назарияси дарси қиламиз, иктисод асослари ўқитувчисидан рухсат олдим-унинг ўрнида бошқа қаватда эҳтимоллар назарияси дарси бўлаверади”.

Наҳотки, она тилда шундай гўзал жумлалар турганида, унга кўра-била туриб шундай масъулиятсизликка йўл қўйилса?

Бу аснода она тилининг хурматини, мавқеини, обрўсини (нуфузини) кўтариш, унинг софлигини таъминлаш, бойитиш ва талабаларимизнинг ўзлари ўз тилларига амалий жиҳатдан белгисизлик қилаётганликларини теда бартараф қилиш чорасини кўриш мақсадга мувофиқ. Улар она тилининг софлиги, давлат тили ҳуқуқини тап олган бўлишларига қарамадан, шахслараро муомала жараёнида ўзбекча сўзлар, бирикмалар ўрнига беманон русча сўзларни сунъий равишда ишлатмоқдалар. Рус тилининг етарли даражада тушуналиқдан кўнлаб талабалар, ҳатто кўр-кўрона русча помлайдилар: “Културология”, “Маданиятшунослик”, “Экзамен”, “Имтиҳон”, “Зачётная книжка”, “Синон дафтарчаси”, “Расписание”, “Даре жадвали”, “Отопление пает”, “Иссиқлик пает”, “Главкорпус”, “Бош бипо” ва бошқалар.

Олий ўқув юртида (қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, техника) дарс бераётган муаллимларнинг нутқи жуда қашшоқ, “омихта”! Қолаверса, радио, телевидение эшиттириш ва кўрсатувларида ҳам нутқий нуқсонлар тез-тез такрорланади, мулоқотдошларнинг нутқидаги стилистик хатолар тингловчинни таъвишга солади, ахборотни идрок қилиш, уни тушуниш чигаллинича қолаверади. Такрор сўзларнинг сероблиги, нутқ маъносининг саёзлиги билвосита муомалага қиришишни қийинлаштиради, ортиқча новербал ҳаракатлар ихлосмандлар гашига тегади.

Ҳозирги кунда русча сўзлар ўрнига муқобил тушунчаларни ишлатиш эвазига тинимиз янада гўзаллашди, оҳандорлиги кучайди: хозрасчёт-хўжалик ҳисоби, магазин-дўкон, остановка-бекат, сквер-ҳиёбон, автобаза-автосарой, билет-чинга, зоопарк-хайвонот боғи, домофицер-зобитлар уйи ва ҳоказо.

Ҳар бир миллатнинг тарихий анъана ва урф-одатлари, удумлари хуллас турмуш тарзини дунё халқларига элтувчи маданиятга ғамхўрлик

ва аснода уларни янгича мазмун, моҳият билан бойитиш ўзбекларнинг фикрлаш қобилиятини, мулоҳаза билдириш малақасини, муомала мароқини ривожлантиради. Шогирдларнинг ўз устозидан ўзлаштирадиган ва ўрганидиган бир талай парсалари бўлган, худди шу боис «устоз-шогирд» муносабати ашлодлар ўртасидаги фикрий алоқалар ижтимоий тажрибани янгилашти қаратилгандир, шунинг учун ҳам доно халқимиз «таълим берган устозиндан айрилма», дейди.

Турли ёшдаги одамларни ўзаро алоқага киритишнинг муҳим омилларидан бири-бу миллий байрамларда ҳамкорлик жараёнини вужудга келтиришидир. Жумладан, «Наврўз»-ўзбек халқининг энг катта миллий байра-Ами ҳисобланади, байрам тусини яратишда барча иштирок этади, шахслараро муносабатга киришиш миллий туйгулар юзасидан фикр алмашишга асосланади. Унинг мазмунида халқимизнинг яшаш тарзидаги баҳорни илтиқ қарши олиш, ерга биринчи уруғ қашаш, сумалак, нон улашиш, қураш, ҳашар, улоқ, арқоп тортиш, дор ўйин, айтишув, топишмоқ, саҳнаси, қулоқ-пўзма, ўтганларни хотирлаш каби юзлаб анъана, урф-одат ва удумлари бор. Табиийки, ушбу маросимларни бажариш, ижро этишда тил, нутқ ва тафаккур иштирок этади, шахслараро муомала уларнинг негизига қурилади. Бошқача сўз билан айтганда, бу жараёнда миллатнинг идрок, тасавури, хотироти, тафаккури, салоҳияти натижалари сўз, жумла ва гаширда воқе бўлади ва улар ахборот сифатида бир-бирларига узатилади, қабул қилинади. Халқимиз дугати таркибида-шевалан, лаҳжалар ва диалектларда ҳали ўзбек адабий тилига олиб кирилмаган минглаб ҳақиқий туркий-ўзбекча сўз ва иборалар ҳам жуда кўп, улардан нутқда, муомалада фойдаланиш маълумотни қабул қилувчи шахснинг идрок майдонини кенгайтиради. Булар тилнинг фойдаланилмаган имкониятлари таркибига қириб нутқ самарадорлигини оширишга, муомала жараёни муддатини узайтиришга хизмат қилади, унинг оҳандорлиги, гўзаллиги ортади. «Наврўз» байрамини нишонлашда мамлакатимизнинг барча ҳудудларида адабий тил дугати таркибига қира олган, жопин мушоҳада дурдоналари муомала предметига айлана бошлайди. Жопин мушоҳада муомаланинг таркиби буниб ҳисобланиб, ахборот алмашиш жараёни қиймати ошишига хизмат қилади, мулоқотдошлар бир-бирини идрок этишини енгиллаштиради.

Ушбу мисолларга диққатингизни тўпдан ва жидий равишда уларни таҳлил қилинг, нутқ бойлигингизга олиб кириш, ундан сатнашчиларнинг барчаси наф олади: «Узун-узун из кетди-узун бўйли қиз кетди» деган чистон Наманганда гилам маъносиде ишлатилса, бунинг синонимини-«Узун-узун из кетди-сочи узун қиз кетди» тарзида Самарқанднинг Ўргут шевасида гилам, палос маъноларида қўлланилади. Нарвон Тошкентда гомга чиқадиган асбоб маъносиде қўлланилса, унинг синонимлари Фарғона водийсида шоти, Хоразм шевасида занги деб юритилади. Ушбу тушунчаларнинг ҳар учала кўринишидан фойдаланиш муомала жарандорлигини, инсонини инсон томонидан идрок қилинишига ижобий таъсир этади. Буларнинг барчаси ҳақиқий ўзбекча, лекин адабий тилда қисқаси, миний ашланалар, удумларнинг айниқса, «Наврўз»нинг тикланиши ўзбек тилининг буидан кейинги таракқиётига бир қадар кенг йўл очиб берди, де-

мақдди нутқ, бойиши ортди, улардап муомалада фойдаланиш эса муомала-
лошларни уларо тушуниш жараёнининг енгилроқ кечишини таъминлайди.

Мамакатинимизда шеванинг кўп бўлиши – миллий тилимизнинг
сўп томирлилиги, ранг-баранглиги, бакуватлиги, унинг бойлигидан дало-
лат беради, лекин ана шу бойликни дунёга намойиш этувчи мукамал
комусимми ҳали яратилмаган («Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да 60 минг
сўз бор, ҳонос).

Ўзбек филологиясида адабий тил деганда, маълум бир қонун-
қоида, тил нормасига асосланган алоқа қуролинигина тушуниш, тасаввур
евини шу қунгача давом этиб келмокда. Эндиликда адабий тил- миллий
адабий тил, ижтимоий ҳодиса сифатида ўз маъносини, предметини, тар-
кибинин кенгайтириши мақсадга мувафиқ. Шу маънода ўзбек миллий ада-
бий тилин халқ шеваларидан озикланган ҳолда ўз таркибини асл туркий-
ўзбекча сўз ва иборалар, қолаверса, янги маъно берувчи бошқа белгилар
ҳисобига тўлдирилиши лозим.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши туфайли миллий ис-
тиқдон шарофати билан унинг янада мустақамланиши халқимизнинг тил
маданиятини оширди, унга нисбатан хурмати ортди. Бизнингча, тилга
этибор- элга этибор, деганлари мана шу бўлса керак.

Ҳозирги замонда жаҳон талаблари асосида яшашни ўзига мезон
қилиб олган ҳар бир фуқаро она тилидан ташқари яна иккита чет тили-
ни эркин эгаллаши лозим. Халқаро ва миллатлараро муомалага киришиш
учун маълум бир соҳада мукамал билимга эга бўлиш билан бирга чет
тилини ҳам ўзлаштириш бу давр талабига айланиб қолди. Бу замонавий
адабий учун маданий кўрсаткич, жамият учун эса зарурий ижтимоий
воқеани сифатида баҳоланиши жоиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўз она тилини пухта ўзлашти-
риб олган ҳолда, раван ва чиройли сўзлаш ҳамда ажойиб нотик бўлиб
ошишни кўп жиҳатдан бадиий адабиётларни тинимсиз мутолаа қилишга
боғлиқ.

Бизнинг фикримизча, оилада болалар китобхонлигини моҳирона
таъкиф этиш назокат, одоб, ахлоқ, маънавий тарбиясида алоҳида аҳамият
қилиб тили. Шунга биноан, болалар китобхонлигини уюштиришда оила
ва мактаб ҳамкорлигини юзага келтириш, бунда мактабнинг етакчилик
ролини ошириш мақсадга мувофиқдир.

Таъриба ва қулайлиқларнинг кўрсатишича, оилада болалар китоб-
хонлигини таъкиф этишда суҳбат, ифодали ўқиш, ҳикоя, баҳс-мунозара
метод ва усулларидан фойдаланиш ижобий самаралар беради. Шахслара-
ро муносабатни мақсадга мувофиқ равишда йўлга қўйиш, ўзаро нутқнинг
нуксонларини туватиш, тилининг бойлиқларини ижтимоий таърибада
қўлдан кўнмаширини нақлиантириш лозим. Оилада болалар китоб-
хонлиги мурғак қанбларни ахлоқ-одоб, назокат гўзал ҳис-туйғулар билан
тўлдирибгина қанмадан, балки дўстлик, қардошлиқ, байналминал
туйғулар билан ҳам бойилади, онгини юксак миллий ва умумбашарий
гоялар таъсиринда шакллантириш, нутқ ҳамда муомала маданиятини, ма-
ромини ривожлантириш учун қўлай шарт-шароит яратеди.

Бунда ушбёк мумтоз ва ҳозирги замон адабиётининг энг қимматли ғояларидан, хусусан уларнинг ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолат ва ҳаққониятни тарғиб этувчи асарларидан фойдаланиш маънасига мойин.

Шундай қилиб, жамоат жойларида, мактаб ва маданий-оқартув муассасаларида, транспортда ва бошқа жойларда ўзини-ўзи идора қилиш, муомалада бўлиш, ўзида мулоқатмандликни шакллантириш, номақбул ҳуқуқ ативордан ўзини тийиш ҳар қандай жамиятимиз аъзосининг маънавий сифатини, баркамоллиги ифодаси эканлигини ёшлар онгига сингдириб бериш ўзаро тушунишни келтириб чиқаради. Бўлғуси мутахассисларни муомала мароми юзасидан тизимли билимлар билан таништириш, муайян адабқавар билан уларни қуроллантириш касбий тайёргарлигининг таркибий қисми бўлмоғи зарур. Муस्ताқил фикрловчи, ижодий изланувчи ёшларни шакллантириш учун, аввало уларда ўқиш мотивларини барқарорлаштириш, шахсларо, халқаро, миллатларо алоқа қуроли бўлиши шутқ маданиятга ва муомала маромига ўргатиш макро, микро, миёна ёки муҳитнинг кафолатидир.

МУОМАЛА ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА.

Муомала коммуникатив фаолият сифатида баҳоланганида, коммуникатив технологияга эса фаолиятли ёндашув татбиқ қилинганда, энг аввало ижтимоий позициялар, нуқтаи назарлар, қарашлар, баҳолаш тизимини шакллантиришни ташкиллаштириш, бошқариш жараёнларининг психологик талқини назарда тутилади. Мазкур ижтимоий психологик ҳолат учта кўринишдаги коммуникатив шаклларда ўз ифодасини топади:

1. Монологик (муомаланинг бошқа иштирокчилари фикрини эшитишга қараганда суҳбатнинг ташкилотчи субъекти шахсий билдириши коммуникатив хатти-ҳаракатлар устуворлигида ўтади);

2. Диалогик (ўзаро таъсир ўтказишнинг субъектлари ўзаро ташаббускор, фаол, бир-бирига таъсиркор туйғуларини намоиш қилади);

3. Полилогик (кўпқиррали муомала тури ҳисобланиб, коммуникатив ташаббусли эгаллаш учун мулоқотдошлар ўзига хос кураш хусусиятига мойилдирлар, бу нарса кўпинча уни максимал даражада самарали амалга оширишга интилиши билан алоқадордир).

Муомалани фаолият сифатида тасаввур қилиш уни муайян содда хатти-ҳаракатлар тизимидан иборат эканлигини билдиради ва қубиладиларда намоён бўлади:

- а) муомаланинг ташаббускор субъекти сифатида;
- б) ташаббус йўналтирилган субъект тарикасида;
- в) муомаланинг ташкиллашув меъёрлари кабилида;
- г) муомала қатнашчилари кўзда тутадиган мақсадлари кўринишида;
- д) ўзаро таъсир ўтказиш амалга ошадиган вазият йўсинида кабилар.

Муомаланинг ҳар қайси ҳаракати (акти) ўзаро алоқадор коммуникатив хатти-ҳаракатлари занжири тарикасида тасаввур қилиниши мумкин, чунинчи:

1. Муомалани субъектининг коммуникатив вазиятга кириши;

2. Муомала субъекти томонидан коммуникатия хусусиятининг баҳолашни (ижобий ёки салбий; мақбул ёки номақбул; муваққат ёки давомий);

3. Комуникатив вазиятга йўналганлик;

4. Ўзаро таъсир кўрсатиш имкониятини вужудга келтириш мақсадларида бошқа субъектни танлаш;

5. Муомала вазиятининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда коммуникатив тошпирикларни белгилаш;

6. Ўзаро таъсир кўрсатиш субъектига нисбатан махсус ёндашувни таъбир этиш;

7. Ўзаро таъсир кўрсатиш субъект шериги ниятига мослашиш;

8. Шерик субъект диққатини субъект ташаббускор томонидан жалб этиш;

9. Шерик субъектнинг эмоционал психологик ҳолатини баҳолаш ва уни ўзаро таъсир кўрсатишга киришишга тайёргарлик даражасини аниқлаш;

10. Шерик субъектнинг эмоционал психологик ҳолатига нисбатан ташаббускор субъект ўзини-ўзи тайёрлаши;

11. Муомала субъектлари эмоционал психологик ҳолатларни ўзаро таъбирлаштиришни (мутаносиблаштириш), умумий эмоционал кўринишни шакллантириш;

12. Шерик субъектга ташаббускор субъект томонидан коммуникатив таъсир ўтказиш;

13. Шерик субъект реакциясини ташаббускор субъект томонидан баҳолашни;

14. Шерик субъектнинг фикрий жавобини рағбатлантириш;

15. Муомаладош (мулоқотдош) шерик субъектнинг фикрий жавоби.

Муомала хатти-ҳаракати мажмуаси юқоридаги 15 та моддadan ташкил толиандир. Шундай қилиб, муомала акти вужудга келиши учун ташаббус мураккаб заруриятдир. Шунинг учун муомала субъекти агарда унга мажмур ташаббусни олса, биз уни ташаббускор субъект деб номлаганимиз, шун ташаббусни қабул қилувчи бошқа қатнашчини шерик субъект деб атаганимиз.

Энди муомала моҳиятининг психологик жабҳалари тўғрисида мулоқотда юритамиз.

I. Муомаланинг мазмунига қуйндагилар киради:

1. Инсондан инсонга ахборот узатиш;

2. Инсонни инсон томонидан идрок қилиш;

3. Шериклар томонидан ўзаро бир-бирини баҳолаш;

4. Шерикларнинг ўзаро бир-бирига таъсир ўтказиши;

5. Шерикларнинг ўзаро бир-бирига ҳаракат усули кўрсатиши;

6. Гуруҳий (диада, триада, полиада) фаолиятини бошқариш.

II. Муомала мазмунига мувофиқ равишда унинг функциялари ажратиб кўрсатилади:

1. Инструментал - аниқ ҳаракатни амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни узатиш ва бошқаруving ижтимоий механизми сифатида муомаланинг намоён бўлиши;

2. Синдикатив - муомала одамларни ўзаро бирлаштирувчи восита ролининг бажариши;

3. Ўзини-ўзи ифодалаш - муомаланинг ўзаро тушунув, руҳий мувофиқлик шаклида гавдаланиши;

4. Трансляцион - ҳамкорлик фаолиятининг яққол усулларини узатиш ва баҳолаш;

5. Экспрессив - эмоционал ҳолатлар ва кечинмаларда ўзаро тушунув;

6. Ижтимоий назорат-хулқ ва фаолиятнинг регламентациялари;

7. Ижтимоийлашув (социализация)-жамиятда қабул қилинган меъонлар, қонун ва қоидаларга мутаносиб равишда ўзида зарур хатти-ҳаракат малакаларини шакллантириши.

III. Муомаланинг жабҳалари.

Ташкиллашган тўлақонли муомалани ўзаро бир-бирига боғлиқ, лекин тафовутланувчи икки жабҳаси бирлаштириб туради: ташқи, хулқий операционал ҳамда ички, шахсий маъно касб этувчи.

✓ Муомаладошларнинг хулқида бевосита шаклланувчи ташқи жабҳа коммуникатив ҳаракатларда ифодаланadi. Муомаланинг ушбу жабҳаси ўзига хос кўрсаткичлар ёрдами билан қайд этилади:

1. Муомалада коммуникатив фаоллик;

2. Муомалада ҳаракатнинг жадаллиги;

3. Муомалада ташаббускор;

4. Муомалада коммуникатив маҳорат.

Муомаланинг ички жабҳаси ўзаро таъсир вазиятини субъектив тарзда идрок қилиш, воқелик ёки қутилма мулоқотга нисбатан жавоб ҳаракатлари (реакция), мотивлар ва мақсадлар билан мазкур жараёнда инсоннинг чикишини акс эттиради.

IV. Муомаланинг оҳанги, ўзига хослиги куйидагича аниқланади:

• муомала оҳанги: хотиржам, ҳукмронона, ҳаяжонли, тил ёғламалик;

• муомала жараёнидаги хулқ: қатъият, хавотир, ишончсиз, тортинчоқ;

• муомала кўриниши: интим, шахсий, ижтимоий, оммавий.

Муомала кўриниши шерикларнинг муносабати хусусиятини аниқлаб беради. Жумладан, интим ва шахсий оралиғ мулоқотдошлар бир-бирига икки одамлар ёки дўстлар эканлигидан далолат беради. Ижтимоий оралиғ расмийликка, оммавий эса муомаланинг ақлий намоийшқорона хусусиятига ишора қилади. ✓

Шунингдек, муомала оҳангининг бошқа кўринишлари ҳам мавжуддир, чунинчи: ҳурматона, менсимай, жиддий ва ҳазиломуз, хайрихоҳ ва ғаллоба қабилар.

✓ Муомала услуби - бу одамларнинг ўзаро таъсир этишининг индицидан-типологияк хусусиятидир. Муомала услубида кўпинча куйидагилар ўз аксини топади:

• инсонни коммуникатив имкониятларининг хусусиятлари;

- жамоа аъзолари ва якка одам билан юзага келадиган муносабатларнинг хусусиятлари;

- инсоннинг ижтимоий ёки психологик индивидуаллиги;
- мулоқотдош шерикларнинг шахсий хусусиятлари ва бошқалар.

Муомала услубининг негизини ахлоқий-одобий (этик) аттитюд ва жамиятнинг ижтимоий-адабий (этик) аттитюдини баҳолаш ташкил қилади, чунончи:

- ижодий маҳсулдор,
- дўстона
- бомасофа
- тазйиқнома
- оммабоп
- ҳизилнома
- хушомадгўйлик
- талабчан
- ишбилармонлик
- қатъиятнома

Муомала услуби ўзаро таъсирнинг эмоционал табиатига ва восита танлашга таъсир этади. ✓

VI. Муомала воситалари психология фанида беш туркумга ажратилиб таҳлил қилинади:

1. Лингвистик (нутқий).
2. Оптик-кинететик (имо-ишора, мимика, пантомимика).
3. Паралингвистик (овознинг шираси, сифати, кўлами, оҳанги).
4. Экстралингвистик (пауза-тўхталиш, кулги, йиғи, нутқ суръати).
5. Вақтли фазовий (дистанция-оралиқ, вақт, вазият, жой).

Муомаланинг нутқий воситаси унинг маъносини аниқловчи мантикий-маъновий ҳаракатларни юзага келтиради. Сўзлашув ҳозирги замон оммавий, очик муомаланинг стакчи стилистик хусусияти ҳисобланади (гапларнинг содда, жонли тузилиши, сўзлашув лексикаси ва фразеологиясидан фойдаланиш). Сўз ҳаракатларининг стилистик ўзига хослиги синтаксистик тузилишида гавдаланади. Сўз бирикмалари, фразалар (бўғинлар) тузилишида намоён бўлиб, сўз ҳаракатининг сўзлашув услубидаги ўзига хослиги психотехник усуллар ёрдами билан юзага келтирилади, жумладан:

1) хаёл (тасаввур) қилаётган диалогизация (сўз ҳаракатларининг синтаксистик қурилиши хаёл қилинаётган диалогик вазиятни тақлид қилади-имитация);

2) савол-жавоб ҳаракати (муомала субъекти ўзига-ўзи савол беради, унга унинг ўзи жавоб қайтаради);

3) риторик савол (савол тасдиқ ёки инкор маъно билдириб, мулоқотдаги шерикларда эмоционал кўтаринкилик ва ижодий фикр уйғотади);

4) эмоционал даъватчанлик (муомала мавзусига нисбатан диққатни марказлаштириш, йўналтириш кучайтирилади, муомала жараёнидаги суҳандонлик рағбатлантирилади);

*) инверсияли ҳолат (сўз таркибини махсус равишда бузишга йўл кўчилади).

Сўз ҳаракатларининг сифати ва самарадорлиги, коммуникатив мақсадчанлиги кўп жиҳатдан субъект нутқининг психотехникасини баъҳадик эгаллаш даражасига боғлиқ, яъни унинг нутқ психотехникаси билан қуролланган даражаси.

Муомаланинг ижтимоий психологик шароитларига биноан овозни, тавлафузни, интонацияни, мантиқни индивидуал психологик бошқариш тилими нутқининг психотехникасидир. Ушбу тавсифдан кўришиб турибдими, сўз ҳаракатлари муомаланинг паралингвистик ва экстралингвистик воситаларини бирлаштиради. Бу маънода нутқининг психотехникаси муомаланинг психотехник таркиби ҳисобланиб, одамларни бир-бирига таъсир ўтказишининг лингвистик воситаларидан самарали фойдаланиш усулларини очиб беришга ҳизмат қилади.

Агарда лингвистик восита сўз ҳаракатлари маънолиликини аниқласа, паралингвистик ва экстралингвистик томони эса унинг ифодаланганлигини билдиради.

Нутқ оҳанги ва товушнинг оҳангдорлиги нафақат онгга, балки ҳиссиёт доирасига таъсир ўтказиб, сўз ва бўғинларга эмоционал ҳис-туйғуларига ўзгача ранг, тус, жило беради.

Сўз ҳаракатининг суръати - бу уни амалга оширишнинг тезлигидир. Гез суръат сўз ҳаракатлари мазмунига ва мантиқига диққатни тўпаш имкониятини қийинлаштиради, суръати секинлашуви эса инсонни то-пиқтиради. Сўз ҳаракатлари суръатини ташкиллаштиришнинг омиқкор усули - бу бошқарувнинг психологик жиҳатдан мақсадга муво-фиқлигидир. Пауза (тўхталиш) бўғин, сўз маъносини яхшироқ узатиш, онг муҳим жойларини таъкидлаш, кучайтириш имконини яратади, бу ҳолат эса қабул қилиш самарадорлигини оширади.

Дикция-бу товушларни аниқ, равшан, тиниқ талаффуз қилиш, сўз ҳаракатлари мазмунига кириш жараёнини енгиллаштиради.

Оптик-кинетик восита ҳаракатини психофизиологик, динамик жиҳатдан ташкиллаштиради. Имо-ишора - бу сўзловчининг ёки ўзи тўғрисида ўйловчи инсоннинг психологик ҳолати тўғрисидаги маълумот-ни узатувчи ҳаракатдир. Мимика- муомала вазиятидаги инсон юз ҳаракатларининг динамик ифодаланишидир. Пантомимика - муомала ва-зиятидаги инсон қад-қоматининг динамик ҳолатининг акс этишидир.

Сўзли ва оптик - кинетик ҳаракатларнинг қўшилиши муомала субъ-ектининг бири-иккинчисига таъсир ўтказишини юзага келтиради. Ушбу таъсир кўрсатиш моҳиятига ўзаро тушунув механизмлари сингиб кетган таъсирдагина у самарали кечиши мумкин.

Ўзаро тушунув механизмлари қуйидагилардан иборатдир: идентифи-кация, стереотипизация, рефлексия, тесқари алоқа (маълумот қабул қилувчи шахс, фикрларни тузатиш, қабул қилиш жараёнида муайян стра-тегия ва тактикага асосланиш).

Инсонни инсонга таъсир ўтказиш жараёни бир-бири билан узвий боғлиқ уч хил хусусиятли ҳаракатлар йиғиндиси мавжудлиги туфайли вужудга келади: сўзли (нутқий), оптик-кинетик, психотехник.

Бизнингча, таъсир ўтказиш - бу коммуникатив муомаланинг бевосита ифодаланишидир. Унинг интерактивлиги муомаланинг фазовий ва вақт воситалари ёрдами билан таъминланади:

а) дистанция - мулоқотдаги шерикларнинг ўзаро муайян оралиғи ўлчамидир;

б) мослашиш (адаптация) - бир шерикнинг иккинчисига муносабатини ифодаловчи қарашига, нуқтаи назарига илиқлик ҳиссининг намоён бўлишидир;

в) вақт, вазият - ўзаро таъсирнинг осойишта ёки жиддий (танглик, зўриқиш) хусусиятини аниқловчи муомала шарт-шароитларини, унинг комфорт ёки дискомфортлигини акс эттириш ҳолатидир.

Муомала тизилмавий тузилма сифатида тасаввур этилганлиги туфайли уни тенг ҳуқуқли шерикларнинг ўзаро таъсир кўрсатиши нуқтаи назаридан туриб талқин қилиш мумкин.

Ўзаро таъсир кўрсатиш тузилишига: ўзаро таъсир кўрсатишининг субъектлари, ўзаро иккиёклама алоқа, бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиш имконияти, муомала субъектларининг устувор ва ташаббускор кўрсаткичи бўйича ўзгаришлари ўрин алмашишлари киради. Ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатларини қатъий тизимли ижро этиш сифатида тасаввур қилинади, улар диада (триада) шароитидаги шерикдан жавоб олишга имкон беради, вужудга келган реакция эса таъсир ўтказувчида аналогик реакцияни уйғотади.

Ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатларининг ҳар қайсиси қуйидагиларни аниқлайди:

- 1) ҳаракатдаги субъектни;
- 2) ҳаракат йўналтирилган объект ёки субъектни;
- 3) ҳаракат воситаси ёки қуролини;
- 4) ҳаракат методи ёки ўзаро кўрсатиш воситаларидан фойдаланиш уқувини;

5) индивиднинг реакциясини ва ҳаракатнинг натижасини ва ҳоказо.

Ўзаро таъсир кўрсатиш - бу шундай психологик жараёнки, у:

- 1) мулоқотдошлар билан жисмоний алоқадан;
- 2) ҳамкорликда фазовий ўрин алмаштиришдан;
- 3) гуруҳий, индивидуал, ялпи ҳамкорлик ҳаракатлари мажмуасидан;
- 4) вербал мулоқотга киришишдан;
- 5) новербал ахборотли мулоқотдан ташкил топади.

Психология фанида тўплаган маълумотларни умумлаштиришнинг кўрсатишича, ўзаро таъсир ўтказиш психологик жараён сифатида қуйидагиларни тавсифлайди:

- а) яхлит, ялпи, кооператив фаолият;
- б) ахборот қабул қилиш ва узатиш алоқаси;
- в) мулоқотдошларнинг ўзаро таъсир кўрсатиши;
- г) шахслараро муносабат жараёни;

д) муомаладошларнинг фикрий тушунув вазияти ва ҳоказо.

Шахслараро таъсир кўрсатиш турларини таснифлаш қуйидаги топикларга ажратишга ва уларга тавсиф беришга имкон яратлади, чуқоқчи:

- 1) шахслараро;
- 2) шахсий - гуруҳий;
- 3) шахсий - оммавий (ялпи);
- 4) гуруҳлараро;
- 5) оммавий - гуруҳий;
- 6) кенг кўламли оммавий ва бошқалар.

Психология фанида талқин қилинишича, муомала диалектик жараён сифатида таърифланади, ўзаро бир-бирига қарама-қарши (нисбий кўрадан) икки тенденциянинг бирлигини намойиш этади, бизнингча, бу:

- ҳамкорлик- фикрий интеграция - ўзаро яқинлашиш, тушуниш;
- фикрларнинг ўзаро зидлиги, бир-бирига номуносивлиги - дифференциация - ўзаро узоклашиш, бегоналашиш.

Жаҳон психологияси фанида ижтимоий ўзаро таъсир кўрсатиш бир неча турлардан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Жумладан, Р.Ф.Бейлис бўйича ижтимоий таъсир кўрсатиш кўринишлари мана бундай тушунишга эга:

Муносабатлар	Муносабат шакллари
Ижобий эмоционал	1. Бирдамлик 2. Жиддийликнинг сусайиши 3. Маъқуллаш.
Ишбилармонлик	1. Таклиф 2. Фикр 3. Ахборот 4. Ахборот бериш учун илтимос 5. Фикр билдириш учун илтимос 6. Мурожаат қилиш учун илтимос
Салбий эмоционал	1. Оғиш 2. Зўриқиш 3. Қарама-қамшилик

Муомала ижтимоий субъектларни ўзаро таъсир кўрсатиш жараёни сифатида методологик нуқтаи назаридан қуйидаги хусусиятлар билан таърифланиши мумкин:

- 1) ижтимоий статусдан қатъи назар ижтимоий субъектларнинг психологик позицияларининг тенглиги;
- 2) муомаладошлар томонидан бир-бирининг фаол коммуникатив ролини бир хилда тан олиш;
- 3) интирокчиларнинг бир-бирини руҳан қўллаб-қувватлаб туриш инқилобнинг мавжудлиги.

Шахс субъект сифатида ижтимоий ўзаро таъсир кўрсатиш тизими билан муомалага киришар экан, у ўзининг маълум маънода дахлсизлиги-

ни (мухторлигини) сақлаб қолади ва ўзининг коммуникатив ҳаракатларини ҳамда ўзини-ўзи бошқаришни таъминлайди.

Жаҳон психологияси фанидаги маълумотларни умумлаштириш натижасида нутқий муомала куйидаги кўринишга эга эканлигидан далolat беради:

1. Буйруқ.
2. Фикр кўзгатиш.
3. Кўрсатма бериш.
4. Тахмин қилиш.
5. Мулоҳаза.
6. Ахборот.
7. Савол-жавоб.
8. Оқланиш (ҳимояланиш) кабилар.

Биз юқорида муомаланинг ижтимоий психологик ва психологик асослари тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритишга ҳаракат қилдик. Лекин бу фикр унинг тўла тавсифини таърифлашга эришилди деган хулоса чиқаришга имкон бермайди. Бинобарин, муомаланинг моҳияти, кўриниши, механизмлари, функциялари, тузилиши, ўзаро таъсир ўтказиш омиллари юзасидан умумлашган мулоҳазалар билдириш имкониятига эга бўлдик, холос. Муомаланинг бошқа жабҳалари юзасидан талқинлар, маълумотлар, таҳлиллар қўлланманинг бошқа бўлимларида баён қилинади.

Муомала ҳамкорлик фаолияти эканлиги.

Юртимизда юз бераётган улкан ўзгаришлар барча соҳаларга, шунингдек, олий таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Эски ижтимоий муносабатлар шаклларининг бузилиши ва янги демократик ҳаёт тарзининг вужудга келиши шахснинг ижодий фаолигини талаб қилади. Ижодкор, фаол, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаб вояга етказиш учун олий таълимда муҳим ўзгаришлар яшаш ва қайта куриш ҳаётий зарурат бўлиб қолмоқда. Шу боисдан олий мактабда тўла ўзгариш яшаш, фаол, ижодкор, ақл-заковатли зиёли мутахассисларни тайёрлашнинг илмий асосларини яратиш муаммоси қатор фанларнинг вазифаси бўлиб ҳисобланади. Таълим жараёнида шахсни камол топтиришнинг шарт-шароитларини белгилаш сингари мураккаб вазифани ҳал қилиш психология фанинг тадқиқот объектига ва предметига киради.

Узоқ давр таълимнинг психологик концепцияси шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига фақат бир томонлама ёндашилган, яъни таълим жараёни инсоният томонидан тўпланган билимларни ва амалий кўникмаларни ўзлаштириш, деб қаралиб келинди-ю, лекин бу жараёнда талабаларнинг шахсий ҳаётий позицияси, фаол ва теран фикрлаши, уларнинг интилишлари, қизиқишлари, ички руҳий имкониятлари, касбий мотивлари қарийб ҳисобга олинмай келинди. Таълим жараёнида шахснинг мустақиллиги чекланганлиги сабабли талабалар билимларни мустақил эгаллашда, ижодий фикрлашда, ўз шахсини такомиллаштириш ва индивидуал фаолиятини ташкил қилишда бир қатор қийинчиликлар сез

анилар. Чупки таълим репродуктив ўқиш жараёни негизига қурилганини учун ўқитишнинг бошқа шаклларида кам самара бериши билан ажралиб турар эди. Шунинг учун ўқитиш жараёнини махсулдор фаолият деб тушуниш заминига қуриш орқали талабаларда билимларни ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, балки уларни комил шахс сифатида шаклланишини, ижодий изланиш кўникмаси, мустақил фикрлаш уқувини ва касбий малакаларини эгаллашни таъминлаш мумкин. Таълим ижодий ва махсулдор фаолиятга айланишида ўқитувчи билан талабалар ҳамда талабаларнинг ўзаро ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитишнинг ушбу шакли (ўқитувчининг талабалар билан ҳамкорликдаги махсулдор фаолияти, яъни ҳамкорликда махсулдор фаолият) Ломоносов номидаги Москва Давлат Университети педагогик психология кафедраси (проф.В.Я.Ляудис) ва Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети психология кафедраси (проф.Э.Ф.Ғозиев) билан ҳамкорликда бир неча йиллардан бери тажрибалардан ўтказилмоқда. Методологик ва назарий мулоҳазаларимизга кўра ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорлик фаолияти уч фаза (даврдан, саккиз таркибий қисмдан, етти шаклдан ва уч мезондан ташкил топиш мумкин. Қуйида ана шу муаммонинг амалий ва татбиқий жиҳатлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламиз, ўйлаймизки тажриба натижалари олғий таълим тизими учун муҳим аҳамият касб этиб ўқитувчиларда ушбу нисбатан қизиқиш уйғотади.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти таркибига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ: мотивацион-маъновий, тахминий-қидирув, тахминий интиланув, операционал ижройи, назорат тузатув, ташкилий-ижтимоий, танқилий предметли қабилар. Ҳамкорлик фаолиятининг шакллари: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар, 3) тақлидий ҳаракатлар, 4) мадад ҳаракатлари, 5) ўзини-ўзи бошқариш ҳаракатлари, 6) ўзини-ўзи кўзгатувчи ҳаракатлар, 7) ўзини-ўзи ташкил қилувчи ҳаракатлар.

Тажрибаларда ўзлаштиришга ижобий таъсир қилувчи талаба шахсининг характер хусусиятлари ҳисобга олинди, чунончи: шахснинг юксак мотивацияси, унинг курс жамоасида психикада (синдер) бўлишга нисбатан интилиши, ўзига ва атрофдаги одамларга юқори даражада талабчанлик, ўспиришларда тормозланишга нисбатан қўланиш жараёнининг кучлилиги, қизларда иккинчи сигналлар тизиминини (нутқ ва тафаккурнинг) ривожланганлиги ва бошқалар. Олинган натижаларнинг кўрсатишича, юқори даражада ўзлаштирувчи талабалар ўзини моҳиятини ақлий ривожланишнинг воситаси деб, паст ўзлаштирувчилар эса ўқиш бўлажак касбий фаолият учун билим, кўникма ва мавқика эгиллаш деб тушунишда ўзаро тафовутга эгадирлар.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг ҳамкорликка шахсий тортилганлиги даражасини ўрганиш мақсадида Люшер, Спилбергер, Фидлер шкалалари (модификация бизники), кузатиш ва суҳбат методлари тажрибада қўлланилди.

Люшернинг 8 қаторли рангли тести инсоннинг ҳаёти ва фаолияти шароитига нисбатан «шахсий реакция» сени аниқлашга хизмат қилади. Инсонда эмоционал ҳолатнинг ўзгариши, унда рангларга нисбатан муносабатнинг ҳам турлича бўлиши сари етаклайди. Чунки баъзи бир ранглар жуда ёқимли, айримлари ёқимсиз, бошқалари эса ёқимлироқ ҳис-туйғу уйғотади. Рангларнинг орасидан тўрттаси асосий ҳисобланиб, субъектнинг руҳий ҳолатидаги қуйидаги жиҳат ҳамда жабҳаларни ўзида акс эттиради.

- Тўқ кўк – муносабатлар чуқурлиги, ишонч, кўллаб-қувватлаш, манзур кўринишликни таъминловчи тинчлик, хотиржамликка интилиш ва бошқалар.
- Кўкимтир яшил - «Мен» ҳимояси, ҳимояланган ўз мавқеини эгаллашга интилиш.
- Тўқ сариқ - (апельсин ранг) - қизил – «Мен» кенгайиши (экспансия «Я») – фаол фаолиятга интилиши.
- Сарик - муносабатларнинг кенгайиши: енгиллаштирувчи янги алоқаларга ва таассуротларга интилиш.

Тестнинг қолган тўрт хил рангли «қўшимчалар» ҳисобланиб, улар қуйидаги ингилишларнинг фаол, аниқ намоён бўлишини тавсифлайди.

- Сиёҳранг – сафсар - қарама-қаршиликларнинг тенглашиши, бир-бирига мос келиши, ҳатто қўшилиб кетиши.
- Жигарранг – жисмоний, ҳиссий қулайлик (комфорт).
- Қора - инкор қилиш, неготивизм (деструкция).
- Кулранг – дамдузлик (ичимдан тошлик), босиклик, одамовилик, қовуша олмаслик ва бошқалар.

Люшер тести ёрдамида аниқланган «шахс реакция» си ўқув жараёнининг ижтирокчисини шу жараёнга шахсий тортиланглигининггина эмас, балки унинг фаол фаолиятдаги шахсий позициясини аниқлашга ҳам хизмат қилади.

Спилбергер – Ханин - Ғозиев шкаласи безовталаниш (ҳадиксираш) ҳолатини ўлчашга, зўриқиш вазиятига нисбатан эмоционал реакциясини текширишга қаратилгандир.

Люшер тести ёрдамида безоаталаниш (ҳадиксираш) тўғрисида олинган маълумотни Спилбергер шкаласидан олинган натижалар билан таққослаб, сўнг ўқув жараёни объектининг «шахсий реакция» си унинг ўқув жараёни вазиятига бевосита алоқадор ёки алоқалар эмаслиги аниқланади.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг шахслараро муносабатлари «психологик муҳит» ни ташкил қилади. Мазкур психологик муҳитни ўрганиш учун Фидлер (Э.Ғозиев модификацияси) шкаласидан фойдаландик. Ушбу шкала қарама-қарши маънога эга бўлган 10 жуфт сўздан тuzилган бўлиб, қуйидаги кўрсатма ёрдами билан амалга оширилади: гуруҳдаги муҳитни ўзида акс эттирувчи қарама-қарши маъноли сўзлар жуфти берилган: ҳар қайси жуфтдаги сўз Сизнинг гуруҳингиздаги

муҳитга яқин бўлса. Ўша томондаги сон остига «Х» белгисини қўйиш: мунонай қилиб, гурушингиздаги муҳит:

1	2	3	4	5	6	7	8
Дўстона муносабат							Душманлик
Келишувчанлик							Келиша олмаслик
Қоникқанлик, мамнуният							Қоникмаслик
Илиқлик							Совуқлик
Ҳамкорлик							Ҳамкорлик йўқлиги

Бу жуфт сўзларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- амалий муҳитга алоқадор сўзлар;
- мулоқот муҳитига тааллуқли иборалар.

Сўзларни гуруҳга ажратиш туб маъноси билан ўқув жараёнидаги ҳамкорликни янада яхшироқ фарқлашга оқилона, одилона ва омилкорлик билан баҳолашга зарур шарт-шароитлар яратади.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг позициясини аниқлашда юқоридаги ҳар учала гуруҳ методларининг натижаларига асосланиб, иккига бир хил тоифадаги анкета – шкаладан унумли фойдаланилди. Улар ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини баҳолашга ва аста-секинлик билан ўзини-ўзи баҳолашга ўсиб ўтиш жараёнини шарҳлашга қаратилгандир. Уларнинг ҳар бири 24 тадан ҳукми ўз ичига қамраб олган бўлиб, ўқув жараёни иштирокчилари фаолиятининг турли жиҳатларга тегишлидир.

Билимларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш махсус тузилган комиссия томонидан синовдан ўтказиш орқали амалга оширилади. Синов оқида ўқитувчи ҳар бир талабани 3 хил кўрсаткич асосида баҳолашга ҳаракат қилади: а) талабанинг машғулотга муносабати (жиддийлиги), б) шуғулланиш истаги (хоҳиши), в) шуғулланиш қобилияти, имконияти.

Синов жараёнида қуйидагилар амалга оширилади: чунончи:

- гуруҳча (3 ва ундан ортиқ киши) берилган вазифанинг гуруҳий тарзда бажариши, ўқитувчига савол билан фақат бир мартагина мувожаат қилишга руҳсат берилиши;
 - индивидуал жавоб бериш кабилар.
- Баҳолаш мана бу ўлчамлар асосида ўтказилади:**
- тўғри тўлиқ жавоб – 4 баҳо,
 - тўғри нотўлиқ жавоб – 3 баҳо,
 - нотўғри жавоб – 2 баҳо,
 - жавобнинг йўқлиги – 1 баҳо.

Ҳамкорлик фаолияти тўрт босқичдан ташкил топган бўлиб, у талабаларга ўқитувчининг ёрдам шакллари тадқиқотнинг қуйидаги даврларга асос қилиниши таъминлайди:

Ўқитувчи барча гуруҳ талабаларига ёрдам кўрсатади.

1. Фаолиятга кириш даври.
- II. Ўқитувчи гуруҳларга уларнинг талабига биноан ёрдам кўрсатади.
- III. Ўқитувчи махсус савол билан мурожаат қилган вакилга маслаҳат беради.
- IV. Ўқитувчи дарснинг боришини, талабалар мустақил фаолиятини назорат қилади.
2. Мустақил ҳаракатлар.
3. Ўхшатиш, тақлид ҳаракатлари даври.
4. Мадад ҳаракатлари даври.
5. Ўзини-ўзи бошқариш ҳаракатлари даври.
6. Ўзини-ўзи кўзгатувчи ҳаракатлар даври.
7. Ўзини-ўзи ташкил қилувчи ҳаракатлар даври.

Ҳамкорлик фаолиятининг биринчи босқичи «Психологиянинг тарихи, унинг нимадан баҳс этиши, вазифалари ва аҳамияти» маърузасидан бошланади. Машғулотнинг мақсади: талабаларда психология фанининг моҳияти, тарихи, аҳамияти тўғрисида тушунча ҳосил қилиш, уларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш, уларни мавзу устида ижодий мустақил фаолият уюштиришга ундашдан иборатдир.

Ушбу мавзу бўйича семинар машғулоти биринчи марта ўтказилаётганлиги сабабли талабаларда муаммо юзасидан таҳминий фикр юритиш имконияти йўқ даражада экинчи намоён бўлди. Машғулот куйидаги қисмларда ажратилган ҳолда олиб борилди. Унинг биринчи қисмида тавсия қилинган режа асосида улар билан «давра суҳбат»и ўтказилди.

Тажрибада ўқитишнинг савол-жавоб шаклидан ушбу фойдаланилди: а) психологиянинг мустақил фан сифатида вужудга келиши, б) психология-психикани ўрганувчи фан сифатида, в) психологиянинг вазифалари ва аҳамиятининг муҳокамаси (45 минут).

Машғулотнинг иккинчи қисмида талабалар хоҳишига биноан, улар тўрт гуруҳга ажратилди.

Тажрибанинг биринчи қисмида гуруҳчалар ихтиёрийлик тамойили асосида тузилган бўлиб, унда талабалар 4-5 кишидан иборат гуруҳчаларга бирлашгандирлар. Бундан кўзланган асосий мақсад, гуруҳий фаолият учун ҳалақит қиладиган психологик тўсиқлардан, яъни уларнинг тасофий гуруҳчага бирлашишдан сақлаш эди, холос.

Гуруҳчаларда иштирок қилган синалувчиларга савол бериш орқали улар маҳсулдор ҳамкорлик фаолиятига жалб қилинди:

- Психология фанига муҳим ҳисса қўшган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
- Уларнинг қайси асарларини ўқигансиз?
- Асарлар ва уларнинг аҳамияти тўғрисида шахсий мулоҳазаларингиз қандай?

Ушбу жараёнда таълимнинг муаммоли мунозара услуби қўлланилди ва ўқитувчи ҳар бир гуруҳчанинг ҳамкорликдаги фаолияти муҳокама қилинди.

Семинар машғулотининг иккинчи қисмини (15 минут) бошлагандан сўнг, ўқитувчи доскага муҳокама қилинадиган барча масалаларни ёзиб қўйиб, буларнинг барчаси ҳар бир гуруҳчага тааллуқли эканлигини таъкидлади.

Синалувчиларнинг фикр билдиришига қўйиладиган талаблар доскага ёзиб қўйилди: фикр мантиқан тўғри тузилган, тадрижийликка эга, шиддатлардан холи бўлиши, мулоҳаза билдириш эса 3 минут ичида амалга оширилиши қатъий талаб қилинди.

Семинар машғулотининг иккинчи қисмида (20 минут) ҳар қайси гуруҳча ўз ижодий ҳамкорликдаги фаолиятининг маҳсули юзасидан ҳисобот берди. Бундай кейин эса ҳар қайси гуруҳча олдида бошқа гуруҳчаларнинг мулоҳазаларига баҳо бериш вазифаси юклатилди. Баҳо бериш қисқа бўлмоғи ва бош мақсад моҳиятини очишга ҳизмат қилмоғи шарт эди. Ҳар бир гуруҳча бошқа гуруҳчанинг фикрини баҳолаш жараёнида ўз позициясини ҳимоя қилиш ва далиллаб бериш ҳуқуқига эгадир. Машғулотнинг ушбу қисмида гуруҳий баҳолаш услуби татбиқ этилди.

Ўқитувчининг асосий вазифаси синалувчиларнинг рефлементга риоя қилишларини назорат қилиш ва баҳсни бошқариб туришдан иборатдир. Семинар машғулотининг тўртинчи қисмида (5 минутга мўлжалланган) ўқитувчи унга яқин ячайди ва ўтказилган машғулот юзасидан ўз фикр ва мулоҳазасини билдиради. Семинар машғулотининг бешинчи қисмида (10 минут оралиғида) ўқитувчи келгуси, навбатдаги машғулотда муҳокама қилиниши режалаштирилган мавзу билан таништиради ва адабиётлар рўйхатини беради.

Машғулотларда ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги шаклан улариб боради, энди ўқитувчи уларнинг ҳар қандай саволларига эмас, балки аниқ ифодаланган саволга яққол, лўнда қилиб жавоб беради, холос. Бунда ўқитувчи гуруҳ иштирокчилари ёнига келмайди, балки гуруҳ ички унга аниқ савол билан мурожаат қилади, шунингдек олган жавобини гуруҳдошларига етказди. Талабаларга ўқитувчининг ёрдами камайини, чекланиши улар илиқ ҳис-туйғусига сазовор бўлди, бинобарин, синалувчилар мустақил маҳсулдор фаолиятига муаллим ишончининг ошиши, деган хулоса демакдир.

Ҳамкорлик фаолиятининг биринчи босқичида гуруҳчаларда психологик муҳит – ўртача, яъни талабалар ўзаро келишиб, ҳамкорликда бир-бирларини қўллаб-қувватлаб иш қилсаларда, лекин улар гуруҳдаги бундан муносабатдан қониқмайдилар (4, 9). Шунингдек, гуруҳдаги муҳитни шик дейиш қийин (4, 4), бу эса ўз навбатида фаолияти маҳсулдолигига, мароқлилигига ва муваффақиятига салбий таъсир кўрсатади.

Иккинчи босқичдан кейин гуруҳий муҳитда сезилари даражада талабалар ўртасида дўстона муносабат кўрсаткичи (Мқ3,6 дан Мқ2,6 га) ижобий томонга ўзгара борган. Шунинг учун талабалар ҳамкорлиги қўламини кенгайди, лекин ҳали фаолият маҳсулдорлигига ва муваф-

фақиятлилигига нисбатан муносабат ўзгаришсиз қолди. Бизнингча, бундан асосий сабаб иккинчи босқичда талабаларнинг гуруҳга бўлиниш уқитувчи ташаббуси орқали амалга оширилган бўлганлигидир.

Иккинчи босқичда воқоият муваффақиятлилигида кескин ижобий ўзгариш кўзга ташланади. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкин, Гарчи бундан сафар уқитувчи уларни гуруҳчаларга алифбе бўйича ажратган бўлса-да, лекин улар бундай бўлинишга бироз кўникканлиги учун фаолият қизиқиш кучайган, унинг маҳсулдорлиги ортиши натижасида талабалар ўз ишларидан қониқиш ҳисси вужудга кела бошлаган. Мулоқот ва муомала доирасидан ҳам улар ўзаро келишиб кенг ҳамкорлик қилиш эришганлар.

Тўртинчи босқичдан сўнг ўтказилган тажрибалар гуруҳдаги психологик муҳит ижобий деб баҳолашишга имкон яратди. Мазкур босқич охирида талабалар ҳамкорлиги янада кенгайди, улар ўзаро келишиб ишлашга, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга ўргандилар, натижада ҳамкорлик фаолияти уларда қизиқиш уйғота борди. Фаолиятнинг маҳсулдорлиги ўқиш жараёнидаги муваффақиятлар зеркишни аста-секин камайтириш, натижада фаолият билан шуғулланиш мароқли бўла бошладди. Бунинг таъсирида талабаларни гуруҳдаги муҳит қизиқтира бошлади. Шунинг учун тажриба гуруҳи талабаларида психологик муҳит кўлами ва фаолият тизимида ижобий ўзгаришлар юз берди.

Шундай қилиб, ҳамкорликда уқитувчи тажриба гуруҳи талабаларнинг мустақил фаолиятини танкил қилишга кўпроқ эътибор қаратади. Таълимда машғулот хусусиятига биноан қизиқарли шакл ва услубларни қўллайдди, уларнинг ҳамкорлигини танкил қилади, ижодий фикрлаш уларни ундайдди, ўзаро фикр алмашишга кенг имконият яратади. Шу билан бирга уқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги ўқитишнинг янги шакли дейишга тўла қафолат беради, ингтирокчиларни ижодий изланиш сарфластайди.

Жамоага раҳбарликда шахс мулоқотмандлигининг роли

Инсоннинг бошқа одамлар билан муомалага киришувида шаклландирувчи шахснинг фазилатлари ва коммуникатив хусусиятлари жамоадаки кишиларнинг мулоқотига, фаолиятнинг тавсифларига, ҳар хил хислатларига муҳим таъсир ўтказади. Шунинг билан бирга татбиқий хусусиятлар кўпчилиги масалаларни ечиш учун муҳим аҳамият касб этади, психологикнинг педагогик, тиббий, раҳбарлик, бошқарув соҳалари ривожланиши алоҳида таъсирчан, қудратли восита сифатида хизмат қилади.

А.И.Журавлёвнинг мақоласи худди шу масалига бағишланган бўлиб, раҳбар мулоқотмандлигининг жамоа самарали бошқаришга таъсирининг моҳияти, психологик тавсифлари, намоён бўлиш хусусиятлар тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Биринчи навбатда раҳбар шахснинг дилкашлиги, киришимчанлиги, мулоқотмандлиги хусусиятининг аҳамияти жамоага раҳбарлик қилиш муомаланинг қандай роль ўйнашигидан келиб чиқади. Агарда ташкил

бошқарув фаолиятининг мазмуний (маъновий) томони раҳбар бажарадиган мақсад (вазифа) функцияси ва операция функцияси ҳисобланади. Бундай фаолиятни амалга оширишнинг мажбурий шакли ва воситаларидан бири муомала саналади. Худди шу боисдан раҳбарнинг коммуникатив функцияси мақсадга эришув воситалари функцияларига алоқадор бўлиб, бошқарув фаолияти операцияларини амалга оширади. Раҳбар муомала тарқами билан жамоада ҳамкорлик фаолиятини ташкил этади, ижрочилар фаолияти ва хулқини бошқаради. Бир қатор тадқиқотчиларнинг мулоҳазаларига қараганда, раҳбарнинг тўртдан уч қисм вақти ижрочилар юқори ва куйи мавқедаги, лавозимдаги раҳбарлар билан мулоқот қилишига кетади. Ҳолбуки шундай экан, муомала бошқарув фаолиятини тикомиллаштиришнинг энг муҳим имкониятлари (захираси) дан бири сифатда намоён бўлади, бинобарин, қулай вазият сараси сингари ундан унумли фойдаланиш керак.

Шахснинг мулоқотмандлиги муҳим аҳамият касб этишининг иккинчи томони шундай иборатки, унда жамоа билан раҳбарнинг ўзаро таъсир кўрсатишида юқори даражада эксплицитлик намоён бўлади. Раҳбар муомаласининг латент даври сифатларидан фарқли ўлароқ шахснинг хусусиятлари ижрочилар томонидан бевосита идрок қилиш, баҳолаш ва реал муносабатлар предмети бўлиб ҳисобланади. Бинобарин, ушбу хусусиятлар жамоадаги ижтимоий-психологик ҳодисаларга сезиларли таъсир кўрсатиш имкониятига эга, жумладан ижрочиларнинг кайфиятига, раҳбар билан шахслараро муносабатдан қониқишга, умуман олганда жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитга таъсир ўтказа олади.

Тадқиқотчи А.Л.Журавлёв талқинича, шахснинг мулоқотмандлиги бошқа одамлар билан энгил мулоқотга киришувчанлиги тортинчоклик, маънавий ниқобнинг йўқлиги билан тавсифланади. Унингча, мулоқотмандлик бир қатор эмпирик референтларга эга бўлиб, унинг ифодаланишини баҳолаш имкониятини вужудга келтиради. Биринчи марта унга алоқадор нарса - бу муайян вақт оралиғида шахс томонидан амалга ошириладиган бошқа одамлар билан мулоқотга (алоқага) киришиш миқдори ёки частотасидир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, шахснинг мулоқотмандлигини ифодаланиш даражаси тўғрисида мулоҳаза юритиш учун алоқага киришувчанликнинг частотаси етарли эмас. Муаллифнинг таъкидлашича, иккинчи мажбурий референт бўлиб, мазкур алоқаларнинг эмоционал “тон” и. Шунингдек, унинг ижобий, нейтрал, салбий (негатив) акс этиш имконияти мавжудлиги туфайли шахснинг мулоқотга киришувчанлик ва мулоқотмандлик сифатларига ажратиш зарур. Мулоқотга киришувчанлик деганда, одамнинг бошқалар билан осон алоқа ўрнатувчанлиги, ишбилармонлик намоёиш қилишлиги, бунда шерикларда муомаланинг эмоционал салбий “тон” чақирувчи ҳолатга йўл кўрсатиш қилиниги тушунилади. Мулоқотмандлик шахс сифати тариқасида муомаланинг эмоционал ижобий тони билан уйғунлашган тарзда намоён бўлишини тақозо этади.

Тадқиқотчилар Д.П.Кайдалов ва Е.И.Суименколар одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатишини ва муомаласини баҳолаш учун

"шахсларни ижтимоий ахборот билан ўзаро бойитиш самараси" тавсифини киритишни тавсия қиладилар, бинобарин, муомаланинг ҳар қайси акти ёрдами билан бир-бирига ахборот узатиш якунининг мажмуасини билдиради.

А.Л.Журавлёвнинг гувоҳлик беришича, муомаланинг феноменини ўргатиш бўйича ижтимоий психологияда стандартлаштирилган методикалардан фойдаланилган ҳолда жиддий равишдаги эмпирик тадқиқотлар жуда кам ўтказилмоқда ва унинг жамоа ҳаёти ҳамда фаолиятининг турлича жабҳаларига таъсири қарийб ўрганилмаган. Шунинг учун раҳбар шахсининг коммуникатив сифатларининг фаолият самарадорлиги кўрсаткичига бағишланган махсус тадқиқотлар мавжуд эмас, ваҳоланки бу масаланинг аҳамияти бир қатор маъналарда алоҳида таъкидланиб ўтилган.

Ушбу муаммо юзасидан педагогик жамоаларининг кўпроқ ва нисбатан камроқ тайёргарлик даражасига эга бўлган раҳбарларидаги шахслилик хусусиятларини қиёслашга бағишланган ишни таъкидлаб ўтишни ўзи етарли. Унда шахснинг ёрқин ифодаланган ахлоқий коммуникатив сифатлари изоҳлаб берилган, лекин бу тадқиқотда коммуникатив фазилатларни ўлчаш амалга оширилмаган ҳамда раҳбарлик самарадорлигининг кўрсаткичлари шакллантирилмаган. Ушбу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда А.Л. Журавлёв тадқиқот предмети қилиб раҳбар шахс мулоқот баъдидининг ишлаб чиқариш ва ижтимоий психологик кўрсаткичларига таъсирини таълайди. У ишлаб чиқаришнинг яққол шароитлари билан аниқлапувчи, жорий вазифаларни бажарувчи сапоат корхоналарининг бирламчи жамоаларини тадқиқот объекти сифатида таълайди. Тажрибаларда 200 дан ортиқ бирламчи жамоалари ва уларнинг хўжалик раҳбарлари иштирок этади.

Тадқиқот олдига мулоқотмаъддликнинг ортинги раҳбар фаолиятининг ижтимоий психологик ва ишлаб чиқариш кўрсаткичларига ижобий таъсир этиши мумкин, деган фараз қўйилади.

Мулоқотмаъддликни эксперт баҳолаш методикасида экспертлар сифатида бошқа раҳбарлар иштирок этадилар ва улар бошқарув иерархиясининг юқори, ўрта ва қуйи босқичларига алоқадорлар. Эксперт баҳолаш тизими етти балли шкала асосига қурилган бўлиб, унда 7 баҳо доимо мавжудлиги, 6 - сифат қарийб намоён бўлишиги, 5 - сифат намоён бўлмаслигига қараганда акс этиши кўпроқ, 4 - сифат гоҳо пайдо бўлади, 3 - сифат пайдо бўлмаслиги кўпроқ, 2 - сифат қарийб намоён бўлмайди, 1 - сифат ҳеч қачон ўзини кўрсатмаган. Раҳбарликнинг учала даражасини эксперт баҳолашда синовчиларнинг ўзини-ўзи баҳолаш жараёнидан ҳам фойдаланилади. Ҳар қайси синалувчи бўйича уларнинг ўртача даражасининг қиймати (аҳамияти) белгиланган.

А.И.Журавлёвнинг тадқиқот методикасининг иккинчи қисмида асосий эътибор раҳбар шахсини гуруҳий баҳолашга қаратилган бўлиб, унда таъкидлаб ўтилган шкала бўйича жамоанинг ҳар бир аъзоси ўз раҳбарининг мулоқотмаъддигини баҳолаган. Гуруҳий баҳолаш тадқиқот учун алоҳида аҳамият касб этади, чунки унда ижрочиларнинг тесқари

моқдиси ўз аксини топади, бинобарин, уларнинг муносабатлари, раҳбар билан ўзаро таъсир ўтказишнинг коммуникатив жабҳалари (аспектлари) ни баҳолаш намоён бўлади. Раҳбарнинг мулоқотмандлигини баҳолаш орқали жамоа аъзолари унга нисбатан ўзларининг умумлашган муносабатларини билдирадидилар, чунки унинг асосида ижрочиларга нисбатан бошшиқ мулоқоти ётади.

Тадқиқотчи изланиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда Айзенкнинг шахслилик сўровномасидан фойдаланади, бунда шахснинг экстравертив-чиги омили аниқланилади, маълумки ушбу фактор ўзининг мазмуни, моҳияти билан мулоқотмандликка жуда яқин туради.

Шуни мамнуният билан таъкидлаб ўтиш жоизки, шахсни гуруҳий баҳолаш методикаси ва Айзенк сўровномаси ёрдами билан нафақат раҳбар мулоқотмандлиги, балки ижрочиларники ҳам баҳоланган, бунинг моҳияти шундан иборатки, кези келганда жамоада уни намоён бўлиш даражасини таққослаш зарурияти туғилса, ундан фойдаланишдир.

Муаллиф олинган натижаларни таҳлил қилишда қуйидагилар асос-чанади: раҳбарларнинг мулоқотмандлиги намоён бўлиши беш даража (босқич) га ажратилади:

- 1) жуда паст мулоқотмандлик (биқиклик) - 24 балли шкала бўйича 4 баллгача;
- 2) паст мулоқотмандлик 5-9 балл;
- 3) ўртача (мўътадил) мулоқотмандлик - 10-14 балл;
- 4) юқори мулоқотмандлик - 15-19 балл;
- 5) ўта юксак мулоқот - 20 баллдан зиёд.

А.И.Журавлёв тадқиқотида раҳбар мулоқотмандлигининг индивиду-ни қиймати 4 баллдан 18 баллгача диапазонда тақсимланганлиги аниқланади. Унинг фикрича, раҳбарлар фаолиятини ишлаб чиқариш са-марадорлиги, биринчидан, уларнинг ижтимоий-руҳий самарасидан бир-мунча юқори баҳоланади. Иккинчидан, ижтимоий-руҳий кўрсаткичлар билан таққосланганда мумкин қадар раҳбарнинг юксак мулоқотмандлиги вужудга келса, юқори ишлаб чиқариш кўрсаткичларига эришилади.

Олинган маълумотларга қараганда, раҳбарларни му-лоқотмандлигининг мақсадга мувофиқ пайдо бўлиши жамоа аъзоларининг муомала ўрнагиши индивидуал-психологик хусусиятларига, ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик тавсифларига, ҳисобга олиниши му-роқаб омилар мажмуасига боғлиқ эканлиги кўзга ташланади. Муаллиф раҳбарларда мулоқотмандлик ифодаланишининг детерминлашган омилла-ри мажмуасини тўртта асосий гуруҳларга ажратади:

- 1) жамоага жамият томонидан бериладиган мақсадлари ва вазифа-ларини аниқловчи ишлаб чиқариш хусусиятлари;
- 2) жамоадаги алоҳида шахслар ва раҳбарликнинг ижтимоий-психологик, ижтимоий-демографик, ижтимоий-иктисодий тавсифлари;
- 3) раҳбар шахснинг индивидуал хислатлари;
- 4) раҳбар билан ижрочилар орасидаги муомаланинг шарт-шароитлари ва яққол вазиятлари хусусияти.

Тескари (салбий) таъсир кўрсатиш муаммосининг дастлабки тадқиқоти ҳам ўта юксак мулоқотмандликка, тескари боғлиқликнинг самарадорлигини тушунтиришга қаратилиши лозимлигини кўрсатади. Маълумотларга биноан жамоа аъзоларида раҳбарлар билан муомалага киришишнинг муайян даражасига нисбатан ижтимоий-психологик установка ҳукм суриши мумкинлиги аниқланди. Шунингдек, ижрочилар билан юқори мулоқотманд раҳбарларнинг ўзаро таъсир кўрсатишида “блокировка механизми” ишлаб чиқилар экан. Бунда оптималликдан йироқ вазиятларда муомала йўналиши кузатилади. Бундай ҳолатларда ижрочилар билан раҳбарнинг ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари ҳисобига муомала блокировкаси амалга оширилади ва бу ҳол ўта қуйи мулоқотманд раҳбарлар учун ҳам хусусиятлидир.

Муаллиф талқинига кўра, раҳбар фаолиятининг юксак самарадорлигига эришиш ҳам қуйи, ҳам юқори мулоқотмандликда учрайди. Бошқарув қарорларини амалга оширишда, ишни ташкиллаш жараёнида ижрочилар билан раҳбарнинг ўзаро таъсир ўтказиши ва фаол муомаласи билан тавсифланади. Бошқарув қарорини қабул қилишни обдон ташкиллаштириш жамоани ҳамкорлик фаолиятига тайёрлаш фаолиятнинг ва ташкилий чора-тадбирларнинг сифати билан аниқланади ва белгиланади.

Эмпирик маълумотлар таҳлиliga биноан, турлича ишлаб чиқариш саноат корхоналарида, раҳбарлар гуруҳида, ҳар хил жинслар ўртасида аҳамиятли, қийматли тафовут йўқ эканлиги намоян бўлди. Раҳбарлик стажига, ёш хусусиятига қараб раҳбарлар гуруҳида статистик аҳамиятли фарқлар мавжудлиги ўрнатилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда муаллиф айрим хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади:

1) раҳбар шахсини интеграл ва очиқ гизим сифатида қараш мумкин, чунки унда бир қатор ўзгаришлар юзага келади ҳамда ривожланиш амалга ошади;

2) бошқа одамлар билан муомалада ва бошқарув фаолиятида, раҳбар шахсининг узлуксиз ривожланиши, камолоти жараёнида, методлар, усуллар алмашишида раҳбарликда юксак самараларга эришиш мумкин;

3) раҳбар томонидан янги фазилатларни эгаллаш натижасида ва баъзи хислатларни йўқотиш туфайли раҳбарлик услублари алмашади.

Фикрий топшириқни биргаликда ечишдаги диалог мазмунининг психологик таҳлили

Икки одамнинг бир-бири билан дастлабки яқинлашувини, бевосита нутқий муомала вазиятида биргаликда фикрий топшириқларнинг ечишини уларда диалог ва фикрий топшириқларнинг ечишини уларда диалог ва фикрий жараёнлар намоян бўлиши сифатида қараш мумкин. Диалог мазмунини тадқиқ қилган Г.М.Кучинскийнинг талқинича, бу (диалог) - шериқларнинг ўзаро таъсирининг етакчи шакли, бажариладиган фаолиятнинг адекватлигидир. Унинг адолат мезони билан одилонга баҳо бериши-

ни, повербал муомаланинг аҳамиятини инкор этмай, биз шунинг таъкид қилишимизки, унда билиш жараёнлари мазмунини акс эттириш (ғоялар, гнозотезалар, тушунчалар, фаолият ва ҳоказо) имконияти ҳаддан зиёд чеклангандир.

Дарҳақиқат шундай омил мавжудлигини тан олиш билан бирга, биргаликдаги ечим, ҳамкорлик ечими атамасига аниқлик киритилиши лозим, агарда диалог ёйиқ бўлиб, ўз ичидаги фикрий ва индивидуал жараёнларнинг муҳим жабҳаларини қамраб олса, уларни яхлит бир бутунликка айлантирса, фақат шу тақдирдагина мулоҳаза шартига мувофиқ келади. Г.М.Кучинскийнинг бевосита нутқий муомала вазиятида фикрий топшириқни биргаликдаги (ҳамкорлик) ечимига оид тадқиқоти “тафаккур ва диалог” муаммосини келтириб чиқаради, сўзсиз улар ўртасидаги муносабатни бундай ўрганиш психология фанида янгилик ҳисобланади. Унинг ҳақли равишда таъкидлашича, диалогнинг психологик моҳияти тўғрисида шимий манбаларда кенг қамровли баҳслар йўқ, бироқ муомала тушунчаси мазмуни, тузилиши бўйича кейинги йилларда шиддатли суръатда мулоҳазалар, муҳокамалар авж олмоқда. Бу тўғрида психологлар томонидан бийдирилган нуқтаи назарлар муаллиф учун алоҳида қизиқиш уйғотади ва диалог (мулоқот) моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Назарий фикрлар таҳлилига асосланган муаллиф қуйидаги шаклда таъриф беради: “диалог - инсонни инсон билан муомаласининг алоҳида шаклидир”.

Г.М.Кучинский томонидан собиқ совет психологиясида энг кенг ёпишган ёндашув бевосита муомала махсус фаолият сифатида ўрганилиши эканлиги, унинг негизида фаолият назариясининг йирик вазиялари асари ётиши уқтирилади. Маълумки, ушбу назария собиқ совет психологиясининг йирик ютуқларидан бири саналади ва унда асосий ётибор субъект фаоллигининг шундай шаклига қаратиладики, бунда фаолият предмети ўзгартирилиб унинг маҳсулига айлантирилади. Фаолиятнинг предметлиги бу ҳолатда унинг туб негизини ашлатувчи (конститутив) тавсифи сифатида қаралади. Ушбу муносабат билан муомаланинг фаолият сифатида талқин қилувчи психолог учун унинг предмети масаласига қараб ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Муаллифнинг таъкидлашича, бу борада уч хил жавоб бўлиши мумкин. Чунки муомала фаолият тўғрисида ва унинг предмети юзасидан уч хил кўринишдаги тасаввур мужассамлашгандир:

- а) муомала қатнашчиларини ўзининг навбат билан таҳлили;
- б) муомаладошларнинг ўзаро муносабати ёки таъсири;
- в) муомаладошларнинг ҳамкорлик фаолияти.

Ушбу ёндашувлар Т.В.Драгунова, А.А.Леонтьев, В.В. Рижовларники таъкидлаш билан масалага аниқлик киритиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Г.М.Кучинский нуқтаи назарича, юқоридаги муомаланинг фаолият сифатида қарашларнинг энг заиф жойи муомаладошларнинг ўзаро таъсири жараёнининг таҳлили ҳисобланади. Бевосита нутқий муомала вазиятида инкита синалувчи учун умумий бўлган фикрий топшириқни счишда

ушбу ҳодисани тушултириб беришга ҳаракат қилади: учинчи, топшириқ енгизувчилар томонидан “диада” ечилган тақдирда, ҳамкорлик ечими бўлган ҳолда ўзини диалог сифатида намоён қилади. Агарда инсон муомала предмети сифатида талқин қилинса (Т.В.Драгунова), бунда диалог икки қайта фаолиятга айланиб қолади, чунки муомаладошларнинг ҳар бири учун фаолиятнинг ўз предмети бўлади, яъни унинг суҳбатдоши. Ўзаро таъсир бундан келиб чиққан ҳолда алмашиб туривчи, ёнма-ён ҳаракатланувчи иккита таъсир ўтказишга тенглаштириб қўйилади. Уларнинг ҳар қайсиси ўз мақсади, ўз мотивига эга бўлади. Бу ҳолда ҳар бири иштирокчи фаолиятини алоҳида қараш, ҳатто унинг шеригига таъсир ўтказишини, муомаладошнинг таҳлил қилинаётган фаолиятга нисбатан таъсирини ҳисобга олиш ҳам шерикларнинг ўзаро таъсир ҳаракати таҳлилида унинг ички мантқиғини тасаввур қилиш амри маҳол.

Муомалага фаолият сифатида ёндашувда ёндашувчи иштирокчиларнинг жисмга мўлжалланувчи муомала муносабати билан уйғуллашган тарзда акс этади. Бу вазиятда топшириқ дилда ечилганлиги туфайли диалогдан бошқа ҳеч қандай ўзаро таъсир йўқ. Муомала предмети ўзаро таъсир ўтказиш ҳисобланса, у ҳолда диалог устига диалог пайдо бўлади, яъни ҳамкорлик ечими жараёнида муомала қандай кўринишда юзага келиши керак. Бироқ ҳамкорликдаги ечим диалогнинг фрагментлари бошқалар билан ўзаро қўшилишиб бир яхлитни вужудга келтиради. Бошқача сўз билан айтганда, муаллиф томонидан таҳлил қилинаётган вазият яхлит диалог ҳисобланиб, яхлит жараён шерикларни ўзаро таъсир ўтказиш нутқида амалга ошади ва ҳеч қачон ўзаро таъсир учун ҳукм сурмайди.

Муомалага фаолият сифатида ёндашувнинг учинчи турида муомала субъекти - бу муомала ҳисобланмайдиган ҳамкорлик фаолиятида ўз аъзоларининг интеграцияси мақсадида уларга таъсир ўтказувчи гуруҳдир (В.В.Рижов). Г.М.Кучинский эътирозича, агарда топшириқ дилда ечиладиган бўлса, унда муомала иштирок этмаса, бунда ҳеч қандай ҳамкорлик ечими ҳам йўқ. Агарда муомала фаолият сифатида унинг предмети ҳисобланмиш ҳамкорлик фаолиятининг ҳар хил жабҳаларига йўллан мумкин бўлса, у ҳолда диалог мазмуни, шакли бўйича нимага қаратилганлигидан қатъи назар, у шерикларга ўзаро таъсир ўтказувчи сифатида қолаверади, чунки инсоннинг нутқи инсонга қаратилган бўлиши мумкин.

Собиқ совет психологиясида Б.Ф.Ломовнинг муомала ва фаолиятнинг ўзига хослиги, уларнинг бир-бирига қўшилмаслиги тўғрисида бошқа ёндашуви кенг тарқала бошлади. Бу йўналишдаги ўзига хослик биринчи навбатда алоҳидаликнинг ўзига хослиги, “субъект-субъект” муносабати ўзаро таъсир жараёни муомала моҳияти яратувчиси эканлиги билан боғланади ва ўзаро таъсирнинг “субъект-субъект”и билан муайян даражада тафовутланади.

Муаллифнинг мулоҳазасича, диалог қатнашчиларининг ўзаро таъсирининг асосий хусусияти шундан иборатки, бунда ўзаро таъсир нутқ шаклида, нутқ ёрдами билан амалга ошади. Инсоннинг нутқида ҳамшиша нимадир, нима тўғрисида гапирилади, яъни сўзловчи субъектнинг фикрий

ошиши яси ифодаланлади. Фикрий позициянинг ўзаро таъсирида диалогнинг ички ва ташқи жабҳаларини фарқлаш имконияти вужудга келади. Диалогнинг ташқисидида ҳар хил ўзаро таъсир ўтказувчи фикрий позициялар турлича аниқ (жисмоний) суҳбатдошлар томонидан ривожлантирилади. Диалогнинг ичкисидида ҳар хил ўзаро таъсир ўтказувчи фикрий позициялар фақат субъект томонидан ривожлантирилади, яъни фақат битта-ю битта гапирувчи нутқидида ифодаланлади. “Ички диалог” ва “ички нутқи”, “ташқи диалог” ва “ташқи нутқ” тушунчалари айнан бир нарса, бир хил навлар эмас. Бошқача йўналтирилган гапирувчининг ташқи нутқи ҳақиқията унинг ўзига ҳам қаратилган бўлади. Нутқий муомаллада шерик нутқига диалогик муносабатни билдириш билан чекланиб қолмасдан, банди ҳам ўзининг, ҳам бегонанинг нутқига эътибор қилиши лозим. Билдириш, ташқи нутқ ташқи ва ички диалогга воситаси бўлиши мумкин. Шунинг билан бирга сўзловчининг ўзи ички билдириши мумкин. Ташқи диалог билан бир қаторда ташқи нутқидида ички диалог ва ички нутқидида ички диалогни ажратиш мумкин.

Муаллифнинг мулоҳазасича, ташқи ва ички диалоглар - бу эмпирик ва психарий объектлар эмасдир. Фикрий топшириқнинг ҳамкорлик ечилиши ўрганаётган тадқиқотчи эмпирик объект билан иш юритади ва уни билиш кейин “нутқий муомала” тушунчаси билан белгилаш мумкин. “Ташқи диалог”, “ички диалог” тушунчалари асосидида нутқий муомаланинг ҳар хил жабҳаларини қайд қилиш имконияти туғилади (динамикаси, суусияти). Асарда баён қилинишича, фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечиш жараёнида диалогни ўрганиш “субъект-субъект” ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнини аниқлашга ва предметли маъновий ва маънавий алоқаларни ечиш жараёнида очилишини қайд қилишга йўналтириш керак.

Г.М.Кучинский томонидан ўтказилган диалог шаклининг фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечиш жараёнига бағишланган тадқиқотида таъинланишича, нутқий муомала шаклининг тузилмавий бирлиги сифатида элементар цикл хизмат қилиши мумкин. Элементар цикл мазмуни ўзаро боғланган нутқ актларидан ташкил топгандир. Унинг таркибига фақат элементарлар, яъни бир функционал, битта коммуникатив топшириқни ечишга қодир нутқ актлари (нутқий хатти-ҳаракатлар) қиради. Элементар нутқ актларининг функцияларини ўзаро шундай қиёслаш бўлмаганики, биринчи элементар нутқ акти муомала циклини очадиган функциясиз мумкин бўлмагандай, иккинчи элементар нутқ акти унга муносиб функциясиз амалга ошмайди, натижада ушбу жараён якунланмай қолади. Шунингдек, асарда кўрсатилишича, нутқий муомаланинг элементар шакллари қаторига “унга нисбатан маълумот - муносабат”, “савол - жавоб”, “унинг бажарилишига ҳаракат турткиси” кабилар қиради, нутқий сўзловчининг мураккаб шакллари ранг-баранглиги уларнинг негизидида муносабатроқ ифодаланиши мумкин. Диалогнинг мазмунини таҳлил қилишда бирламчи нарса нутқий муомаланинг элементар циклида мазмунининг масала бўлиши керак.

“Унга нисбатан маълумот - муносабат” циклининг мавзусини аниқлашнинг асосий мўлжали (ориентири) маълумотни акцентирлашган қисмига, “рема” га ажратишдир. Маълумотнинг мавзуси - бу унинг асосий аниқловчисидир. Сўз, тушунча, атама, сўз бирикмаси режа орқали аниқланади.

“Унинг бажарилишига ҳаракат турткиси” цикл мазмунини таҳлил қилишда унинг икки асосий кўринишини фарқлаш мақсадга мувофиқ:

а) суҳбатдошнинг нутқий фаоллигини бошқаришга йўналтирилган ҳаракатга ундовчи (кўзловчи) цикл;

б) суҳбатдошнинг нутқсиз фаоллигига йўналтирилган ҳаракатга туртки цикл.

Биринчи кўринишда нутқ мавзуси тўғридан-тўғри берилади, иккинчисида эса диалогнинг мавзуси билвосита йўл билан суҳбатдошнинг оғзинга етказилади.

Маълумот ўтказиш, савол ва ҳаракатга ундовчи (кўзловчи) - булар муомаланинг элементар циклини амалга оширувчи функционал элементлардир. Г.М.Кучинский биринчи гуруҳ функционал элементларни мурожаатлар, иккинчиси эса жавоб ақллари деб номланади. Уларнинг ўзаро фарқиши муаллиф қўйидагича изоҳлайди: диалогда янги мавзуларни муҳокамага қўйиш фақат мурожаат орқали амалга оширилади, жавоб ақллари эса қўйилган мавзу чегарасидан ташқари чиқмайди. Шерикларнинг биттаси иккинчисига мурожаат қилса, унинг хатти-ҳаракати уч йўналишда давом этиши мумкин. Биринчидан, бошланган циклни якунлаш ва шу билан бирга суҳбатдош таклиф қилган мавзунини қўллаб-қувватлаш. Иккинчидан, бошлаб қўйган циклни якунламай, ўзининг маълумотиюмаси, саволлари, ҳаракатга турткиси билан янгисини бошлаш.

Таъқиқотчи олинган маълумотларга асосланиб баъзи бир хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади:

1) диалогда битта эмас, балки иккита ва ундан ортиқ мавзу бўлиши мумкин;

2) диалогда у ёки бу мавзу узлуксиз ривожланмай қолиши кузатилади;

3) диалогда шерикларнинг ўзаро таъсири нафақат диалог мавзусини учун курашда намоён бўлибгина қолмасдан, балки уни ривожлантириш бўйича интилишда ҳам кўзга ташланади;

4) диалогда ҳам маъновий ўзаро боғлиқ цикллар изчиллиги, ҳам ўзаро боғланмаган элементар цикллар вужудга келади.

Маъновий ўзаро боғлиқ элементар циклларнинг ташкилий мажмуаси пайдо бўлиши нутқий муомаланинг мураккаб цикли, микродиалог тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради. Нутқий муомаланинг мураккаб циклига мурожаат қилиш диалог мазмунини таҳлил этишда янги саволлар туғилишига олиб келади. Микродиалогда муҳокамага ажратилган аниқ мавзу йўқ, элементар цикл мавзусидаги функционал рол эса микродиалог ривожланиши давомида мутлақо ўзгариши мумкин.

Нутқий муомалада ташқи диалогни ичкига ўтиши ўз ифодасини топмасдан, балки ички диалогнинг ташқи шаклига ўтиши ҳам қамраб

субъекти. Ташқи диалог мавзулари ривожланишидаги узилишлар, фабулада бир мавзудан иккинчисига кўчиши суҳбатдошлар ички диалогари ҳаракати (кечиши) билан кўпинча детерминация қилинади. Ташқи диалогнинг ҳар хил фрагментлари мавзуси билан маъновий алоқалари шерикларнинг ички диалогда яширинган бўлиши мумкин.

Муаллифнинг оқилона таъкидлашича, ўзаро таъсир кўрсатишнинг "субъект-субъект" муносабати алоҳида шакл сифатида диалог мазмунини ўрганишга тенглаштириб кўйиш эмас, албатта. Бу билан бир қаторда шерикларнинг (у ёки бу мавзуни танлаш тизими, таърифланиши) нуктаи назариши, уларнинг маъновий (фикрий) позицияларини (таъриф ёрдами билан аниқланувчидан аниқликни вужудга келтириш) ўрганиш зарур. Диалогда шерикларнинг маъновий позицияси ўзгаришини ва ўзаро таъсир кўрсатишини ўрганиш махсус техникани, диалог мазмуни таҳлилин махсус амалга оширишни талаб қилади.

Кичик гуруҳларда топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш ва индивидуал таълим

Немис психологлари Ю.Нойберт ва Р.Томчик ўз изланишларида гуруҳий фаолиятдан саноат корхоналари ишчиларининг индивидуал фаолиятини яхшилаш учун фойдаланиш муаммосини кўтариб чиққанлар. Уларнинг талқинларига кўра бу масалани тадқиқ қилишнинг энг камида иккита ёмили (сабаби) мавжуд, ҳолбуки шундай экан меҳнат фаолиятида индивидуал ишлаш усулларини такомиллаштириш орқали муайян эзгу мақсадга эришиш мумкин:

- топшириқ тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиш усули, табиати, тарражаси бўйича индивидуал фарқлар, одатда ишчилар ўртасидаги одадий операцияларни бажаришдаги шартланган тафовут, баъзан интеллектуал зўриқишдаги унинг кўриниши;

- оптимал ишчи усулларни аниқлаш учун зарур ахборотнинг кўпинча етишмаслиги, анъанавий таълим методларидаги нуқсонлар сингари.

Унинг биринчиси ҳаракат регуляциясининг оператив образлар шаклида субъектив тарзда тасаввур қилиниши мумкин, иккинчиси оптимал ишчи усулларини аниқлаш учун зарур.

Муаллифлар топшириқларни гуруҳий ечиш тадқиқотининг натижаларига асосланиб, гипотетик тарзда бир хил ишни бажарувчи ишчиларнинг тажрибаси (субъектив оператив регулятив образлар), худди шу ишчилар томонидан:

а) вербаллашади;

б) оптимал вариант бўйича ганлаб олинади (баҳоланади);

в) топшириқ талаби ва вазияти ҳисобга олиниб тизимлаштирилади ҳамда бир даврнинг ўзида муҳокаманинг барча қатнашчилари ўзлаштирилади, дейиш мумкин.

Ушбу гипотезани текшириш учун тадқиқотчилар томонидан битта лаборатория ва иккита дала шароитида эксперимент ўтказилади. Лаборатория экспериментининг мақсади топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш

(ТТAA) диврида асосий ўзаро таъсир кўрсатиш ва таъсир ўтказишни таъминлаш қилинидир. Бошқарув ва операторлик фаолиятини ўрганиш бўйича шундай шароитда олинган натижаларнинг валидидини баҳолашга ҳаракат қилиш кейинги экспериментлар моҳиятини ташкил этган.

Лаборатори эксперименти олдида муаллиф куйидаги гипотезаларни кўяди:

1. Тошширик тўғрисида ахборот алмашишга бошқарувнинг таъсир қандай? а) тайинланган лидер томонидан топширик тўғрисида ахборот алмашиш муҳокамасини стимуляциялаш ва координациялаш уни (ТТAA) самарадорлигини оширади; б) топширикка алоқадор, катта билим ва тажрибасини эгаллаган муҳокаманинг лидери гуруҳий баҳсчи бошқаришда камроқ тажрибага эга бўлса, топширик тўғрисида оз билим ва тажрибасини дискуссияни олиб боришда тажрибали ундан ҳатто тафовутланмаган натижа олиши мумкин.

2. Топширик тўғрисида ахборот алмашиш қатнашчиларининг индивидуал ўқитишга топширикка алоқадор тажрибанинг таъсири қандай? а) тажриба кўлами қанча кенг бўлса, индивидуал таълимнинг самараси шунча кам; б) топширик тўғрисида ахборот алмашиш кезида тажрибасиз катта шахс ҳам маълум даражада бирон-бир нарсага ўрганеди.

Тажриба ўтказиш куйидаги тартибда олиб борилган ва муайян натижаларга эришилган: синалувчиларга рақамлар (1 дан 9 гача) ва ҳарфлар (А серияда - а, в, с; В серияда - г? s? t; X серияда - х, у, з) ўргатилган алоқалар, боғланишлар ўрнатиш тавсия қилинади. Синалувчилар сифатида тижорат мактабининг 112 та ўқувчиси ва 8 та психолог ташаббус қилинган. 24 кун давомида 4 тадан (ҳаммаси 96 та) экспериментал топшириқлар устида ишлаганлар, кейинчалик топшириқни ечиш имкониятларини муҳокама қилишган (4 тадаг бўлиб - топширик тўғрисидаги ахборот алмашиш билан шуғулланганлар). 16 нафар синалувчилар индивидуал ишлаган ва назорат гуруҳини ташкил этишган.

Методика хусусиятидан келиб чиққан ҳолда баҳслар маълум қондаларга суянган тарзда уюштирилган:

а) топширик тўғрисида ахборот алмашиш кезида дискуссияга раҳбарлик (Д): лидерсиз муҳокама (Дй); гуруҳ ичидан тайинланган лидер билан (Дг); кўшимча муҳокама лидери сифатида топширикка алоқасиз бўлмаган психолог билан (Дк);

б) топширик тўғрисида ахборот алмашиш юзасидан олдиндан аниқлаб куйишган мақсад (Му): фақат умумий мақсад (Мк); в) топширик тўғрисида ахборот алмашишга қадар топширик ечиш бўйича индивидуал ишлаган тажрибаси (Е); инструкция бўйича билим (Ео); инструкция + битта уришиш (Е); инструкция + иккита уришиш (Е); инструкция + учта уришиш(Е).

Муаллифлар синалувчиларни хатога йўл қўйиш частотасига қараб улар фаолиятини баҳолашга ҳаракат қилинади. Назорат гуруҳи учун белгилашган миқдорга асосланиб, баҳолаш мезони сифатида Мак-Колд

трансформацияси ёрдами тадқиқотчилар мўътадиллашган (меъёрлангизилган) шкалани ишлаб чиқадилар

($b + I = M1$). Гипотезада башорат қилинган ўзаро таъсир кўрсатишининг асосий омилларини баҳолаш учун дисперсия таҳлили қўлланилади. Синалувчилар фаолиятлари кейинги вариантлар бўйича гомогенлари ва олдинги сериялар бўйича гетерогенлари намён бўлган. Дункан тести бўйича ўрта фаолият олдинги топшириқ ечишдаги уринишлардан муайян аҳамиятли даражаси билан тафовутланади.

Олинган ва жадвалларда ифодаланган натижалар таҳлилига асослашиб, муаллифлар баъзи бир хулосалар чиқарадилар:

1) дастлаб тасаввур қилинган эркин ўзгарувчилар ўртасида ўзаро таъсир йўқ;

2) топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш самарадорлигига қўйилган ҳар хил хусусиятли мақсадлар фарқларни олиб келмайди (иккинчи гипотеза инкор қилинади);

3) топшириқ тўғрисида ахборот алмашишга қадар топшириқлар ечишни индивидуал частотасининг юксак аҳамиятли таъсири биринчи сериядаёқ насаяди, бу кўрсаткич Дункан тести бўйича сезилади;

4) топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш орқали индивидуал ўқитишга (ўргатишга) дискуссияга раҳбарлик юксак аҳамиятли таъсир кўрсатади.

Тадқиқотчилар гипотезаси билан топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш самарадорлиги ортишига дискуссия лидерининг таъсири унинг дискуссия олиб бориш қобилиятига боғлиқ (1а гипотезанинг чекланганлиги, 1б гипотеза эса мутлақо инкор қилинади).

Тажриба ва назорат гуруҳларини ўзаро таққослаш қуйидаги кўрсаткичлар бўйича ўзаро тафовутланишини кўрсатади: маромида гуруҳни муҳокама жараёнида бошқариш тажриба гуруҳининг юксак аҳамиятли даражада устунлигини намойиш қилади; тажриба гуруҳи аъзолари топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш ҳисобига назорат гуруҳидан юксакликка эришадилар; индивидуал жиҳатдан ютуққа эришиш топшириққа алоқадор тажрибага ва топшириқ тўғрисида ахборот алмашиши бошқаришга боғлиқ.

Ишлаб чиқаришда олиб борилган дала тажрибалари ўзига хослиги билан олдингисидан ажралиб туради. Тажрибалар олдига қуйидагича гипотезалар қўйилади:

1) топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш жараёнида қатнашиб, ишлаб чиқариш топшириги талабларини бажаришни яхшилаш учун ишлар инструкция ишлаб чиқаришлари мумкин;

2) шундай мақсадда топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш жараёнида қатнашиб бир даврнинг ўзида индивидуал ўқиганликни яхшилайди (иннинг индивидуал усулларини такомиллаштиради).

3) синалувчилар сифатида 9 нафар саноат корхонасининг ишчилари (бир сменада 3 кишидан) қатнашилган, уларнинг ҳар қайсиси бир хил ишни бажаришган. 12 соатли муҳокама давомида гуруҳ: а)

нуқсонларни топишнинг рационал стратегияси; б) ҳатонинг олдини олиш; в) ишлаб чиқариш топшириғига тааллуқли масалалар юзасидан муомала ва ўзаро таъсирни яхшилаш бўйича муайян қоидалар ишлаб чиққан.

Иккинчи тажрибада 20 нафар саноат корхонасининг ишчилари (5 тадан 4 та бригада) қатнашишган. Тажриба олдида қўйиладиган талаблар ва маъмулотлар олиб борилиши лаборатори экспериментиники билан айнан бир хил эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Биринчи тажрибада дискуссион гуруҳ иш пайтидаги хатти-ҳаракатлари усгидан раҳбарлик қилиш имкониятига эга бўлган қоидалар ишлаб чиқади ва юқори малакали кадрлар тайёрлаш справочниги, уларга ўлинг-насихат сифатида фойдаланиш мумкин. Бу материаллар иш усулларини такомиллаштиришнинг қимматли илмий-услубий асослари родини бажаринга лойик, деб топилган.

Ишчиларнинг топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш жараёнида қатнашини туфайли улар ўқиганликнинг нисбатан юқори даражасига эришганлар, бу нарса тўрт ой мобайнида назорат қилиниши орқали аниқланган. Ишчиларнинг олдинги йилларидаги ҳаракатларидаги нуқсонлар миқдори тажриба давомида 45% камайганлиги бунга ёрқин мисолдир. Ҳатто А ва В гуруҳлардаги синалувчиларнинг фаолияти 54% га яхшиланган, сифат жиҳатдан янги бир босқичга кўтарилган. Уларнинг сафига янги ишчилар қўшила бонлаган, бу синалувчилар етакчи бригадалар даражаси билан тенгланганлар. Мазкур самаралар индивидуал таълим таъсири эканлигидан далолат беради, шуниндек, синалувчилар томонидан ишлаб чиқилган қоидаларнинг фойдалилигини билдиради.

Иккинчи тажрибада топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш воситаси билан ва мураккаб фаолиятнинг ушбу тури учун меҳнат қилиш усуллариинг регуляциясини такомиллаштириш учун кенг қамровли қоидалар ишлаб чиқиш мумкин, бу омил олдинги тажрибаларда ҳам таъкидланган, унинг фойдалилик кўрсаткичи исботланган. Муаллифларнинг фикрича, лаборатория ва ишлаб чиқариш шароитидаги дала экспериментларида олинган натижаларинг мос тушиши қўлланилган методикалар валидлиги ва гипотезалар ҳаққонийлигидан далолат беради. Топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш ишлаб чиқариш фаолиятида индивидуал усулларини яхшилаш учун фойдали эканлигини тасдиқлади.

Ушбу метод меҳнат фаолияти регуляцияси учун оқил, омилкор ва фойдали бўлиб, инструкциялар, қоидалар ишлаб чиқаришга қулай шарт-шароитлар яратди. Топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш таълимининг самараси гуруҳий санининг мотивацияси, активизацияси, идентификацияси, тесқари алоқа натижаси кўтарилишига хизмат қилади. Бизнингча, топшириқ тўғрисида ахборот алмашишдан когнитив ҳаракатлар регуляциясига ўргатишда, анъанавий методлардаги узилишларни тўлдиришда, меҳнат ва ўқиш фаолиятлари самарадорлигини оширишда фойдаланиш мумкин.

МУОМАЛА ТУЗИЛМАСИ ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА

Муомала умумий психология фанининг асосий категорияларидан бири ҳисобланиб, у ўз ичига шахслараро муносабатларнинг энг муҳим механизмларини қамраб олади. Психология фанида муомала категорияси кенг маънода тушинилганда ҳамкорлик фаолиятининг ички алоқасини муҳасамлаштириб, ўзаро таъсирлар ва ўзаро муносабатларни акс эттириб, ижтимоий процессуал жабҳасини ифодалайди. Муомаланинг энг муҳим таркиби мулоқот саналиб, мотивацияда мотив қандай аҳамият касб этса, у ҳам худди шундай муҳим рол ўйнайди.

Муомала - ҳамкорлик фаолиятининг эҳтиёжидан вужудга келиб чиқувчи, шахслараро мулоқот ривожланишининг кўпқиррали жараёнидир. Жаҳон психологияси маълумотларига қараганда муомала ушбу таркиблардан ташкил топган бўлади:

1. Коммуникатив (бир томонлама) ахборот узатиш.
2. Интерактив (икки томонлама ўзаро таъсир).
3. Перцептив (ўзаро бир-бирини идрок қилиш).

I. Муомала ўз ичига ҳамкорлик фаолиятининг катнашчилари билан ўзаро ахборот алмашувни қамраб олган бўлиб, у коммуникатив жабҳа сифатида тавсифланиши мумкин. Одамлар бир-бирлари билан мулоқотга киришиши жараёнида муомаланинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланиши тилга ва унинг амалий ифодаси бўлмиш нутқ фаолиятига бевосита муносабат қиладилар.

II. Муомаланинг иккинчи томони - мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро таъсири, уларнинг нутқ фаолиятида нафақат сўз орқали фикр алмашинуви, балки хатти-ҳаракати ва ҳулқ-атвори билан ўзаро таъсир ўтказиш, таъсирланишдан (масалан, ўқитувчи ва ўқувчилар) иборатдир.

III. Муомаланинг учинчи томони шундан иборатки, бунда мулоқотга киришувчилар (мулоқотдошлар) ўзаро бир-бирларини идрок қилиш жараёни намоён бўлади, инсонни инсон томонидан идрок қилиш юзага келади. Масалан, бу жараённинг энг зарур томони шуки, унда мулоқотга киришувчи, яъни мулоқотдош (шерик) ларнинг биттаси иккинчисининг ишончига лойиқ, ақлли, фаросатли, тажрибали, юксак тайёрликка эга инсон сифатида уни идрок қилиш жуда муҳим эканлигини аниқлаш ёки бир-бирларини олдиндан ҳеч нарса тушунмайди, узатишган ахборотни фаҳмлай олмайди, деб тахмин қилиш назарда тутилганда вужудга келади.

Муомаланинг ҳар учала томонини (жабҳасини) бирликда, яхлит ҳодиса сифатида олиб қараши натижасида у ҳамкорлик фаолиятини ташкил қилишнинг усули ва унда иштирок этувчиларнинг, яъни мулоқотдошларнинг ўзаро муносабатлари тарихида намоён бўлади, муайян тарзда давомийликка эришади.

Ўқитувчиларнинг фаолияти учун энг муҳим нарса - муомаланинг қонуниятлари, унинг ривожланиши тўғрисидаги психологик билимлар, кўпикмалар ва қобилиятларни эгаллашдир.

Касбий муаммони муваффақиятли равишда шундай ечиш мумкинлиги, қачонки ўқитувчи ўқувчилар (талабалар) билан ҳамкорлик фаолияти-

га амарали киринча олса, шахсни шаклантиришнинг мақсади ва вазифаларига жавоб берувчи ўзаро таъсир, ўзаро тушунувни йўлга қўя билса, фақат мана шундагина педагогик муомала амалга ошади, холос.

Педагогик муомала - бу ўқитувчининг ўқувчи (талаба) ларга таъсир ўтказиш усулларининг муайян тизимини ақс эттиришдир:

- ҳамкорлик иштирокчиларининг ўзаро ахборот алмашуви;

- турлича коммуникатив воситалар ёрдамида ўқитувчи томонидан ўқувчи (талаба) лар билан ўзаро таъсир ва ўзаро муносабатларни ташкил қилиш;

- муайян мақсадни дастурий асосда амалга оширишни режалаштириш ва ўтказиш функциясини бажариш кабилар.

Педагогик фаолиятда муомала, биринчидан, ўқув фаолиятини яққаҳол бажаришнинг воситаси; иккинчидан, тарбия жараёни таъминлашнинг ижтимоий-психологик тизими; учинчидан, таълим ва тарбиянинг мунофакатини таъминловчи ўқитувчи билан ўқувчи (талаба) ларнинг ўзаро муносабатининг муайян тизимини ташкил қилишнинг усули; тўртинчидан, ўқувчи (талаба) индивидуаллигини такомиллаштириш, истеъдодини қарор топтириш имконини берувчи жараён эканлиги; бешинчидан, яққаҳол фаолиятни “субъект-субъект” сифатида рўёбга чиқариш асосидир.

Педагогик муомала деганда ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) лар жамоасининг ўзаро таъсир ўтказиш малакаси, усули ва тизими ашлашнинг, унинг моҳияти ўзаро ахборот алмашиш, таълимий, тарбиявий таъсир қилиш, ўзаро тушунишча эришув ва уни ташкил этиш тушунилиши мақсадга мувофиқ.

Муомала жараёнида унинг мақсадга мувофиқ амалга ошишини таъминлаш учун ижтимоий назорат ва ижтимоий қонун-қоидалар муҳим аҳдмиятга эга. Ижтимоий назоратнинг психологик механизми сифатида уч муҳим таъсир воситаси иштирок этади: маъқулламаслик, қоралаш ва жазолаш.

Ўқувчи ёки талабанинг мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив ва регулятив хатти-ҳаракати муомала иштирокчиси (мулоқотдош) томонидан маъқулламанса, ўзаро алоқа ўз-ўзидан барбод бўлади, чунки мазкур жараён ижтимоий равишда ҳукм суриб турувчи қонун ва қоидаларга тубдан зиддир. Худди шу боисдан ижтимоий таъсир ўтказишнинг бир воситаси сифатида бундай хулқ-одоб маъқулламайди, пағижда муомала иштирокчиси фикр алмашиш имкониятидан маҳрум қилинади.

Муомала жараёнида ўқувчи ёки талаба хулқи ижтимоий қонун-қоидалар маромига зид келса, у ҳолда унинг иштирокчилари ижтимоий назоратчи вазифасини бажариб, мулоқотдош хатти-ҳаракати қораланади, эътироз, танбех, эслатиш каби воситалар ёрдамида таъсир ўтказиш билан чекланади.

Мулоқотдошнинг фикрлаши, фаҳм-фаросати, одоби ва ахлоқи ижтимоий, этнопсихологик, миллий қадриятлар, умумбашарий мезонларга фавқулотдаги ҳолат, вазият контраст, яъни мулақо қарама-қарши бўлса, у тақдирда ижтимоий назорат вазифасини бажарувчи муомала

катнашчилари муайян таъсирчан восита қўлаб, уни жазолайдилар. Жазолиқан муомала катнашчисига шахсий хатти-ҳаракати, мулоқот мароғини, услуби ижтимоий қабул қилинган мезонларга зид эканлиги, миллий кичиряг, маънавият ва руҳият меъёрига мос эмаслиги қаттиқ огоҳлантирилади, муайян одатларга риоя қилиш зарурати қатъий равишда уқтирилади.

Муомала кезида одоб (такт), одоблилик муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунда муваффақиятли кечишини таъминлайди, унинг асосий вазифалари (сахборот алмашув, ўзаро таъсир, ўзаро бир-бирини идрок қилиш) тўғри алмашга ошишини идора қилиб туради. Ҳар қайси фикр билдирилганда уни узатилганда мулоқотдош қандай қабул қилаётганлигини фаҳмлаб турини, ташқи кўринишларининг ўзгаришига эътибор бериш, уэр сўраш, таъсир билан муурожаат қилиш эвазига муомала одоби ушлаб турилади. Муомала жараёнида баъзи бир хатти-ҳаракат, ўйланмай билдирилган фикр, ортиқча имо-ишора одобсизликни келтириб чиқариши мумкин. Одобсизлик эса низоли вазият, қарама-қаршилиқ, зиддиятли ҳолатни келтириб чиқаради. Бунинг натижасида муомала, фикр алмашув ўзининг вазифасини низоли, ҳагто аффектив вазиятга бўшатиб бериш ҳоллари кузатилади.

Педагогик муомалада психологик алоқа ўрнатиш алоҳида аҳамиятга эга, чунки уқувчи (талаба) билан шахслараро муносабат иккита муҳим омил, яъни ўзар ҳурмат, ўзаро ишонч негизига курилади. Бунда ўқитувчи уқувчи (талаба) нинг ҳуқуқли, мажбурияти (статуси), унинг мактабда, кимоат жойларида, онлада бажарадиган роли нимадан иборат эканлигини шикқат марказидан четга чиқармаслик лозим.

Ўқитувчининг ўқувчи (талаба) ларга таъсир ўтказиш самараси (самрадорлиги) унинг принципиаллиги ва талабчанлиги фазилатларида уз аксини тонади. Бундан ташқари у ўзига ҳам ўта талабчан бўлмоғи, шахсий намунаси билан табиий равишда нуфуз, обрў, эътибор қозонмоғи конз.

Муомала жараёнида ва ҳамкорлик фаолиятида ўқитувчининг ўқувчи (талаба) ларга таъсир ўтказиши натижасида уларда:

- ўзини- ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилиш,
- ўзини-ўзи ва бошқалар фаолияти, хулқини баҳолаш,
- ўзини- ўзи ва ўзгаларни назорат қилиш,
- ўзини- ўзи англаш ва ўзгаларни тушуниш,
- ўзини- ўзи бошқариш (ҳам билиш фаолиятида, ҳам хулқ-атворида),
- ўзини- ўзи такомиллаштириш ва янги фазилатларни эгаллаш,
- воқелик маҳсулини олдиндан башорат қилиш шаклланади.

Дўстона муомала ўқувчи (талаба) билан ўқитувчи ўртасида билим-парци пухта узлаштиришни таъминлайди ва мукамал шахсий фазилат-парци таркиб топтиришга хизмат қилади.

Муомала жараёнида мотивацияга, ҳис-туйғуга, шахсга оид, билишга машуқли, бошқарув хусусиятли низолар, қарама-қаршилиқлар, зиддият-ли ҳолатлар, вазиятлар вужудга келиши мумкин. Уларнинг аксарияти си-

гил ечимга эга бўлиши билан бирга олдини олиш имконияти ҳам мавжуддир. Шунга қарамасдан, муомала ва шахслараро муносабатларда талаба билан ўқитувчи ўртасида турли даражадаги айрим низоли ҳолатлар учраб туради:

- ўқитувчи билан ўқувчи (талаба) ўртасида фикрий яқдилликнинг йўқлиги,

- фойда, наф тўғрисидаги ижтимоий муаммода шахсий фикрий қарама-қаршилик мавжудлиги,

- айрим маъновий тўсиққа эга эканлиги,

- нарс ва ҳодисаларнинг шахсий маъно касб этиши,

- эҳтиёжларнинг нуфузлилиги,

- фаолият, муомала, хулқ уйғунлигиниш бузилиши кабилар.

Психология фанида муомала инсонларнинг ўзаро тушуниши сифатида таъқин қилинади. Бу муаммо таълим ва тарбия жараёнида муҳим аҳамият касб этади ва шахслараро идрок қилинишнинг механизми сифатида қуйидагилар намоён бўлади:

- стереотипизация (аждоқлар томонидан қўлланилган маълумотлар, одатлар, ақидалар ҳеч ўзаришсиз ҳозирги замон одамларининг фойдаланиши),

- идентификация (катта ёшдаги одамлар, ўқитувчи маҳорати, хулқ-одоби андоза сифатида ёшлар томонидан қабул қилиниб, унга ўхшашликка интилиш, тақлид қилиш, идеалдаги хислатларни ўзида шакллантириш),

- рефлексия (ўз имконияти ва хулқ-атвориши билиш, мулоқотдошининг одоби, фаҳм-фаросатини анлаш) кабилар.

Шахс тўғрисидаги дастлабки ахборотлар, маълумотлар, унинг ташқи кўринишини баҳолашга алоқадор жараён субъектив баҳолашни келтириб чиқаради. Лекин ўзаро фикр алмашиниш, мулоқотга киришиниш давомида омиллар тобора ҳақчиллашиб, объективлашиб боради.

Педагогик муомалада тесқари алоқа йўли бевосита иштирак этади:

- маъруза, семинар, лаборатория машғулоти, диктант, иншо ва бошқа мустақил ишлар бажарилиш жараёни ҳамда уларнинг сифати,

- қатнашчиларнинг юз ҳаракати, мимикаси, нутқ интонацияси, имо-ишоралар, қадди-қомат тутиши,

- ўзини ўзи бошқариш (хулқ-атвори, ақлий ҳаракати, жиддийлик) сингари ахборот берувчи (ўқитувчи) билан уни қабул қилувчи, ўқувчи ёки талаба ўртасида узлуксиз мулоқот амалга ошиб туради. Ана шу алоқа йўллари орқали тесқари муносабат ўрнатилади, бинобарин, ўқитувчи ўз фаолиятининг натижаси юзасидан муайян маълумот олишга муваффақ бўлади.

Муомала маданияти, мулоқот мароми, педагогик одобга ўргатишнинг тренинглари мавжуд бўлиб, уларга ҳамкорлик фаолияти қатнашчиларини ўргатиш мумкин. Тренинглар ўз ичига одатда қуйидагиларни қамраб олади: 1) юриш-туриш, жавоб бериш, ўзгаларга эътибор қилиш машқлари, 2) муомала қилиш усули, кўникмаси, малакаси ва одати юзасидан машқлар, 3) муомаланинг умумий қонуниятларини

ўрганиш, яъни педагогик муомала тизимини эгаллаш машқлари, 4) педагогик коммуникация технологияси ва инструкциясига оид тренинглар ва бошқалар.

Энди айрим тренингларнинг моҳиятини қисқача шарҳлаб ўтамиз:

1. Муомаланинг умумий қонуниятларига оид тренинглар:

- педагогик одоб моҳияти ва унга риоя қилиш йўлларига тааллуқли тренинглар (миллийлик, маънавий, стереотиплар, идентификация, рефлексия бўйича),

- муайян роллар, психодрамалар орқали вазиятнинг психологик манзарасини яратиш ўйинлари,

- ишбилармонлик ўйинлар, фақулотдаги ҳолатларда ўзини ўзи бошқаришга доир машқлар.

2. Педагогик коммуникация технологияси ва инструкциясини эгаллашга оид тренинглар:

- муомала кўникмасини ўзлаштириш бўйича (қадди-қомаг тутиш, пуққ фаолияти, ўзгаларни тушуниш ва англаш),

- мимика ва пантомимика машқлари,

- аудиотренинг (магнит тасмаси ёзувига асосланиб ўз нуқсонлари бўйича коррекцион ишлар ўтказини),

- видеомagneтофон орқали фактик материаллар бўйича тузатиш машқларини бажариш,

- кўзгу ёрдамида хатти-ҳаракат, юриш-туриш кўникмаларини эгаллаш ва шахсий нуқсонларини бартараф этиш, йўқотиш,

- мотивацион, эмоционал, регулятив, когнитив жабҳаларининг намоён бўлишига қараб муомала технологияси ва инструкциясини мақсадга мувофиқ равишда ўзгартириш,

- педагогик вазиятга, ҳолатга оид сценарийлар негизда тузатиш ишларини олиб бориш ва янги фазилатларни шакллантириш машқларини ўтказиш кабилар.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, инсон шахсини шакллантиришда ўқув ва меҳнат фаолияти, ҳуққ-атвор малакалари қандай юксак аҳамият касб этган бўлса, муомала жараёни ҳам худди шундай масъулиятли вазифани бажаради.

МУОМАЛАНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ.

Муомала жараёни шахс ижтимоийлашувининг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шахснинг шаклланишида фаолият, ҳуққ қандай рол ўйнаса, шахсларо муносабатда муомала ҳам худди шундай ҳол қилувчи вазифани бажаради. Жаҳон психологияси фанида муомала (мулоқот) нинг тузилиши, унинг мароми, ўзига хос хусусиятлари, муносабатга киришишнинг босқичлари ва услублари юзасидан муайян даражада маълумотлар тўпланган. Лекин унинг асосий психологик тавсифлари, тузилиши ва ўзаро боғлиқлиги, ҳаракатлантирувчи механизмлари масалаларинга бағишланган тадқиқотлар жуда кам ўтказилган. Худди шу сабаб-

дан мазкур муаммо моҳиятини очиб бериш ҳам назарий, ҳам амали аҳамият касб этади.

Муомала (мулоқот) жараёнининг генезисида нутқ ва нутқ фаолияти ётади. Ҳар хил психологик контекстларда умумий вазиятлар, ҳолатлар, моҳиятини тушунириш учун муомаланинг қуйидаги тавсифларига эътибор қилиш мақсадга мувофиқ;

- муомала (мулоқот) жараёнининг шахсий ва ижтимоий йўналганлиги;

- ўзга одамларга узатишувчи фикр ва мулоҳазаларнинг динамикага барқарор иерархияга эгалиги;

- семиотик жиҳатдан махсус турлардан ташкил топганлиги (белги ёки аломатли, маънвий, казисли муомала);

- унинг ижтимоий билвоситалилик даражаси ва бошқалар.

Ҳозирги замон психология фанида аломат (белги) ва аломатлар тизими тушунчалари мазмун жиҳатдан ўзаро уйғунлашиб кетган бўлиб, аломат идеал объект, яъни квази объект сифатида талқин қилинади. Муаммога бундай ёндашув натижасида аломат (белги) тушунчасининг уч қирраси (томони), жабҳаси тўғрисида мулоҳаза юритишни келтириб чиқаради; реал аломат, аломат образи, аломат модели.

Муомалада фикрнинг аҳамиятлiligini, қиймати ва унинг тузилиши, таркиби алоҳида рол ўйнайди. Фикрнинг аҳамиятлилиги (мазмундорлиги), қиймати шахсий маъно касб этиши, ҳиссий ранг-баранглиги таркибларидан иборатдир. Тил билан боғлиқ аломат билишнинг ва муомаланинг психологик қуроли бўлиб ҳисобланади. У аксарият даврларда коммуникатив ва когнитив муаммолар вазиятда яққолланади. Худди шу боисдан аломат (белги) лар тузилишнинг юксак даражалари ва уларнинг турлари (кўринишлари) муаммолар вазият тинича боғлиқ равишда намоён бўлади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда муомаланинг қуйидаги психологик тузилишини тавсия қилиш мумкин:

- муомаланинг турли хусусиятли мотивацияси;

- ҳар хил вазиятларда муомаланинг тахминий фазалари мавжудлиги;

- муомалани режалаштиришнинг босқичлари ва фазалардан иборатлиги;

- муомалага киришиш ва уни амалга ошириш фазаси;

- муомала жараёни (фаолияти) ни назорат қилишнинг ҳар хил даражалари ва кўринишлари.

Муомала жараёнида мақсадга йўналтирилган функционал мулжаллар муҳим аҳамият касб этади. Модомики шундай экан, муомала эҳтиёжининг генезиси қиймати ортиб боради.

Муомала қуйидаги ижтимоий ва ижтимоий психологик хусусиятли функцияларни бажаради:

- жамоавий ҳамкорлик фаолиятини оптимизациялаш ва ташкил қилиш функциялари;

- объектив ва субъектив омилларни ижтимоийлаштириш функцияси;

- гуруҳ ва жамоани айниятлаштириш функцияси;

- гуруҳга ва жамоага қарама-қарши қўйиш функцияси;
- бевосита ва билвосита хусусиятли ҳамда гуруҳлараро алоқа функцияси.

Муомала жараёни ёки фаолиятининг муваффақиятли амалга оширилиши таъминлаш учун қуйидаги омилларни ҳисобга олиш мутлақо зарур:

- вазиятга қараб ўзаро таъсир, яъни ташқи детерминаторларни;
- билвосита мулоқотга киришишни (йўлдош орқали алоқа, аудио ва видео, радио ва телевидение, радия ёрдами билан, яъни аломатлар, шартли белгилар билан хабар, маълумот узатиш);
- ҳамкорликдаги гуруҳий фикр юритиш фаолияти самарадорлигига ўзаро таъсир ўтказиш хусусиятининг таъсирини;
- фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечишда мулоқотнинг мазмунини;
- сигналларни ҳамкорликда баҳолашда конформлик ва таъсирга берилувчанликни;
- ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолият шароитида муомаланинг шахсга оид детерминантларини;
- дидада шароитида сўз орқали ўзаро таъсир ўтказишнинг шахсга оид жабҳасини;
- жамоага раҳбарлик қилишда шахс ва жамоатчиликнинг ролини;
- инсон ўзининг муваффақиятли ва муваффақиятсиз фаолияти натижасини идрок қилишда вербал ва невербал мулоқотнинг, сенсор топшириқлар ечишининг аҳамиятини;
- атрофдаги одамлар билан ишончли муносабатда бўлиш ҳар хил ёш давридаги шахслар учун муомала ўзига хос тавсиф эканлигини ва ҳоказо.

Шахслараро муносабатга киришишида шахснинг қуйидаги сифатлари, хислатлари, фазилатларини ҳисобга олиш муомала маҳсулдорлигини оширади:

1. Шахснинг ҳаётий позициясини акс эттирувчи фазилатларини (ростгўйлик, принципиаллик, бурч ҳисси, ижтимоий фаоллик);

2. Ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида меҳнат қилишга тайёрлик даражаси хусусиятларини ифодаловчи хислатларини (меҳнатсеварлик, касбий фидоийлик, ташкилотчилик қобилияти, серҳаракатлилики);

3. Бўлғуси оилавий турмушга тайёргарлик фазилатлари ва кўникмаларини тавсифловчи шахсга оид жабҳаларини (уй-рўзғор ишларига киришимлилики, ишлаб чиқаришдаги меҳнат билан уй ишларини мувофиқлаштириш, оила бюджетини оқилона тақсимлаш, сарфлаш, ўзини ва оила аъзоларини моддий таъминлашга укувчанлик);

4. Одамларга нисбатан муносабатда намоён бўлувчи шахс сифатларини (саҳийлик, ғамхўрлик, дўстлик ва муҳаббат, содиқлик, ёнберувчанлик, юмшоқлилики);

5. Шахснинг коммуникатив хислатларини (дилкашлик, ҳушчақчақлик, умумий тил толувчанлик, жамоатчилик орасида ўзини тута олишлики);

6. Шахснинг интеллектуал фазилатларини (савияси кенглиги, фикрни тушуниш қобилияти, ўзгаларга ҳамдардлик, юмор ҳисси, ақлнинг ўткирлиги, фаросатлилики);

7. Шахснинг иродавий хислатларини (ирода кучи, собитқадамлилики, уюшқоқлик, ўзини уудалаш);

8. Танки қиёфаси хусусиятларини намойи қилувчи томонларини (жисмоний саломатлик, хунбичимлилики, ўз қиёфасига эътиборлилики, озодаллик) ва бошқалар.

Муомала ҳаёт ва фаолиятнинг турли жабҳаларида амалга ошади; мақсадли фаолиятда, интеракцион ва шахсга оид, доирада мавзувий ахборотларда, сюжетли роли жихатда ва ҳоказо. Мазкур жараёнларда унинг моҳияти, расмий тузилиши, миқдорий тавсифига алоҳида эътибор берилади. Фикр алмашишга мўлжалланган муомала пўткининг монологик, диалогик, полилогик ва бошқа турларидан ташкил тонади. Бунда нўткий ўзаро таъсирнинг ритмик, интонацион, темпорал хусусиятларини ҳисобга олиш шахслараро ахборот узатиш ва қабул қилиш самарадорлигини оширади.

Бизнингча, муомала қўйидаги турлардан иборатдир: вербал, невербал, бевосита, билвосита, расмий, иорасмий, контактли, дистангли, экспрессив, имперссив кабилар. Уларнинг ҳар бирини эгаллаш орқали муомала маромининг индивидуал услуби вужудга келади. Бу борада изчил равишда тадқиқот ишларини олиб бориш муомала механизмларини очишга хизмат қилади, шахслараро муносабат даражасини оширади, фикр алмашув, хулқий таъсирланиш ва таъсир ўтказиш малакаларини шакллантиради.

МУОМАЛА ФУНКЦИЈЛАРИ

Таълим ва тарбия жараёнининг негизиди муомала ва унинг таркибий қисми бўлиши нўтқ ётади. Шахси шакллантиришнинг асосиди эса муомаланинг муайян мақсадлари туради. Ҳар бир мақсад аниқ, яққол функцияларни бажаришга мувофиқлашган бўлади. Мақсадларнинг ўқитиш жараёнида ҳаракатлантирувчи механизми сифатида қатнашуви субъект билан объект ўртасиди ўзаро муаносибликни келтириб чиқаради. Қўйиди муомаланинг мақсадлари ва уларнинг функциялари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

1. Мулоқот (контакт) мақсади. Ўқитувчи билан ўқувчилар ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқага киришишлари мулоқотдан бошланади. Мулоқотнинг мақсади, бир томондан шахсий, ижтимоий, расмий, ишбилармонлик хусусиятлари билан боғланиб кетса, иккинчи томондан, у индивидуал ҳамди ижтимоий эҳтиёж, мотив (мотивация), қизиқиш, ҳис-туйғу, иродавий, когнитив (билишга оид), регулятив (бошқарув) жабҳалар, ҳолатлар турткиси билан уйғунашиб кетади. Худди шу боисдан ҳар бир шахс хоҳ инсон билан, хоҳ билвосита қўллаш ва дарсликлар билан мулоқот ўрнатишда алоқа қилишнинг аниқ мақсадларини белгилайди ("Ни-

ми учун мулоқотга киришилади? Қайси мақсадни рўёбга чиқариш мўлжалланади?” ва ҳоказо).

2. Ахборот узатиш (информация) мақсади. Ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасидаги муомала жараёни ахборот узатиш ва ахборот алмашиш негизига қурилади. Талабалар орасида ҳукм сурувчи мулоқот эса кўнинча ахборот узатишга асосланади. Ахборот мазмуни билимларни ўзлаштиришга, ўқув кўникмалар ва малакаларни эгаллашга йўналтирилган бўлади.

Ўқув фаолиятининг туб, асл мақсади ҳам инсонларга янги билимларни (ахборотларни) беришдан иборат бўлиб, улардан фаолликни, аниқлаштирилган мотивларни тақозо этади. Шунинг учун ахборот узатиш мақсади муомаланинг нутқ ёрдами билан талабаларни билим, усуллари, операциялар билан қуроллантиришга йўналтирилгандир. Ушбу мақсад узининг кўлами билан бошқалардан кескин тафовутланади.

3. Ундовчи мақсад. Мулоқот ўрнатиш олдида турган мақсадлардан бири - бу талаба шахсини муайян фаолият моҳиятига, ўзлаштириш объектига марказлаштиришдан иборатдир. Муомаланинг ундовчи мақсади учта йўналишдаги хатти-ҳаракатлардан ташқил топади:

- талабани фаолликка ундовчи муомалавий мақсад (имкониятлари мавжудлигини таъкидлаб ўтиш; мойлигини, лаёқатига туртки берини ва бошқалар);

- билимларни ўзлаштириш, истиснодан намоён қилиш, ижтимоий фаоллик намунасини ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан рағбатлантириш мароми;

- касбий лаёқатини фаоллаштириш, мукаммаллаштиришга қаратилган, олий мактаб таълими тизимида ташқари чиқувчи фаолиятга ундовчи муомала мақсади (олимпиада, танловда қатнашиш, чет эл фондларида, спорт мусобақаларида иштирок қилиш).

4. Шахслараро муносабатни мувофиқлаштиришдаги мулоқот мақсади. Ўқитувчининг талаба нутқини тинглаш жараёнида мавзу моҳиятининг ўзаро мувофиқлашуви, муомала мазмунини бир тамойилга, муайян шаклга йўналтириш, фикрлар яқдиллигини вужудга келтириш. Бу мулоқот шакли талаба нутқини, ахборотини аниқ мақсадга мужассамлаштириш билан яқунланади.

5. Ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги ҳамкорлик фаолияти маҳсулини тушунишга қаратилган мулоқот мақсади. Таълим жараёни ахборотларни талабалар тэмонидан идрок қилинишига мўлжалланган бўлмасдан, балки уларни тушуниш, аниқлаб етиш билан яқунланиши лозим. Шунинг учун бу жараёнда ҳар хил хусусиятли установкаларни вужудга келтириш, эзгу ниятларни уйғотиш, ички юксак инсоний кечинмаларни ҳосил қилиш орқали муомала мароми таркиб топтиради. Шахслараро ҳамкорлик фаолияти ўзаро тушунув, ўзаро таъсир ўтказиш, ахборотлар алмашиш негизига қурилади. Билимлар тасаввур даражасидан асга-секин тушунув (англашиш) босқичига ўсиб ўтиш билан тавсифланади.

6. Муомалада амотив мақсад. Ҳамкорлик фаолияти иштирокчилари (ўқитувчи билан талабалар, талабаларнинг ўзаро) муносабатлари мулоқот

орқали амалга оширилади. Ўқитувчи билан талабалар тенг ҳуқуқли ҳамкор бўлиши учун зарур шарт-шароитлар яратилиши лозим. Бунинг учун билимларни ўзини-ўзи ўқитиш даврида муайян даражада шахслар ўртасидаги оралиқ масофани камайтириш, ўзаро яқинлик, самимийлик, ишонч туйғусини вужудга келтириш даркор. Улар ҳамкорлик фаолиятининг тенг ҳуқуқли субъектига ва шериклик даражасига ўсиб ўтиши шарт.

Фақат ўзаро бир-бирини ҳис қила олиш, пайқаш, сезиш (перцептив ҳолат) орқали ҳамкорлик фаолиятидаги шериклар руҳий оламида ижобий, инжоатли, кўтаринки суръатли эмоционал ҳис-туйғулар уйғотиш ва бунинг оқибатида оптимизм қайфиятини бунёд этиш лозим. Пессимизм, фрустрация (умидсизланиш, руҳан тушиш, лоқайдлик, сустлик) кечинмаларига илҳомбахш таъсир ўтказиш воситаси билан шахсда эзгу ният, манулик ҳислатларини шакллантириш мумкин. амотив мулоқот мақсади шахсий кечинмаларга таъсир ўтказиш билан муомаланинг муайян шаклини ўзида акс эттиради.

7. Муомала жараёнида шахслараро муносабат ўрнатиш мақсади. Мазкур функция олдида турган асосий нарса - бу шахслараро муносабатларнинг моҳияти ичидан ўз ўрнини билиш ва тушуниш ҳамда оқибатини а ўзида ишонч ҳосил қилган ҳолда қайд этишдан иборатдир.

Шахслараро муносабатлар негизда ётувчи инсоннинг статуси ва ролдан келиб чиққан ҳолда ўз имкониятларини намоён этиш, нималарга қодир эканлигига ишонч ҳосил қилиш, уни оқилона баҳолаш, ютуқ ва камчиликларини қайд этиб бориш муомала кўламини кенгайтиради, ўқув фаолияти маҳсулдорлиги (самарадорлиги) кўрсаткичини орттиради.

Ҳамкорликдаги фаолият иштирокчилари ўз ҳақ-ҳуқуқларини амалиётда намойиш қилиш, ролларни бажариш туфайли муомалада хулқатвор кўникмаларини қўллаш кўрсаткичлари ва имкониятларини рўй-роғат акс эттирадилар. Муносабатларнинг горизонтал шаклида ушумли фойдаланиш эвазига ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги алоқа тобора яқинлашади, жипсашади, ўзаро бир-бирига нисбатан ишонч ҳис-туйғулари вужудга келади.

8. Муомала иштирокчиларининг ўзаро таъсир ўтказиш мақсади кўнидаги шаклларда ифодаланиши мумкин:

- ўзаро таъсир ўтказиш натижасида ўқитувчи билан талабаларнинг руҳий ҳолатларида ўзгаришлар вужудга келиши;
- ўзаро таъсир ўтказиш туфайли ҳамкорлик фаолияти субъектларида ҳагги ҳаракатларнинг ўзгариши;
- шерикларда шахслилик, маъновий ўзаро тушунув фазилатларининг шаклланиши.

Юқоридатиларнинг таъсири натижасида инсоннинг билиши ва хулқ мотивлари, эҳтиёжлари, интилишлари, хоҳиши, эътиқоди ва ҳоказоларда ижобий ўзгаришлар таркиб топади, таълим самарадорлигининг ошишига хизмат қилади.

Муомала функциялари кўн ҳолларда коммуникатив воситаларда ўз аксини топади:

- белгилар, аломатлар тизими, яъни нутқ орқали ўқитувчи билан талабалар ўртасида алоқа ўрнатилиши;

- оптик-кинетик воситалар, яъни имо-ишора, мимика, пантомимика ёрдами билан шахслараро мулоқот ўрнатиш имкониятининг яратилишини;

- паралингвистик ва экстролнгвистик тизимлар воситасида шахслараро муносабатга киришиш, тўғри ва тескари алоқа боғлаш;

- пауза, интонация, товуш частотаси, темпи, ритмикаси ва бошқалар;

- коммуникация ўрнатишда вақт ва фазовий мезонларни татбиқ этиш; “кўз билан алоқага киришиш”, вақт бирлигини ноанъанавий йўл билан изоҳлаш (қадимги санани, энг янги, замонавий даврни тушунтириш);

- коммуникациянинг персонализация хусусияти билан уйғунлаштириш, яқинлаштириш, яъни шахсий фазилатлари билан ўзига ром этиш, ўқитувчи билан талабалар муомаласини илқлаштириш, самийлаштириш ва ҳоказо.

Муомала жараёни коммуникация, интeракция ва перцепция қисмларидан иборат тўзилишга эгадир. Мулоҳазаларнинг аксарият қисми коммуникацияга бағишланганлиги юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибди. Лекин унинг қолган қисмлари (таркиблари) ҳам алоҳида функцияни бажариш билан ўзаро фарқланишади.

Интeракция (муомала қатнашчиларининг ўзаро таъсир ўтказиши) муомала жараёнида куйидаги функцияларни ижро этади:

- ўқитувчи билан талабалар ва талабаларнинг ўзаро фикрлар тўқнашувида ёки мувофиқлигида кооперациянинг вужудга келиши;

- фикрлар, қарашлар далилланишида, изоҳланишида муомала қатнашчилари ўртасида конкуренция (рақобат) туғилиши;

- ўзаро таъсир ўтказишда келишув ёки низо ҳосил бўлиши;

- шерикларнинг хатти-ҳаракатлари стратегиясини прогноз (башорат) қилиш;

- ўзаро таъсир қилишнинг баъзи бир оқибатларини ҳисобга олиш ва бошқалар.

Муомаланинг перцепция (инсонни инсон томонидан идрок қилиш) таркиби куйидаги функцияларни бажаради:

- идентификация, яъни ибратли ёки иллатли хулқ-атвор кўринишларига ўхшаш бўлишдан иборат шахснинг интилиши;

- рефлексия, яъни ўзини-ўзи ва бошқаларни оқилона баҳолашда, аниқ акс этиришни ифодаловчи шахс салоҳияти;

- стереотипизация, яъни аждодларнинг мезонларига асосланган ҳолда инсонни инсон томонидан баҳолаш жараёни эканлиги;

- аттракция, яъни ўзга кишиларни ташқи қиёфаси билан маҳлиё қилишдан иборат шахснинг имконияти, у куйидаги кўринишларга эгадир:

- эмпатия: муомала кезида ўзга шахс ўрнига ўзини кўйиб кўришдан иборат ҳамдардлик ҳис-туйғулари;

- симпатия - мулоқотга киришувчига илқ, самий, меҳр-муҳаббат туйғуларига эгалик;

- антидинация - амалга оширмоқчи бўлинган фаолият натижаларини олдиндан кўра билишлик;

- муомала жараёнида фикрлар йўналиши, мулоҳазалар ечими каби-ларни яққол идрок қилишдан иборат шахс хислати ва ҳоказо.

Муомала функцияларини янада кенгайтириш учун унинг иштирокчиларини тренинга (машқ қилишга) ўргатиш мақсадга мувофик. Тренинг ёрдамида муомаланинг турли хил маромлари шахснинг хулқ-атвориغا, нутқий фаолияти моҳиятига сингдирилади. Муомала функциялари билан ўқитувчилар ва талабаларни таништириш билим олиш (уни узатиш) сифатини кўтарди, хулқ-атвор ҳаракатларини такомиллаштиради, оқибат натижада таълим-тарбия самарадорлигини юксалтиради.

МУОМАЛАНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

1. Муомаланинг ўзига хос хусусиятлари

Инсоннинг борлиқ билан ҳамкорлик ҳаракатлари тизими шахслараро муносабатларда, ижтимоий ҳаёт ва фаолиятда, ишлаб чиқаришда объектив муомала негизда юзага келади. Объектив муносабатда ва алоқалар, уларнинг ўзаро боғланганлиги, ҳамкорлиги, гобелиги, уйғушлиги реал гуруҳларда ва жамоаларда қонуний равишда намоён бўлади. Жамоа ва гуруҳ аъзолари ўртасидаги объектив муносабатлар негиздан субъектив хусусиятли шахслараро муносабатлар туғилади. Жамоа ва гуруҳ аъзоларининг ўзаро ҳамкорликдаги ҳаракатлари ўзига хослигини аниқлаш учун турлича ижтимоий омиллар ва механизмларни тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Психология фалида қатъий таъ олшган маълумотларга қараганда, шахслараро муносабатга киришмасдан, ўзаро ички мослик, мутаносиблик, бирлик барпо қилинмасдан ҳеч қачон гуруҳий хулқ, фаолият, муомала муваффақиятли амалга ошмайди. Бизнингча, кенг маънода олиб қаралганда, муомала - шахслараро ҳамкорлик фаолияти (мулоқотга киришиш, хулқ-атворни қарор топтириш) эҳтиёжлари моҳиятидан келиб чиқадиган, объектив ва субъектив омилларга асосланадиган, муайян механизмлар таъсирида ҳаракатланадиган ички ҳамда ташқи боғланишлар иерархияси динамикасининг кўп қиррали жараёнидан иборатдир.

Муомаланинг ўзига хос жиҳатларидан бири - ҳамкорлик фаолияти қатнашчилари ўртасида ахборот (маълумот, хабар) айирбошлаш, яъни коммуникациядир. Инсонлар ўзаро мулоқотга киришар эканлар, энг аввало, муомаланинг муҳим воситаларидан бири бўлган тилга мурожаат қиладилар.

Муомаланинг яна бир жиҳати - мулоқот ўрнатувчиларнинг ўзаро ҳамкорликдаги ҳаракатлари - нутқ фаолиятида фақат сўзлар орқалигина эмас, балки ҳаракатлар, хагги-ҳаракатлар, имо-ишоралар, мимика ва пантомимикалар билан ҳам уларнинг айирбошлаш қилишидир. Новербал (сўз иштирокисиз, товушсиз) нутқ орқали шахслараро муносабатга киришиши демакдир. Автобус кондуктори йўловчи ёнига келса, унга йўл

якқи узатиши, сотувчига пул узатилса, чек уриб бериши, талаба дафтар-чисини стол устига қўйса, унга рейтинг баҳосини қўйиш бунга яққол мисолдир.

Муомаланинг учинчи жиҳати - мулоқотга киришувчиларни ўзаро идрок қилиш, яъни инсонни инсон томонидан идрок этишдан иборатдир. Мулоқотдошларнинг ташқи кўриниши, руҳий фазилатларига нисбатан ишонч ёки шубҳа туйғусининг намоён бўлишидир.

Демак, муомала коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро таъсир ўтказиш, ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилиш), перцептив (инсонни инсон томонидан идрок қилиш, бир-бирини идрок этиш) жиҳатлардан ташкил топгандир.

Муомаланинг ташкилий қисмлари уйғунлашуви натижасида ҳамкорлик фаолияти ва хатти-ҳаракатлари тизими тарихасида, психологик категория сифатида намоён бўлади. Муомала маромлари, қонуниятлари ва механизмларини англаш (тушуниш) ҳамда мулоқот ўрнатиш кўникмалари, малакалари, қобилиятлари (мулоқотмандлик, коммуникабельлик) ни такомиллаштириш орқали шахслараро муносабат, ҳамкорлик фаолияти ва хатти-ҳаракатларида юксак муваффақиятларга қилишиш мумкин. Таълим жараёнининг самарадорлиги - ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлик фаолиятининг маҳсулидир. Таълим одатда хусусий ўқув вазифаларини ҳал этиш, унинг ижтимоий-психологик жиҳатларини таъминловчи тизим, ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлигининг имкони, шахсни шакллантириш жараёни сифатида муҳим роль ўйнайди.

2. Муомала ва фаолият бирлиги.

Инсон ҳамкорлик фаолиятини амалга ошираётган кезида зарурият сифатида бошқа одамлар билан хатти-ҳаракатлар жиҳатидан бирлашиши, улар билан муомалага киришиши, муайян алоқалар ўрнатиши, ўзаро ҳамкорликка эришиши, вазиятга муносиб ахборот айирбош қилиш, тескари алоқалар боғлаши, яъни жавоб реакцияси тарихасида ахборот (маълумот) бериши жоиз. Мазкур ҳолда муомала фаолиятининг муҳим жиҳати, яъни унинг информатив жабҳаси, коммуникация (дастлабки мулоқот ўрнатиш) сифатида вужудга келади.

Инсон коммуникация тарихасидаги муомалани ўз таркибига қамраб олган муайян фаолиятни амалга ошириш жараёнида яратиш, ишлаб чиқиш, тузатиш қабилар билан чекланиб қолмасдан, балки у меҳнатининг маҳсули орқали ўзлигини, ўз характер хусусиятларини ўзгага узатади, маълум бир маънода ўзини улар томонидан тўғри қабул қилишни таъминлайди. Фаолият жараёнида фикр ва ахборот узатиш билан унинг муваффақиятли амалга ошишини, сифат кўрсаткичининг кўтарилишини, ҳамкорлик учун бирлашишини барқарорлаштиради, пухта замин ҳозирлайди. Фаолият мақсадини амалиётда қарор топтириш учун у алоқа, мулоқот ўрнатаётган одамларнинг руҳиятига шахс сифатида (юксак мантиқийлиги, фикр изчиллиги, жозибadorлиги, маҳдиё этувчанлиги билан) кириб боради. Ҳамкорлик ёки якка фаолият маҳсули ҳисобланмиш яратилган нарсалар, жисملар, ақлий ёки жисмоний меҳнат

и уни хусусидан ижтимоий қийматга айланади, бунинг натижасида шахс ҳаётида уни ўзи қарор топтиради, ундаги имконият реаллашиб, яққол покеник тариқасида рўёбга чиқади.

Муомала ҳамкорлик фаолияти ишга тушиши учун восита вазифасини бажарса, иккинчи томондан, у айнан шу жараёнда иштирок этади. Шахс интиаб чиқарилган моддий неъматда ўз меҳнатиин акс эттириш билан чекланиб қолмасдан, балки у нимага мўлжалланган бўлса, демакки истеъмом билан бавосита муомалага киришишда давом этади.

Шахслараро муносабатлар мароми, одамларнинг ўзаро бир-бирларини тушиниши, ўзаро ҳурмат, ҳамдардик эвазига тўғри (адекват) акс эттириш юзага келади, индивидуал мўлжал ижтимоий мақсад қарор топшиниға, қиймат касб этишига хизмат қилади. Инсон ўз рухиятини меҳнат маҳсулига сингдириши туфайли мануликка даҳлдор шахсга айланади, аксарият ҳолларда авлодлар ворислиги функциясини бажаради. Коммуникация тарзидаги муомала ҳамкорлик фаолиятининг бир жиҳатини ўзда акс эттирган бўлса, ижтимоий қиймат касб этиши орқали шахсининг қадр-қиммати ортади, ҳамкорлик фаолияти самарадорлиги кучаяди, натижада фаолиятининг ўзи муомаланиннг таркибий қисмига айланади ва зарур шарт-шароит тариқасида юзага келади.

Худди шу боис муомала ва фаолият бирликда намоён бўлади, муайян психологик принцип сифатида ҳукм суради, уларнинг ўзаро бир-бирини тақозо этувчанлиги билан онг ва фаолият бирлиги принципинга яқин туради.

3. Муомала ва тилнинг ўзаро алоқаси.

Муомаланиннг ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилиш ва фаолият курсатини жараёнида одамларнинг ўзаро бирлаштирувчи руҳан яқинлиқнинг, умумийликнинг моддий мақсула тарзида англашуви шахслараро муносабат воситаси ҳисобланмиш тил орқали ифодаланади. Тил шахслараро муносабат қатнашчилари ўртасида алоқа ўрнатишни таъминлайди, ўзаро тушунув, муайян маълумот узатиш эвазига коммуникатив функцияни ижро этади, меҳнат маҳсуласининг ҳамкорлик фаолияти орқали амалга ошишига замин ҳозирлайди. Тилнинг ҳозирги замон психология фашида илмий жиҳатдан қуйидагича тушунтириш мумкин:

а) муомала мақсадига кўра муайян сўзлар, атамалар, тушунчалар танланган ва ахборот мазмуни ташкил қилинади;

б) ахборот кодлаштирилади ва унинг моҳияти бошқаларга ошқора қилинади;

в) ахборотни қабул қилувчи шахс ўз хатти-ҳаракатини унинг мазмунига мослаштиради ва англашга интилади.

Ахборотни унга одамларга узатувчи шахс (коммуникатор) ва уни қабул қилувчи инсон (радициент) муомала ва ҳамкорлик фаолияти мақсадига эришини учун унинг тизимини ва моҳиятини кодлаштиришга, тушуниш жараёнини амалга оширишининг умумий илинжида ҳар иккала иштирокчи бир хил услубдан фойдаланишга ҳаракат қилмоғи лозим. Коммуникатор билан реципиент ахборотни кодлаштиришда турлича

учуларни қўлласалар, у ҳолда ўзаро тушунув, ҳамкорлик, ҳатто ҳамкорлик фаолияти ҳам юзага келмайди, натижада уларнинг ўртасида "англашилмовчилик ҳови" пайдо бўлади. Илмий анжуманда турли тилларда маъруза қилинса-да, лекин улар ягона тилни муқаммал эгалламаган бўлсалар, унинг самарадорлиги, илмий аҳамияти, ахборот айирбошлаш имконияти пасаяди. Ўзаро тушунув ва ҳамкорлик фаолияти вужудга келмас экан, унинг оқибати туфайли кўзланган мақсадга эришиш мумкин эмас, шахслараро муносабат жараёнида ҳамкорлик ҳаракатларининг заифлиги тилнинг ижтимоий ҳаётдаги роли, қиймати нақадар юксак эканлигини билдиради.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, сўзлар, имо-ишоралар, шартли белгилар, муайян аломатлар шахслараро муносабат субъектларига моҳият жиҳатдан таниш бўлган тақдирдагина улар ўртасида ахборот айирбошлаш юзага келиши мумкин, холос. Бу ўринда ахборот моҳияти, мазмуни, сўзларнинг муайян белгиларда ифодаланиши кўп жиҳатдан маълумотларни ўзлаштириш ва узатиш воситаси бўлмиш тилга боғлиқдир. Ижтимоий тажрибалар, кўникмалар, малакалар, билимлар ва одатларни тўплаш ва уларни узатиш ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули бўлиб, меҳнат фаолияти, муомала туруҳий хатти-ҳаракатлар пелтида вужудга келгандир. Авваллари инсонлар бир-биринга муайян ахборотни узатиш учун новербал нутқ туридаги фойдаланганлар, кейинчалик эса товушлар, сўзлар ёрдами билан у ёки бу қиймат фикрни йўллашни йўлга қўя бошлаганлар. Касбий малакаларни шакллантиришда уста ва шогирд мулоқоти товуш ва сўз орқали амалга оширилган, муноҳазалардаги чигалликлар савол ёрдамида аниқлаштирилган. Тил бойлигидан кенгрок фойдаланиш йўлга қўйилгандан кейин муайян масофа (шахслараро оралик), ҳар хил табиат вазиятларида, муҳитида, мавсумларнинг ўзгаришида ҳам товушларни унумли қўллаш оммавийлашиб борган.

Шахслараро муносабатларга киришиш туфайли атроф-муҳит тўғрисидаги нарса ва ҳодисаларнинг якка шахс миёсида акс этиши бошқаларнинг маънавий оламини кенгайтириш, тўлдириш учун хизмат функциясига кўчиб ўта бошлаган, бунинг натижасида ўзаро ахборот айирбошлаш узлуксиз равишда амалга ошириши таъминлана борган.

Муомалага киришиш жараёнида инсон нарсаларнинг муҳим ва номуҳим белгилардан, қатъий ҳодисани тасодифийдан, алоҳидани умумийдан, билвоситани бевоситадан, яққолни тимсолдан, беқарорни барқарордан сўзлар, товушлар ёрдамида инъикос этишга кўника бошлаган. Оддий воқеликни акс эттириш доирасидан табиат, жамият, шахс билан боғлиқ хусусиятлар, сифатлар, хислатлар, мураккаб боғланишлар, ўзаро таъсир механизмлари юзасидан фикр алмашишга ўсиб ўтган. Уларнинг моҳияти, мазмуни, муайян мақсадга йўналганлиги, ижтимоий аҳамияти бўйича муҳокама юритиш, у ёки бу даражада қарор қабул қилиш ҳам тилнинг мўъжизаси билан рўёбга чиқиши англашнишга ўтилган. Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг кейинги босқичида тилнинг барча мураккаб имкониятларидан фойдалана бошланган, сўзлар (тушунчалар) тузилиши, шакли, мазмуни, кўлами, функцияси, моҳияти, ёзилиши, қоидалари,

қонуниятлари, тезауруси, флексияси, фонема, тиниш белгилари, ясалиши билан боғлиқ илмий билимлар тўғрисида ахборот айирбошлаш ҳам тил постграси орқали шахслараро муомала ўрнатишга пухта шароит яратган. Муомаланинг мураккаблашуви натижасида тилнинг повербал ва вербал шакллари пайдо бўлган ҳамда уларнинг ҳар бири ўзига хос равишда шахслараро муносабатда фаол иштирок этган, ҳамкорлик фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қилган.

Ана шу тариқа психология фанида тил ёрдамида алоқа ўрнатиш, яъни коммуникация оғзаки ва ёзма нутқ орқали ахборот айирбошлаш вужудга келган. Қуйида нутқнинг физиологик асослари, турлари моҳияти ҳамда уларнинг тавсифлари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

НУТҚ МУОМАЛА ҚИЛИШ ЖАРАЁНИ ЭКАНЛИГИ

НУТҚ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Инсоният тараққиёти тарихида тил туфайли акс эттиришнинг имкониятлари қайта қурилади, олам одам миёсида янада янқ, равшан илқикос эттирилади ҳам бўлади. Тилнинг пайдо бўлиши муносабати билан ҳар бир алоҳида шахс жамиятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида, жараёнида тушланган тажрибалардан фойдаланиш имконияти туғилади. Тил ёрдами билан ҳар бир инсон шахсан ўзи ҳеч қачон дуч келмаган, нотани ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, шароитлар юзасидан билим олишга эришади. Худди шу боисдан тил одамга кўнчилиқ ҳиссий ва интеллектуал таъсирлар ҳамда таассуротлар тўғрисида ўзига ўзи ҳисобот бериш имкониятини яратади. Инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакка оид нарсалар, воқелик юзасидан ахборот, хабар, маълумот бериши уларга ижтимоий тажриба моҳияти кўликма ҳамда малакаларни ўтказиши, узатиши мумкин.

Маълумки, ҳайвонлар, жониворлар ўзларининг индивидуал тажрибаларини ўз туркумидаги бошқа намоёндаларга ўтказишга ёки беришга мутлақо қобил эмаслар. Улар айниқса ўз туркумларидаги авлоднинг илғари тажрибаларини ўзлаштириш қобилиятига ҳам эга эмаслар, чунки мавжудлар туғма ирсий белгиларга, инстинктларга ва шартсиз рефлексларга асосланадилар, ҳолос.

Биосфера ва ноосфера тўғрисидаги маълумотлар, қонуниятлар, ҳаракатлангирувчи кучларни билиш ва эгаллашда қисқа ижтимоий-тарихий давр оралиғида ғоят улкан ютуқларга эришувчи инсоннинг ҳайвонот олами билан муҳим фарқи шундан иборатки, биринчидан, одамнинг шахсий индивидуал тажрибаси умуминсоний тажриба билан узвий уйғунликка эга, иккинчидан, тажриба маҳсулотлар муайян даражада сақланади, учинчидан, мазкур тажрибалар такомиллашиб, модификациялашиб боради, тўртинчидан, уларнинг моҳияти, тузилиши кўлёмаларда ўз аксини тонади.

Одамдаги шахсий индивидуал тажрибанинг умуминсоний тажриба билан боғлиқлиги кишиларда тилнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Тил оддий қилиб тушунтирилганда сўз ва белгилар системаси ҳамда мажмуа ендан иборатдир. Инсон томонидан у ёки бу фаолиятнинг бажарилишини белгилар, аломатлар хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, унинг маҳсулдорлиги, муваффақияти тил таркибларининг аҳамиятига бевосита боғлиқдир. Масалан, ҳайдовчи учун кўча қоидалари, математик учун формулалар, оператор учун сигналлар (семиотика - *sema* - юнонча "белги") белгилар, символлар, аломатлар вазифасини бажариб, фаолият учун регулятор сифатида хизмат қилади.

Шунинг учун белгилар ва уларнинг аҳамияти инсоннинг юксак психик функциялари (яъни идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл) нинг воситасидир. Одатда белгилар турли-туман бўлишидан қатъи назар уларнинг энг муҳими - бу сўздир. Ҳар бир сўз маълумот, хабар, ахборот вазифасини бажаради ва муайян мазмунни ўзида акс эттиради (масалан: машғулот, дафтар, ёмғир ва бошқалар).

Тилнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

а) тил яшашнинг воситаси, ижтимоий тажрибани авлоддан авлодга узатиш, бериш ва ўзлаштириш қуроли тарзда вужудга келади (авлодлар, ота-оналар, ўқитувчилар ва мураббийлар);

б) тил восита ёки коммуникация усули, ҳатто одамларнинг ҳатти-ҳаракатларини бошқарувчи қурол сифатида намоён бўлади (масалан: "Лекция бўлмайди", "Бугун байрам" - таъсир қилишдан, таъсир ўтказишдан иборатдир);

в) тилнинг муҳим функцияларидан яна биттаси - интеллектуал фаолиятнинг қуроли сифатида хизмат қилишидир (муаммоли вазият моҳиятини тушуниш, ечишни режалаштириш, ижро этини, мақсад билан солиштириш).

Одам ҳайвонот оламидан фарқли ўлароқ ўзи хоҳ амалий, хоҳ ақлий ҳаракат бўлишдан қатъи назар уни режалаштира олади. Фаолиятни бундай режалаштириш ечими учун восита қидиришнинг ва умумий фикрий масалаларни ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, тилнинг энг асосий функцияси - бу коммуникациядир.

Нутқ фаолияти - одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш, авлодларга бериш (узатиш) ёки коммуникация ўрнатиш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Нутқ, ахборот, хабар, маълумот ва янги билим бериш ақлий топшириқларни ечиш фаолиятидан иборатдир. Агарда тил алоқаси воситаси (қуроли) бўлса, нутқ эса айнан ўша алоқа жараёнининг ўзидир.

Нутқ фаолиятининг физиологик механизми.

1. Нутқни идрок қилиш оддий реффлектор фаолиятнинг қонушари асосида содир бўлиши мумкин. Чунки уни юзага келтирувчи стимуллар

биринчи сипатлар типидagi кўзгатувчилардан иборатдир (масалан: "Марш", "Салом").

2. Нутқни юзага келиши ва идрок қилинишидан инсон "сигналларнинг - сипати" (И.П.Павлов) тарздаги сўзлардан фойдаланиши мумкин. Маъкур жараён бош мия катта ярим шарларининг пўстида амалга ошади.

3. П.Брока (1861 й.) мия пўстининг маълум қисми (мия, чап ярим шари пешона қисмининг пастки томонидаги бурмаларнинг орқа қисми, ишказлаица, беморларда нутқ артикуляцияси бузилишини касб этган ва "сўз образларини ҳаракатлантирувчи марказ" деб атаган.

4. К.Вернике (1874 й.) бош мия ярим шарлари пешона қисмининг тена томонида "сўзларнинг сенсор образлари" жойлашган деб далиллаш-ти ҳаракат қилади.

5. П.КАпохин - нутқ жараёнини таъминлашда жуда ҳам содда эле-ментлар "стимул - реакция" типидagi физиологик механизм ҳам, нутқ фаолиятининг юксак формалари учун нутқ воситаси билан фикр баён қилинишиг ичдан программалаштириш механизмлари учун характерли ва иерархик тузилишга эга бўлган махсус механизмлар ҳам қатнашадилар.

Нутқ механизмлари (Н.И.Жинкин).

1. Бирон фикрни нутқ воситаси ёрдами билан баён қилишдан ол-дин, махсус код орқали бу фикрнинг асосини тузамиз - у программалаш-тириш механизmidир.

2. Ундан кейин режалаштиришдан гапнинг грамматик тузилишига ўтиш билан боғлиқ бир гуруҳ механизмлар келади.

3. Ҳада олиб қолишни сўзларнинг грамматик хусусиятларини амал-да қўллашни таъминловчи механизм.

4. Бир хил типдаги тузилишдан бошқа типдаги тузилишга ўтиш ме-ханизми.

5. Програма элементларини грамматик тузилишга ёйиш механиз-ми.

6. Сўзни маъносига қараб кидиришни таъминловчи механизмлар.

7. Сигналарни ҳаракат жиҳатидан программалаштирувчи меха-низмлар.

8. Нутқ товушларини танлаш ва ҳаракат программасидан товуш-ларни тўлдирishiга ўтиш механизмлари.

9. Нутқни амалга оширишни таъминловчи механизм.

Тадқиқотчи А.Р.Лурия нутқнинг афазиясини текшириб, улар куйидаги турлардан иборат эканлигини баён қилади:

1) динамик афазия - гаплар ёрдами билан сўзлаш қобилиятининг бузилиши;

2) эфферент мотор афазияси - гапнинг грамматик тузилиши, бузи-лиши;

3) афферент мотор афазияси - нутқ артикуляциясининг бузилиши;

4) семантик афазия гаплар ўртасидаги боғлиқликнинг бузилиши;

5) сенсор афазия - сўзларни идрок қилишнинг бузилиши.

Нутқ ривожланиши даврлари.

- 1 - давр 2 ойдан 11 ойгача.
- 2 - давр 11 ойдан 19 ойгача.
- 3 - давр 19 ойдан 3 ёшгача.

Нутқнинг ривожланиши қуйидаги хусусиятларга эга:

- а) гугулаш
- б) ғудурланиш (сохта сўзлар)
- в) парадигматик фонетика (1,3 - 1,5 ёшгача) - буви, бува, ўтир, ўтири, ўтиради.
- г) нутқнинг вазиятбоплиги (Ж.Пиаже - ситуатив нутқ).
- д) нутқ эгоцентризи (Ж.Пиаже - эгоцентрик нутқ).

НУТҚНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ НАЗАРИЯЛАРИ

Психология, психофизиология, психолингвистика фанларида тўпланган назарий ва амалий материаллар таҳлилига кўра, акустик нутқ сигналлари мураккаб мувофиқлашган ҳаракатларнинг мувофиқлашган ҳаракатларнинг натижасида намоён бўлувчи мажмуавий ҳолатларнинг бирлашуви нутқ аппарати деб аталади.

Одатда ўпка ва нафас олиш тана аъзоларининг мускул ҳаракатлари босимнинг ошишини ва ҳаво оқимларининг (ички ва ташқи) нутқ актида артикуляторлар қатнашишини узлуксиз равишда таъминлаб туради.

Нутқни вужудга келтирувчи умумий аппарат схемаси учта жиҳатни ўзида акс эттиради.

I. Нутқнинг анатомик тасвири:

1. Кўкрак қафаси.
2. Ўпка
3. Трахея.
4. Овоз пайчалари (алоқалари).
5. Томоқ трубкаси.
6. Ҳалқум бўшлиғи.
7. Танглай пардаси.
8. Оғиз бўшлиғи.
9. Бурун бўшлиғи.

II. Нутқнинг функционал элементлари:

1. Нафас олиш томирлари, мускулларнинг кучи.
2. Ўпка сифими.
3. Трахея ҳаракати.
4. Овоз пайчалари тебраниши ёки ҳаракати.
5. Томоқ трубкасининг функцияси.
6. Ҳалқум бўшлиғининг органик вазифаси.

7. Танглай пардасининг ҳолати (торайиши, кенгайиши, шилим-шиклиги).

8. Оғиз бўшлиғи (унинг таркиблари, аъзолари: тиш, ҳаво ҳаракати, кучайтиргич, сусайтиргичлар ва хоказо).

9. Бурун бўшлиғи ва унинг таркибий аъзолари(катаклари, туклари, намлиги, қуруқлиги).

10. Оғиздан нури (ёруғликни) кириб келиши, яъни нурланиши.

11. Бурундан нурни кириб келиши.

12. Оғиз ва бурундан ҳаво оқимининг кириши.

13. Ички тана аъзоларидан ҳаво оқимининг чиқиб кетиши.

III. Нутқнинг эквивалент блок схемаси:

2,3 - ўпка ва трахея сиғими,

4 - овоз (товуш) тебранишининг манбаи,

5,6 - ҳиқилдок ва томоқ аъзоларининг сиғими,

7 - танглай пардаси механизми,

8 - оғиз бўшлиғи сиғими,

9. Бурун бўшлиғи сиғими,

10. Оғиз трактидан чиқиш сигнали,

11. Бурун трактидан чиқиш сигнали,

12. Шовқин манбаи.

А. Томоқ - ҳаво бўшлиғи - конфигурация - нутқнинг пайдо бўлиши кескин равишда ўзгаради. Гапнинг бўлаги, таркибий қисми лотинча "конфигурация" дейилади, фразеологик жиҳатдан ушбу атамада ўз ифодасини топади: "қўли гул".

Б. Бунда етакчи роль ўйнайди:

а) танглай пардасининг ҳаракати,

б) тил,

в) лаб,

г) пастки жағ.

Акустик тебранишнинг кўзгатувчи механизмлари томоқ фаолияти, шовқин ва импульсив, яъни ихтиёрсиз кўзгатиш, товушларнинг пайдо бўлиши, ҳаво оқимининг (массасининг) тор оралиғидан ўтиши, нутқ актининг айрим ўринлари билан узвий алоқадордирлар. Акустика юнонча "akustika", яъни эшитув, товуш назарияси демакдир. Частотали филтрация акустика манбаси бўлиб ҳисобланади.

Нутқ товушларининг таснифи:

1. Ҳар қайси тилда нутқнинг пайдо бўлишида чекланган тана аъзолари ҳаракати интирок этиши мумкин (артикуляр имо-ишоралар).

2. Артикуляр имо-ишора нутқ аппаратининг хусусияти ва ҳолатига мос тушади ва муайян нутқ товушининг пайдо бўлишига олиб келади.

3. Артикуляр имо-ишоралар тартиб билан бирин-кетин инсон томонидан амалга оширилади.

IV. Нутқнинг хусусиятлари.

1. Матн - маъно - фикр билдириш.

2. Маълумот (хабар, ахборот) баёни.

3. Оғзаки нутқда ахборотнинг муайян даражада йўқолиши.

V. Нутқнинг фонетик элементи.

VI. Нутқни идрок қилиш назарияси:

1. Шкалалаштириш.
2. Унитиш.
3. Ҳалақит берувчи вазият ва шароитда идрок қилиш:
а) акустик, б) визуал, в) тактил..

VII. Динамик спектрограмма:

- а) ундош,
- б) унли.

VIII. Нутқ фаолияти:

1. Англаш.
2. Англаш (тушуниш).
3. Қайд қилиш (фиксация):
а) назарий ва амалий ахборотлар,
б) такрорий фикрлар,
в) диққатни йўналтириш (сохта диққат),
г) инсон шахсияти (шахси, мотив, мотивация, эмоция, ҳиссиёт, прода: эмоционал-мотивацион, шахсий, иродавий, когнитив, регулятив ва бошқалар).

НУТҚ ТУРЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ.

Психология фанида нутққа ва нутқ фаолиятига бағишланган бир талай илмий тадқиқот натижалари мавжуд бўлса-да, лекин бу борада умумийлик, таърифлар бирлиги, унинг эволюцион ва ижтимоий-тарихий тараққиётига оид қарашларда моҳият ҳамда шакл жиҳатдан ўхшашлик йўқ. Нутқнинг нейропсихологик асослари, механизмлари, артикуляцион ва фонетик аппаратлари, психолингвистик тузилиши (фонема, флексия) тўғрисида илмий-амалий хусусиятли умумлашмалар ҳамда умумлашмаларнинг умумлашмаси ишлаб чиқилмаган. Худди шу боисдан нутқнинг генезиси, унинг филогенетик ва онтогенетик хусусиятлари, пайдо бўлиши, ўсиши, ўзига хос тавсифланиши, босқичлари, фазалари, паталогияси бўйича хилма-хил ёндашувлар мавжуддир.

Психологлар томонидан нутқ психологик муаммо сифатида ўрганилиши ҳам ўзига хослик, унинг қирралари, шаклий тузилиши, мантиқан изчиллиги, таснифланиши, тавсифланиши мавжуд бўлиб, илмий талқинининг туб моҳияти, баёнийлиги билан ўзаро тафовутланади. Ёндашувлар таҳлилига тўхталишдан олдин, нутқнинг психологик тавсифлари юзасидан мулоҳаза юритиш, унинг татбиқий жиҳати қийматини оширишга хизмат қилади.

Бизнингча, нутқнинг муайян асосларига суянган ҳолда ноанъанавий таснифини бериш унинг қийматини янада оширади, инсон-техника муносабатини амалий жиҳатдан намоёиш қилган бўлади (одатда оғзаки ва ёзма туркумга ажратилар эди): вербал ва новербал.

Гепетик келиб чиқиш жиҳатидан новербал нутқ бирламчи ҳисобланади, чунки инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврида дастанвал товушсиз, сўзсиз нутқ турлари пайдо бўлган бўлиб, у ўз ичига шахс камолотининг йирик санасини қамраб олгандир. Инсониятда нутқнинг ҳозирги замон авлодига хос артикуляцион аппарати пайдо бўлгунга қадар, имо-ишора негизига қурилган. Маълумки, қадимги аждодларимизнинг нутқи ва нутқ фаолияти ҳозирги замон кишиларида қандай функцияни бажараётган бўлса, ўша даврда ҳам худди шундай вазифани ижро этган. У даврларда ахборотлар, маълумотлар кўлами тор бўлганлиги туфайли инсонлар новербал нутқдан кўп даврлар муваффақиятли фойдаланиб келганлар. Авлодлар тарбияси, маълумотлар узатиш новербал нутқ орқали амалга оширилган, ижтимоий ва хусусий (шахсий) фикр узатиш ҳамда қабул қилиш ана шу тариқа намоён бўлган, тобора такомиллашиб борган.

НOVERBAL нутқ турини шартли равишда қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

- 1) имо-ишора,
- 2) мимика,
- 3) пантомимика,
- 4) эхологик, яъни акс садо.
- 5) сигнификация,
- 6) дактилогик (бармоқ нутқи).

Инсон ер юзасидан ҳаёт ва фаолият кўрсатиш даврининг дастлабки палласида асосий нутқ тури сифатида имо-ишора алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун этник стереотиплар асосида муайян кечинмаларни, маълум ахборотларни шахслараро муносабат жараёнида узатиш ва қабул қилишда ифодаланувчи товушсиз, лекин маъноли, мазмунли нутқ тури имо-ишорали нутқ дейилади. Масалан, ўзбекларда фикрни тасдиқлаш олд томонга бош силташ билан ифодаланса, худди шу маънони булғорларда бошни сарак-сарак қилиш аңлатиб келади. Бир халқда санаш бошмолдоқдан бошланса, бошқасида жимжилоқдан, бирисида бармоқлар букилса, иккинчисида ундай қилинмайди. Аксарият ҳолларда имо-ишора ҳис-туйғусиз намоён бўлади ва шахслараро муносабатнинг туб маънодаги ҳам қуроли, ҳам воситаси функциясини бажариб келган. Лекин уни ҳис-туйғусиз деб номлаш ҳам илмий-амалий қийматини пасайишига олиб келади, бу ҳолат унинг ижтимоий функциясини қарийб инкор қилиш сари етаклайди. Имо-ишора ҳар қайси нутқ учун юклатилган функцияни ўзида акс эттиради, шахслараро муносабат мағзини ташкил этиб келган, баъзида ҳозирги замонда ҳам ундан кенг кўламда фойдаланилади.

Ўз ҳаракатлари (физиономия) ёрдами инсонни инсон томонидан идрок қилиш, ўзгалар фикрига жавоб қайтариш, тана аъзолари тангининг

узгариши ҳисобига шахсларо муносабатга киришишда намоён бўлувчи новербал нутқ турига мимика дейилади. Табассум, жилмайиш, мийингида кулиш, лаб қисиш ва чўчайтириш, тил чиқазииш, қош учириниш ва сузиниш, хуллас турли психологик ҳолатларни, айниқса ҳиссий кечинмаларни акс эттирувчи коммуникатив, интерактив, перцептив хусусиятли нутқ тури мимика бўлиб ҳисобланади. Мимика ёрдами билан ҳақгўйлик, қувлик, ёқтириш ва ёқтирмаслик, самимийлик ва иккиюзламачилик, ҳасад: қувонч, қайғу, бахтиёрлик сингари юксак туйғулар намойиш этилади. Хуш ёки нохуш кечинмалар акс этилаётганлигидан келиб чиққан ҳолда муомала жараёни ё қисқа муддатли, ё узоқ муддатли вақт мезонини намоён қилади, аянч, бахт ҳисларини ифодалаб келади. У моно вазиятни, диада, триада, полиада кўринишидаги шахсларо муносабат шаклларини яққол акс эттиради, фикрни узатиш, қабул қилиш, таъсирланиш, руҳланиш каби функцияни бажаради. Хаётий тажрибанинг кўпайиши билан ички кечинмаларни (интериоризациялаш) ташқи воқеа ҳодисаларга алмаштириш (экстериоризациялаш) билан яқунланади, кўпинча индивидуал ва ижтимоий тарбия вазифасини бажаради.

Юз ҳаракатлари, тана аъзолари, қадди-қомат ёрдами билан фикрларни узатиш, сюжетли, қоидали, маъноли, драматик кечинмалар новербал нутқ турига пантомимика деб аталади. Ўз моҳияти кўлами билан мимикадан устувор хусусиятига эга бўлиб, ахборотлар, интим ҳолатлар, мураккаб кечинмалар юзасидан ўзгаларга маълумот узатиш тарзида ҳукм суради. Инсонда турмуш тажрибаси ортиб бориши, касбий фаолият мазмунини ролларга ва сюжетга асосланган ҳолда сценарийсини яратиш, вазиятга қараб қисқа ва узоқ муддатли информатив функция бажаради. Пантомимика юмор ҳиссини, кўркинч туйғусини, заҳмат образини, даҳшат кечинмасини акс эттириб, кўпинча коммуникатив функцияни ижро қилади, ҳиссий алоқа ўрнатиш орқали таассуротлар мукамаллиги таъминланади.

Ташқи таъсирланиш ва унинг тескари алоқаси кулгида, кўз ёшларида (хоҳ қувончли, хоҳ қайғули бўлишдан қатъи назар) ифодаланиб, ассоциацияларни жонлантиради ва кўламини кенгайтиради. Пантомимика сахна ҳаракатига нисбатан қобил, истеъдодли, иктидорли, салоҳият намунасини намойиш этиб, махсус қобилиятли шахслар томонидан мақсадга мувофиқ равишда ижро қилинади, лекин истисно тариқасида ўқитувчилик фаолиятида ҳам ундан унумли фойдаланилади. Яққол руҳий ҳодисалар, ҳолатлар, хусусиятлар, шахснинг фазилатлари пантомимика ижроси давомида фаолият субъекти томонидан бажарилади.

Айрим ҳис-ҳаяжонли шартли товушларда мужассамлашган ахборот узатиш ва қабул қилиш мақсадини амалга оширувчи, табиий тўсиқларга урилиб қайтувчи алоқа воситасига эҳологик ёки садо нутқи дейилади. Эҳологик ёки акс садо нутқ тури бир томонлама алоқа (тоғ-инсон, инсон-жисм) негизда вужудга келади, кўпинча индивидуал товуш ҳаракати жавоб, масофа функциясини ижро этади. Лекин акс садо орқали тоғларда, қалин ўрмонларда икки ёки ундан ортик кишилар ўртасида алоқа қуроли сифатида муайян аҳамият қозонади. Фазовий тасаввур

қонуният асосида шахслараро муносабат ўрнатилади, маълум шартли белгилари узаро билвосита мулоқот воситаси ролини ижро қилади. Экстремал, фавкулотдаги ҳодисалар юз бериши жараёнида шартли товушлардан тузилган алоқа усулидан фойдаланилади. Товушларнинг қайтиши фазовий чамалаш, муайян мўлжал олиш учун хизмат қилади, кўрқинч, ҳаяжон, умид, ишонч туйғуларининг алоқага киритувчи шахслар руҳий дунёсида мужассамлашишини таъминлайди.

Новербал туркумга кирувчи сигнификация бошқалардан ўз тузилиши, мазмуни, шакли билан кескин ажралиб туради. Аниқ шартли аломатлар орқали муайян мантикий юкламани ўзида акс эттирувчи коммуникатив хусусиятли новербал нутқ тури сигнификация дейилади. У шартли белгилар, сигналлар, моделлар шаклида ифодаланиши мумкин. Узок масофаларга хабар ёки маълумот узатиш ва қабул қилиш воситаси сифатида Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш “сунъий тил” номи билан машҳур коммуникатив маълумоти фаолият кўрсатиб келмоқда. Ҳар бир “сигнал” ўз кўлами, такрорланиши суръати, тембри, частотаси билан муайян маълумот узатиш ёки қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, шартли аломатлар негизда мазмун ёки моҳият ётади (“доза”, “порция” деб номланади). Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш ҳозирги замон алоқа қурилмалари қўл ёрдами билан (асбобни босиш орқали) хабар узатишга ёки қабул қилишга мўлжалланган. Ҳозирги замон рашиялари ҳам худди шунга ўхшаш коммуникация қуроли вазифасини бажаради.

Новербал нутқнинг яна бир тури дактиологик (бармоқ) нутқ деб аталади. Инсон тана аъзолари, имо-ишоралар, мимика, хуллас ҳиссиёт ёрдами билан муомала ўрнатишга қаратилган алоқа воситаси дактиологик нутқ дейилади. Сўз орқали ифодаланувчи нутқ мазмуни маъноли қўл, юз ҳаракатларига, айрим ҳаяжонли садога, қаҳр-ғазаб, илқ табассум, қаҳ-қаҳага кўчирилади. Ҳаракатнинг такрорланиши ахборот мазмунини бойитиши, кучайтиради, маълумотлар узлуксизлигини таъминлаб туради. Умумбашарий хусусиятли нутқ воситаси дактиология фани номи билан юритилади ва махсус ўқитиш, ўргатиш орқали ундан фойдаланиш кўникмаси ҳамда малакаси соқов ёки қар-соқов одамларда шакллантирилади. Ҳатто уларда савол чиқариш ҳам худди шу тамойил негизига қурилади. Табиат ва жамиятга нисбатан муносабат, шахслараро муомала, маълумот алмашиш шу нутқ ёрдами билан ифодаланади.

Новербал нутқни шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) товушсиз: а) имо-ишора, б) мимика, в) пантомимика, г) дактиологик; 2) товушли: а) эхологик (акс садо), б) сигнификация (шартли белгилар, сигналлар, моделлар).

Вербал нутқ туркумини шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1) оғзаки, 2) ёзма, 3) монологик, 4) диалогик, 5) полилогик, 6) ташқи, 7) ички, 8) экспрессив, 9) импрессиив, 10) лаконик (қатра, йиғик), 11) эпик (ёйик), 12) аффектив (жаҳд ҳолатидаги).

Инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиётини даврий таҳлил қилинганда генетик келиб чиққан жиҳатдан бирламчи қаторида оғзаки

нутқни келтириш жоиз. Оғзаки нутқ новербал туркумдан кейин пайдо бўлган нутқ туридан бири ҳисобланади ва у шартли равишда қуйидаги нутқ кўринишларини қамраб олади: монологик, диалогик, полилогик, ташқи, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йиғиқ, қатра), аффектив (ҳис-ҳаяжон, жаҳл).

Пауза, манتيкий урғу, темп, тембр, частота, ритмика ва бошқа ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида мужассамлаштирган, тилнинг барча қоидалари, қонунлари, шартли белгилар сифатида хизмат қилишига асосланувчи нутқ тури оғзаки нутқ деб аталади.

Новербал нутқ ўзининг асосий функциясини бажариб бўлганидан сўнг (унинг маълум таркиблари фаолият кўрсатишда давом этиб келмоқда) ахборот узатиш. тажрибаларни эгаллаш, инсонни камол топтириш ва шунга ўхшаш вазифалар табиий равишда оғзаки нутқ зиммасига юкланган. Жарангли, жарангсиз, фаол, суст, ҳис-ҳаяжонли, монотон, юксак суръатли, шивирлаш кўринишидаги оғзаки нутқ хусусиятлари ва қонуниятларини ўзида мукамаллаштирган ҳолда алоқа қуроли, воситаси тариқасида муомала таркибларини акс эттиради. Коммуникатив хусусиятли ахборотлар оддий хабар, сўрок, ундов маъносини аниқлашчи маълумотлар оғзаки нутқнинг мураккаб ҳамда ранг-баранг тузилишига эга эканлигидан далолат беради. Оғзаки нутқ шахслараро муносабатнинг пухта негизини ташкил этиб, мақсадга йўналтирилган ёки тасодифий вазиятлар моҳиятидан келиб чиқиб узоқ ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида ўз устуворлигини сақлаб келмоқда. Тилнинг такомиллашуви бевосита оғзаки (жонли тилда) нутқда намоён бўлади, истемолда эскирган сўзлар эски (архе) тушунчалар, атамаларга айланиб боради. Худди шу боис битта миллатга хослик мавжуд бўлса-да, лекин шахсларни ўзаро катта тарихий давр ажратиб турса, у ҳолда бир-бирларини тўла тушуниш қийинлашади. Худди шундай ҳолатни географик муҳит, ҳудудий фарқ, лаҳжаларга оидлик, шевалар, этник алоҳидаликни келтириб чиқаради, аммо ахборотларни идрок қилиш ва тушунишдаги бундай қийинчиликларни адабий умумий тил бирлиги бартараф қилади (Хоразм, Наманган шеvasи ва ҳоказо).

Оғзаки нутқ ўзининг жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатилишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги унинг кенг қиррали эканлигини билдиради.

Оғзаки нутқнинг дастлабки туридан бири - бу монологик нутқдир. Якка шахснинг ички кечинмаларини тил механизмларига асосланган ҳолда акс эттирувчи, унинг ўзига қаратилган (эгоцентриқ), таъсирланишни ифодалашга ва ахборот узатишга мўлжалланган нутқ тури монологик нутқ деб аталади. Унда шахсий ҳис-туйғуларининг ички ва ташқи шакллари уйғунлашади, шунингдек, ўзгалар фикрини ифодали ўқишда ҳам ўз аксини топади. Одатда монологик нутқда фикрлар қисқартирилмайди, мабодо бу қоида бузилса, ахборот маъносини тушуниш қийинлашади. Ҳис-ҳаяжоннинг ташқи ва ички кечинмалари ҳамда уларнинг механизмлари аниқ, равоқ, изчил акс эттирилади.

Динда шаклдаги муносабатлар негизига қурилувчи, икки шахс ўртасида намоён бўлувчи, ахборот узатишга ва қабул қилишга мўлжалланган нутқ тури диалогик нутқ деб аталади. Унинг монологик турдан фарқли томони фикр моҳияти нутқ фаолияти катнашчиларида аниқлангандан кейин у ёки бу шаклда қисқартириш имкониятига эга. Унинг интeрактив томони кўпинча устуворлик қилади, ахборотлар қабул қилини ва узатиш ўзаро тушунв асосига қурилади, акс ҳолда муомала мароми бузилади, ўзаро фикр алмашув муддатдан олдин якунланади.

Бир нечта кишилар билан амалга оширига мўлжалланган, триада ва полиада негизига қурилувчи, ахборот узатиш ва қабул қилишга йўналтирилган, баҳс таркиблари иштирок этувчи оғзаки нутқ турига полилогик нутқ дейилади. Муомалада муаммо моҳияти ҳар қайси катнашчи томондан аниқлашилгандан сўнг унинг таркиблари қисқариши мумкин, бу эса ўзаро тушунувни осонлаштиради. Мазкур нутқ турида ҳам диалогик нутққа хос бўлган механизмлар, таъсир ўтказувчи воситалар иштирок этиб, унинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади, шахслараро муносабат кўламини кенгайтиради.

Артикуляцион аппарат орқали вужудга келувчи, вербал ҳолатларда акс этувчи, ўзгаларга йўналтирилган, ҳар хил хусусиятли вазиятларда намоён бўлувчи нутқ турига ташқи нутқ деб аталади. Тилнинг барча қондалари ва қонуниятлари унда мужассамлашган бўлиб, узатиш ва қабул қилини, идрок этиш ва тушунишдан иборат муомала қуроли, воситаси ва вазифасини ижро этади. Нутқ, темпи, тембри, ритмикаси ва частотаси мавжудлиги учун ахборотларни тинглаш ва идрок қилиш енгилроқ кечадди.

Муайян ахборотларни тартибга келтириш, ғоялар яратиш, фикрий дастурни ишлаб чиқишга мўлжалланган, лекин латент давридаги маълумотлар мажмуасидан тузилувчи нутқ тури ички нутқ дейилади. Ички нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири - бу кўлам жиҳатдан ташқи нутқдан кенроқ эканлигидир. Иккинчи бир хусусияти эса тафаккурнинг механизми функциясини бажаришдир.

Ахборотлар ички моҳиятини ташқи ҳис-ҳаяжон таркиблари билан кучайтирувчи, шахслараро муносабатни яққол ифодаланишини акс эттирувчи, овозли, тил воситаларига асосланувчи нутқ турига экспрессив нутқ дейилади. Ўзининг тезкорлиги ва вазиятбоплиги билан бошқа нутқ турларидан ажралиб туради.

Ички кечинмалар шахсий фикрлаш билан уйғунлашиши туфайли фикрий боғланишини вужудга келтирувчи, ҳолатлар, ҳодисалар моҳиятини ички ва ташқи омилларга асосланиб акс эттирувчи нутқ турига импрессив нутқ дейилади. Мулоҳазалар моҳияти шахс кечинмалари билан муносабатга киришини нагжасида ўзига хос воқеликни намоёниш қилади.

Миллат ва элатларнинг тил бойлигида афоризмлар, мақоллар, доғишмандликлар, матиллар сифатида шаклланган, юксак мантиқий юкламага эга булган йиғиқ нутқ тури лаконик, яъни йиғиқ, қатра нутқ дейилади. Етти ўлчаб - бир кес, сабрнинг таги - олтин. Ҳазрат Миралишер Навоий ижоди маҳсулларидаги фикрлар шулар жумласига киради:

Хўтик бирла кучукка ҳар ганч қилма тарбия,

Ит бўлур, эшак бўлур, асло бўлмас одами.

Қатра нутқ баъзи ўринларда жуда катта маъно аниқлади, хулқ, фаолият ва муомала учун маиба ролини бажаради: Салют!, Марш! ва бошқалар.

Турли омиллар таъсирида бирданига вужудга келувчи, жаҳлнинг маҳсули ҳисобланмиш, қисқа муддатли нутқ турига аффектив нутқ дейилади. Бирданига суҳбатдош, рақиб томонга узатилувчи, ўта таъсирчан, хавфли, руҳий нишон вазифасини бажарувчи қисқа муддатли нутқ аффектив нутқ деб номланиб, зарбаси жиҳатидан альтернативи йўқлиги билан бошқа нутқ турларидан кескин ажралиб туради. Жаҳл, қасос, алам, тажовуз кечинмаларини ўзида акс эттириб, ўта таъғлик, зўриқиш (стресс) маҳсули бўлиб ҳисобланади (жаҳл келганда - ақл кетади: ҳиссиёт билан эмас, балки ақл билан иш тут).

Инсоният тарихининг цивилизациялик босқичига ўсиб ўтиши давридаги эътиборга ёзма нутқ пайдо бўла бошлаган ва ҳозиргача у ўз ривожланишида давом этмоқда. Тилнинг барча қоидаларига (орфографик, морфологик, синтаксистик, лексик, орфоэпик, лингвистик, фонематик, флексив ва ҳоказо), қонунлигларига, механизмларига (жонли ифодаларни мужассамлаштирган ҳолда) асосланган тарзда, муайян шартли аломатлар (графиклар) ёрдамида шакл, тузилиш, маъно, мазмун ва моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотларга айлантириб берувчи нутқ тури ёзма нутқ дейилади.

Ҳар бир тилнинг тўла моҳияти ёзма нутқ орқали ифодаланмади, узок ва яқин масофалар учун ахборот (коммуникация) воситаси (қуроли) вазифасини бажаради. Миллат маданияти, маънавияти, фан ва техникаси, санъати ва адабиёти ёзма нутқ орқали узатилиб, миллатлараро алоқа канали функциясини адо этади.

Ёзма нутқ ўз навбатида қуйидаги таркиблардан ташкил топади: а) монологик (драма), б) диалогик (бадий асар жанрларида), в) ички, г) лаконик (йирик, қатра), д) эпик (ёйик, йирик роман, қисса ва бошқалар).

Ёзма нутқнинг монологик ва диалогик турлари бадий асарларда ўз ифодасини топган бўлиб, оғзаки нутқдагидан фарқли ўлароқ тил бойликларига бевосита асосланади. Янгилеклар яратиш, ижод қилиш сўзлар орқали моҳият қасб этади, у ёки бу шаклда тартибга келтирилади. Лаконик (йирик, қатра) нутқ ҳам оғзаки нутқдагидай маъно қасб этади. Эпик (ёйик) нутқ йирик асарлар, монографиялар моҳиятини тўлақонли акс эттириш билан бошқа нутқ турларидан фарқланади. Тил механизмларидан ташқари бадий воситалар орқали инсон руҳияти тавсифланади.

Бизнингча, ҳис-ҳажонлар орқали ифодаланувчи, муайян ахборотларни ўзида мужассамлаштирувчи нутқ турларини қуйидаги типларга шартли равишда ажратиш мумкин: а) экспрессив, б) импрессив, в) аффектив, г) дактиологик ва бошқалар.

Уларнинг психологик мазмуни, моҳияти, хусусиятлари тўғрисида юқорида фикр-мулоҳазалар билдирилганлиги учун қайтатдан таҳлил қилиш, тавсифлашга ҳеч қандай ҳожат йўқдир. Лекин мазкур нутқ тур-

лари бошқа туркумлардан ҳам жой олиши мумкин. Бироқ илмий жиҳатдан ҳеч қандай қарама-қаршиликлар вужудга келмайди, аксинча, бир бирини тулдиришга хизмат қилади, холос.

Нутқ ва нутқ фаолияти юзасидан билдирилган мулоҳазалар, илгари суринган айрим ғоялар мутлақликка даъво эмас, албатта, чунки уларнинг кунги жиҳатлари, қирралари, механизмлари, қонуниятлари, тавсифлари чуқурроқ изланишни талаб қилади. Айрим ўринларда уларнинг ҳар бирини экспериментал тадқиқ этишни тақозо қилади, янги методикалар, теориялар, тренинглари ишлаб чиқишни изланиш предметиға олиб киради, амалий ва назарий муаммолари счминини тезроқ ҳал қилишга сафарбар этади. Нутқнинг муомала жараёнидан келиб чиқиб ёндашиш эвазига қийматли материаллар тўплаш мумкин ҳамда унинг пеллизда ҳар қайси психолог мутахассисини потиқлик санъатига ўргатиш кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга муҳим ҳисса бўлиб қўйилади.

МУОМАЛАНИНГ ТАДҚИҚОТ ТАРИХИДАН

В.М.БЕХТЕРЕВ АСАРЛАРИДА МУОМАЛА МУАММОСИНИНГ

ПСИХОЛОГИК ИШЛАМАЛАРИ.

Тарихийлик (историзм) илмий тадқиқот методининг энг муҳим таъминоти (принципи) сифатида хизмат қилади, яъни ўрганилувчи ҳодисалар ва муаммоларга инсбатан тарихий ёндашув - бу уларнинг келиб чиқини (генезиси), тараққиётнинг асосий босқичлари, ҳақиқий ҳолатининг очилиши ривож натижаси сифатида юзага чиқади. Бундай таҳлилни мақсади тарихий меросининг конструктив ғояларини аниқлаш ва улардан фойдаланиши, назарий ва амалий (эмпирик) изланишлар ўрганишда ворисликни таъминлаш, ҳозирги давр кўрсаткичиға биноан мазкур муаммо ишламаларини мувофиқлаштириш ҳисобланади. Шунинг учун муомала муаммосини тадқиқ этишда узоқ ва яқин чет эл психологлари асарида ўз ифодасини топган ҳаддан зиёд фойдали ва бой илмий материалларға асосланмасликка ҳаққимиз йўқ. Бу ўринда жаҳон психологияси муомала муаммоси тадқиқотининг бошловчиларидан, экспериментал йўналишининг ёрқин намоёндаларидан бири бўлиш В.М.Бехтерев (1857-1927) ижодиётини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятға эга. В.М.Бехтеревнинг бой меросида муомала муаммоси ижтимоий-психологик назария нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ўрганилган.

Бехтеревнинг жамоавий тажрибасида ва ижтимоий-психологик назариясида инсонларнинг бир-бириға ўзаро психологик (руҳий) таъсир этиш муомала муаммоси марказий ўрин эгаллайди. Бехтерев ижтимоий ҳаётда муомаланинг ролини тавсифлаб, унинг функцияларини ҳамкорлик фаолиятини амалға ошириш механизми ва жамоавий субъектни шакллантириш сифатида ажратиб, индивидуал тажрибани сақлаб қолиш ва ёйишнинг, уни авлодға узатишнинг, ижтимоий қадриятларнинг тарихий ворислигини таъминлашнинг шароити тариқасида талқин қилади. Унинг фик-

рича, шахнинг уни атрофидаги одамлар билан муомаласи қапчалик хилма-хил ва бой бўлса, шунчалик унинг тараққиёти муваффақиятли амалга ошади. Ҳар хил хусусиятли кишилар орасида ўсаётган одам билан таққосланганда савияси, ақл-заковати устуворлиги кўза танланиши тўғрисидаги мулоҳазалар тадқиқотчи асарларида мужассамлашган.

Бехтерев муомаланинг ижтимоий роли ва функциясини таҳлил қилишда унинг ўзига хос кўринишлари ҳисобланиши тақлид ва таъсирланиш мисолига асосланади. Агарда тақлид бўлмаса, у ҳолда ижтимоиятнинг улугъ неъматли сифатида шахс ҳам юзага келмас эди, тақлид ўз материалини муомаладан олади, ўзаро ҳамкорлик оқибатида ўзаро индукция ва ўзаро таъсирланиш ривожланади. Таъсирланиш (таъсир ўтказиш) нинг аҳамияти юзасидан мушоҳада юритилганда уни ижтимоий жараёнлар номён бўлишининг омили тариқасида қаралади. Таъсирланиш ёки таъсир ўтказишнинг аниқлаш кезида одамларнинг бир-бирига руҳий таъсир ўтказишнинг шакли сифатида онгсиз психик фаолиятга қиёс бериб, муайян руҳий ҳолатларнинг ихтиёрсиз равишда бир кишидан йқинчисига узатилиши идрок қилаётган шахснинг иродаси иштирокисиз кечиши таъкидланади.

Таъсирланиш (таъсир ўтказиш) нинг ўзига хослиги психик ҳолатларнинг бевосита вужудга келиши шакли сифатида, яъни ғоялар, ҳис-туйғулар, сезгилар таъсирланишнинг ва далиланишнинг маъنيкий таънича эга эмаслиги ҳар хил аҳоли гуруҳларига нисбаган таъсир ўтказиш воситаси унинг амалий жиҳатдан универсал хусусиятини аниқлаб беради, шунингдек, уларни идрок қилиш ва маъنيкий аниқлаш имкониятидан маҳрумдир. Мазкур омили таъсирланиш (таъсир ўтказиш) нинг ижтимоий ҳаётдаги роли оммавий ҳаракатларни бошқаришнинг унумли воситаси сифатида одамларни умумий мақсад атрофида бирлаштиришни аниқлаб беради.

Бехтерев В.М. муомалани шартли равишда “бевосита” ва “билвосита” турларга ажратади. Билвосита муомаланинг таркиблари сифатида хат, телеграмма, телефон, тери-туюш воситалари (кўзи ожизлар алифбоси), тана аъзоларининг бир-бирига тегиши, бўса олиш (ўйишиш), эркаланиш, уришиш, жинсий алоқа, ҳарорат ва электр кўзғаткичлари, хид стимуллари (қитикловчилар) ва бошқалар.

Унинг фикрича, энг қулай муомала усули (кишилик жамиятида фикр алмашувнинг) нутқ ҳисобланади, айниқса “оғзаки ва ёзма ёки ёзма сўз”. Бундан ташқари, у буюмлар, тарихий ёдгорликларни ҳам муомала воситалари қаторига киритади. Бехтерев талқинига кўра, одамлар ўртасидаги муомала у ёки бу воситалари билангина эмас, балки улар ўзларининг ижтимоий маънодаги ўзаро таъсир, фаолият ва ҳаёт вазиятлари билан ҳам муайян даражада хизмат қилади, чуқурчи умумий турмуш, умумий иш, умумий фаолият, биргаликда кечирилган оғирчиликлар, турмуш нашидалари ўз моҳияти билан жамоанинг бирлашиши учун хизмат қилади.

Одамларни ўзаро бирлаштириш, ўзаро таъсирни таъкиллаштиришда муомаланинг турли воситаларининг ролини атрофлича муҳокама

қилиди: тактил, кўрув-кинетик, эшитув, мотор ва бошқалар, яъни унинг паранингвистик ва новербал таркибига кирувчи тавсифлар қабилад. Унингча, гуруҳ аъзоларининг муомала воситалари кўп жиҳатдан жамоанин яққол тавсифига боғлиқ: унинг кўлами, биргаликда масалани ечишнин мазмуни, вазиятлар.

Муомалани экспериментал ўрганиш иши ҳам Бехтерев томонидан амалга оширилган бўлиб, у М.В.Ланге билан ҳамкорликда ишлаб чиқилгандир. Унинг асосида индивидуал фаолият вазиятларида ва муомала шaroитида (кезида) ҳар хил психик жараёнларнинг қиссий таҳлили стади ҳамда жамоавий рефлексология тамойили асосига қурилади.

Бехтеревнинг қиссий гуруҳий эксперименти замондошлари бўлиши В.Мёде, Ф.Олпорт ва бошқалариникидан муҳим тафовутга эга. Аксарият тадқиқотчилар гуруҳий эксперимент, яъни ўзаро таъсир омилли сифатида экспериментал вазиятни вужудга келтириш билан чекланган бўлиб, ёнма-ён ишлаш деб помлаш мумкин, унинг моҳияти шундан иборатки, унда бир негга синалувчилар бевосита бир-биридан яқин масофада туриб ҳамма учун умумий ҳисобланган муайян фаолнятни бажаришга, лекин уни амалга ошириш жараёнида бир-бири билан ўзаро таъсир ўтказишга кпиримайдилар. Мазкур жараён гуруҳ аъзоларининг ўзаро таъсири бошқа кишиларнинг қатнашиши ҳисобига эмоционал таъсир билан (индивидуал фаолиятни рағбатлантирувчи) ва мусобақаланиш вазиятини яратин билан чеклангандир.

Бехтерев экспериментни шакллантириш жараёнида қуйидаги методик усуллардан фойдаланишни таклиф қилган:

1) экспериментнинг барча қатнашчилари (ўқувчилар, талабалар гуруҳи) олдинга умумий, бир хил топшириқ қўйилади;

2) хулоса чиқаришда келишин, қарор қабул қилишни муҳокамадан, ахборот, фикр алмашин шаклидаги эксперимент қатнашчилари ўртасидаги фаол муомала пайдо бўлиши ва қўллаб қувватланиши рағбатлантирилади (мукофотланади);

3) ҳамкорликдаги муҳокамадан (посттестдан) кейин олинган аналогик натижалар билан унғача индивидуал иш жараёнида синалувчилар фаолиятни натижаси (предтест) билан таққослаш амалга оширилади.

Гуруҳий муҳокама натижасида, ҳамкорликда бажарилувчи фаолият ювасидан синалувчилар мулоқотида пайдо бўлувчи ўзгаришлар таъсири орқани экспериментнинг ҳар қайси қатнашчисининг фаолияти муваффақиятга муомала таъсири даражаси ва унинг хусусияти тўғрисида хулоса чиқарин мумкин.

Бехтерев томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасининг кўрсатинишча, муомала идрокнинг детализациясига ва унинг аниқлигига таъсир қилади; деталларнинг микдори ва уларни идрок қилиш тўғрилиги ошади, реал вазиятлар аюматига номутаносиб, иллюзион сони камайиши кузатилади.

Бехтерев ҳар хил категорияли кишиларга муомала таъсири спецификасининг аниқлаш учун иккита мезон (ўлчов) га асосланган ҳолда уларни тўрт гуруҳга ажратади - индивидуал иш самарадорлиги (кучли -

кучсиз) ва жинс; “кучли эркаклар”, “кучсиз эркаклар”, “кучли аёллар”, “кучсиз аёллар”.

Тўртала гуруҳ синалувчиларининг посттест ва предтест натижалари таҳлилининг кўрсатишича, ҳамкорлик фаолияти ва муомала жараёнида барча гуруҳлар ютади, улар муомала таъсири остида посттестда уларнинг фаолияти натижасининг (“кучсиз эркакларда” да - 38%, “кучсиз аёллар” да - 44%, “кучсиз эркаклар” да - 22%, “кучсиз аёллар” да - 35% га) ошишида ифодаланади.

Ижтимоий психологияда иррационаллик гоёлари вужудга келиши (XIX аср охири ва XX аср бошида): Сигеле, Ферри, Лебон, Тард ва бошқалар. Уларнинг фикрича, гуруҳда фикрловчи индивид силликланади, уртамеънланади, шахс унда ўз индивидуаллигини, ўз ижодий потенциалини йўқотади. Гётелар, Кантлар, Гальмгольцлар, Шекспирлар, Ньютонларнинг юксак фикр-мулоҳазалар одагидан келиб чиқади (М.Нордоу), ammo уларнинг хулосалари эса ўзаро қаршиб тафовутланмайди.

Бехтеревнинг фикрича, таълимотича, биринчидан, муаллимлар томонидан олинган натижалар кўчалардаги оломонга оид қонуниятларни, иккинчидан, ақлли кишилар гуруҳи жамоа фикрини билдиради, гўёки у одобдагидан беўхивроқ кўринади, деган фикр ҳам далилланган деб бўлмайди.

Мёденинг фикрича, жамоавий ҳаракат уш қатнашчиларининг ўзаро таъсири, ўзаро унификацияга ва ўзаро ўхшашликка олиб келади.

В.М.Бехтерев юқоридаги эксперимент натижаларига нисбатан қарама-қарши хулоса чиқаришда у жамоавий ижодиёт тадқиқотига асосланади. Гуруҳий муҳокама юритиш орқали (предтест, посттест) ижодий муваффақиятларга эришиши мумкинлиги далиллаб берилади. Ҳамкорлик фаолияти орқали юксак ижодий, гуруҳий кўрсаткичларга эришиш экспериментал тарзда кенг кўламадаги контингентда текшириб кўрилади, кўрсаткичлар эса қатнашчиларнинг билимига, қобилиятига, топшириқларни ечишнинг тайёргарлик даражасига, уларнинг индивидуал хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқлиги қайд қилиб ўтилади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш зарурки, экспериментал тадқиқот натижалари ва хулосалари В.М.Бехтеревнинг шахс ва жамоа ҳамда таъриқий ва фаолият муносабатлари қонушари айниятлиги тўғрисидаги концепциясига зид эканлиги кўзга ташланади, чунки маълумотларга кўра, гуруҳдаги шахслараро муносабат негизида фаолият хусусияти қайтадан ижодга келади, у ҳамкорликка айланади, сифат жиҳатдан мутлақо бошқа навсиф касб этади.

Бехтерев тадқиқотларида рефлектор фаолиятнинг таркибий қисми, унинг бирлиги сифатида умумий фаолиятни бажариш жараёнида жамоада таъриф этиладиган сўз алоҳида текширилади. Жамоанинг иттиқий фаолияти даражаси экзоген омиллари орқали, яъни жамоа фаолияти амалга оширадиган муҳит билан аниқланади (тажриба вазияти, экспериментатор хусусияти, топшириқ мазмуни ва бошқалар), жамоанинг таркиби билан ифодаланувчи эндоген омиллар эса кўп жиҳатдан болаларнинг олий перв фаолияти хусусиятига, унинг ижтимоий тажрибасига бевосита боғлиқ

жашинги атрофлича далилланади. Бехтеревнинг кўрсатишича, ҳамкорлик фаолиятни қатълашчиларининг шериклик даражаси жамоанинг нутқий фаолиятига боғлиқлиги мавжуддир.

Кўйидаги қонуниятлар улар томонидан ўрнатилган: ўзининг сўзлари стимул вазифасини бажарувчи кучли кўзгалувчи бола камроқ кўзгалишга эга бўлган мулоқотдоши билан ўзаро таъсирда ўзининг фаоллигини намойиш қилади; маскур мезон бўйича ўзаро тенг имкониятга эга бўлган шерик билан ўзаро таъсирда у нутқий фаолликда тормозланишга дуч келади. Аксинча, ўз сўзларидан кам кўзгалувчи болалар учун аниқ кучли кўзгалувчи мулоқотдош ташқаридан нутқий фаолликни рағбатлантирувчи ҳисобланади.

Бехтеревнинг назарий ва амалий ёндашувлари ижтимоий психологиянинг турухий динамика жараёнлари, турухнинг шахсга таъсир этини механизмларининг пайдо бўлиши ҳамда ривожланишининг муҳим манбаи ролини бажаради. Унинг шахс руҳий камолотида муомаланинг дегерминирланган роли туғрисидаги ғояси (кейинчи изланишларда) ишончли тасдиққа эга эканлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Л.С.ВИГОТСКИЙ ИШЛАРИДА МУОМАЛА МУАММОСИ (1895-1934)

Л.С.Виготскийнинг концепциясига биноан, боланинг руҳий ривожланиши туғилганидан эътиборан ижтимоий қонуниятлари билан аниқланади, инсоннинг туғилишидан тортиб то бутун умр бўйи уни қурнаб турган борлик билан ўзаро таъсирда муомала муҳим ўрин эгаллайди. Л.С.Виготский боланинг руҳий дунёсида ва ташқи хатти-ҳаракатида ҳал қилувчи қонуниятни кўйидагича изоҳламоқчи бўлади: “боланинг шахсий фаоллигини намоен бўлишининг асосий йўли - катталар билан муомаласи ҳисобланади... Унинг ташқи оламга муносабати ҳаминша бошқа одам орқали муносабат билдиришдир”. (302 б.).

Л.С.Виготскийнинг нуқтаи назарича, онтогенезда генетик жиҳатдан бирламчи ўзаро таъсир баҳс, диалогдир; иккиламчи эса индивидуалниг онти, руҳий жараёнларининг индивидуаллигидир. Бу мулоҳаза кўйидагича қайд этилган: “Биз маданий ривожланишнинг умумий генетик қонунини мана бундай шаклда ифодалашимиз мумкин: боланинг маданий ўсишида ҳар қандай функция баҳоланиш учун икки марта, икки хил режада пайдо бўлади, аввал - ижтимоий, кейин - психологик, шунингдек, шахслараро интёрпсихологик категория сифатида сўнг бола ички дунёсида интёрпсихологик категория тариқасида” (145 б.).

Унинг фикрича, психикани ривожланиш жараёни, энг аввало сифат ва тизимий ўрганишлари билан тавсифланади. “Маданий ўсиш жараёнини ўзини дастлабки тузилиш асосининг ўзгариши ва унинг негизида янги тузилишнинг пайдо бўлиши сифатида тушуномқ лозим” (115 б.).

Юқоридаги ғоялардан яққол кўриниб турибдики, генезнинг, структуранинг алоқаси бошланғич индивидулараро, ижтимоий тизимнинг, муомала тузилишининг ички дунёга, бевосита руҳий тизимларга изчил равишда узатилиши (трансформацияси) дир.

Л.С.Виготский аломат (белги) ларни руҳий қурошлар деб атар эди. Унинг ёзишича: “Объект билан унга йўналтирилган психик операциялар орасида янги ўрта аъзоси - психологик қурошлар ҳаракатланади”. Муаллиф мулоҳазасига қараганда, инсоннинг хулқ-атвориغا йўналтирилган стимул билан унинг реакцияси ўртасида янги ораник аъзо ҳаракатланади ва бутун реакция билвосита ҳаракат (акт) хусусиятини қабул қилади. Биз икки хил стимуллари аниқ ажратишимиз мумкин, уларнинг бир гуруҳи объектлар стимуллари, иккинчиси эса воситалар стимуллари ҳисобланади, ҳар қайси гуруҳ стимуллари ўз муносабатлари бўйича ўзига хос равишда хулқни аниқлайди ва йўналтиради” (116 б.). Унинг таъкидлашича, белгилар (аломатлар) мазмунни ифодаловчи - объектлар стимулларига ва воситалар стимулларига, яъни психологик қурошларга ажратилади, кейингиси эса “ҳақиқий” си деб аталади.

Л.С.Виготский ижтимоий генезиснинг психик функциялар структура-сига синиши қайси тузилмаларда янги жиҳатларни, трансформацияларни интeрнoризация, ижтимоийлашув жараёни ўзи билан олиб келишини яққол кузатиш имкониятига эга бўлган.

Ўз-ўзидан уч хил маънога эга бўлган масалалар юзасидан муаммолар туғилади:

а) қайси шароитлар аломат (белги) ларни эгаллашни имкониятини яратади;

б) тузилмавий (структуравий) аломат (белги) моҳияти қандай;

в) қалақанги механизм уларнинг психик функцияга ўттишини таъминлайди.

Тузилмавий аломат биргина хусусиятга эга бўлиб, “мазмунли” белгилар ҳукм суришини таъминлашни ўзи аке эттиради, яъни “аломатчилик хислати”. Тузилмавий аломат психиканинг “семиотикавий функция” сини ўзига намoён этувчи ҳисобланади.

Л.С.Виготский мулоҳазасига биноан аломатларнинг генези муомалавий вазиятдан бошланади, даставвал муомаланинг воситаси ҳисобланса, кейинчалик у хулқ-атвор воситасига айланади. Унингча, юксак психик функциялар асосида ётувчи аломат механизмнинг ўзи ижтимоийликка турткидир. Ҳатто инсон яқка қолганда ҳам муомала функциясини сақлайди. Лекин бу ўринда у муомала жараёни - бу илк онтогенезда аломатларни эгаллаш экаңлигини кузатиш имкониятига эга бўлмаган. Л.С.Виготский Л.С.Сахаров билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган методикасида ушбу муаммони чуқурроқ ўрганишга ҳаракат қилган. Синалувчилар эсда олиб қолиш учун икки хил стимуллар (аломатлар) тавсия этилган: унинг биттасида маъноли, иккинчисида эса маъносиз сўзлардан тузилган. Унингча, аломатлар ҳам маъновий, ҳам аслоҳий жабҳада намoён бўлиши мумкин. Руҳий қурол (аслаҳа) тонфасидаги аломатлар уч боқичли ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошади:

а) аломат фаолликда мулоқотдошга узатилади (синовчи-экспериментатор томонидан);

б) аломат “ўзига” бурилади (боланинг ўзи уни олади);

в) аломат руҳий тузилманинг “ичқарисига” кира бошлайди.

Л.С.Виготский гипотетик шаклда куйидаги йўналишни қайд қилади: муомала-интереоризация (йиғиқ-трансформация) - ички пугқ (йиғиқ мулоқот, диалог-монолог) - экстеререоризация (ёйиқ, ретрансформация) - ташқи пугқ, муомала. Унинг мулоҳазаларидан шу маънони уқиб олиш мумкин: бирламчи онтогенетик муомала пағижасида бирламчи ижтимоийлашув юзага келади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Л.С.Виготский изланишларида тадқиқот талаб, баҳсли жиҳатлари, масалалар мавжуд:

а) онтогенезнинг илк даврида муомаланинг генетик ва структуравий аҳамияти;

б) онтогенезнинг илк даврида муомалавий вазиятларнинг моделни яратиб зарурияти;

в) ички пугқнинг феноменологик тавсифлари ўрганилганлигига қарамай, унинг психологик тузилиши очилмай қолган;

г) структуравий аломатларнинг руҳий кўрол (аслаҳа) аломатлари, код аломатлари, хабар аломатлари билан фарқлари тавсифи етишмаслиги ва ҳоказо.

Бизнинг шахсий мулоҳазаларимиз, айрим эътирозларимиз Л.С.Виготскийнинг кўп қиррали таълимотини баҳолаш унинг қийматиға асло ҳалат бермайди, деган ҳолис ниятдамиз.

Л.С.Виготский таъминотиинг асосий негизи, моҳияти куйидагилардан иборат деб ҳисоблаймиз:

- онтогенезнинг илк даврида муомала, ўзаро таъсир ўтказиш туфайли руҳий жараёнлар тузилишида (структурасида) жиқдий ўзгаришлар юз беради;

- шундай қилиб, муомала генетик жиҳатдан руҳий жараёнларда уларнинг "туғалланган" кўринишидай намоён бўлади;

- муомала руҳий жараёнлар вужудга келишиинг мулоқотта қайтадан йўналганлик, ўзаро таъсир, диалог сифатида аниқлайди;

- муомала жараёнлари томонидан акс эттирилувчи структуравий янги тузилмаларнинг етакловчиси аломатлар ҳисобланади;

- аломатларинг ўзаро фарқларини аниқлаш жоиз:

а) хотира мазмунидан иборат аломатлар;

б) инсон психикасининг илк генездаги тузилишида шаклланувчи, ёниқ аломат элементлари ва ҳоказо.

В.Н.МЯСИЩЕВ АСАРЛАРИДА МУОМАЛА ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ ВА ТАТБИҚИЙ МУАММОЛАРИ.

В.Н.Мясищев (1893-1973) ўз концепциясини "Шахснинг муносабатлар психологияси" деб номлайди, бу ҳолат уни бошқалардан кескин равишда тафовут қилишға олиб келди. Унинг тасдиқлашича, шахснинг тузилиши ядроси ва асосини аниқловчи даража ва хусусиятни яхлит функция қилишини аниқловчи инсон барча таркибларининг руҳий таш-

ишлашувни таъминловчи тизим - воқеликка нисбатан ўша шахснинг субъектив баҳолаш, индивидуал-танлови муносабатларини ақс эттиришидир. Ушбу муносабатлар тизими ички шароитлар тариқасида намойиш бўлиб, шахсга ташқи таъсирлар сифатида кириб келади, ундаги ҳулқ реакциясининг ўзига хос, индивидуал хусусиятини ва барча таъсирларга жавобни аниқлашга хизмат қилади.

Муомала ва шахснинг психологик тузилиши тўғрисида сўз кетганда Мяснищев психиканинг яхлит ва хусусан эса шахснинг вужудга келиши детерминациясини таъкидлайди. Унинг фикрича, шахсий ижтимоий таърибага ташқи оламнинг таъсири миянинг мураккаб динамик тизими функционал таъкиллашувини шакллантиради, натижада инсонда шахс тушунчаси орқали ижтимоий-психологик жабҳалари (томонлари) мужасамлашади.

Мяснищев таъбирича, шахс “диалогик” хусусиятли, муомаланинг шахсий таърибаси ва бошқа одамлар билан ўзаро муносабат маҳсулий сифатида намойиш бўлади. Муомала жараёнида амалга ошувчи бошқа одамлар билан муносабатга киришишнинг шахс учун ташқи аҳамиятга мўлик шахсний таъриба борлиққа унинг ички муносабатларининг индивидуал-танлашма хусусиятини детерминация қилади, унда умумий ижтимоий фуналгашикни таркиб топтиради. Бу муносабатлар қизиқини даражасини, шония кучини, хоҳини ёки эҳтиёжни тавсифлайди (шунинг учун улар шахсни ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади) ва субъектнинг ҳулқ-творида, хатти-ҳаракатида, кечинмаларида ифодаланади.

Муомаланинг тузилиши ва психологик моҳияти

Агарда аксарият муаллифлар муомалани ўрганиш кишилар ўртасида уриштиладиган нутқий коммуникация сифатида ташқиқ этиш билан чекланган бўлсалар, В.Н.Мяснищев унинг расмий ва маъновий тавсияларининг бош масаласига қатъий аҳамият беради, уни яхлит олиб қарашга иштириб, муайян шахсларнинг ўзаро таъсир этиш жараёни, маълум маънода бирининг иккинчисига боғлиқлиги ва бир-бирига таъсир утказувчанлиги тарзида қарайди. Таъқиқотчи мулоҳазасича, одамларнинг ўзаро муносабатлари билан уларнинг бир-бирини муомалада ақс эттириш ўртасида алоқа бўлиши шак-шубҳасиз. Муомалада шахснинг муносабатлари ҳар хил фаоллик, танловчанлик, ижобий ва салбий хусусияти билан ақс этади. Муомала ёки муносабат шакли, усули инсоннинг инсонга муножаати ҳисобланади.

Ақс эттиришни атрофлича баҳолашнинг муҳимлигини таъкидлаш билан барча мулоқотга киришувчиларнинг муносабатлари, уларнинг ҳулқий хатти-ҳаракатлари психика тавсифларини уйғунлаштирувчи боғлиқликни текшириш заруриятига ишора қилади. Агарда муомала муммосини муносабатларни ҳисобга олмай ишлаб чиқиш муайян кўрсаткичларга эришишга етарли бўлмаса, муомала ва муносабатни ўрганиш муножаатни инobatга олмасдан мумкин эмас. У муомала ва муносабатларнинг ўзаро алоқаларининг энг кенг тарқалган шакллари баён этишга ва тартибга келтиришга ҳаракат қилган. Бир гуруҳга

ҳақиқатдан одамларнинг бир-бирига муносабатлар билан муносабатлари шакли мос гушиш ҳолатлари бирлаштирилди. Иккинчи гуруҳга муомала шакллари билан одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар кескин тафовутланувчи ҳолатларига киритилди. Мясишчев муомала қатнашчилари ўртасида муносабат билан муносабат орасида мосликнинг мавжудлиги ёки йўқлиги аниқловчи сабаблар сифатида ҳар қайси мулоқотга киришувчининг шахсиятга оид хусусиятларини алоҳида, муомала вазиятини яхши ажрата олди (ҳозирги давр тили билан айтганда, кичик гуруҳнинг хусусияти), қайсики мулоқотга киришувчилардан ташкил топади.

В.Н.Мясишчевнинг асарларида муносабатлар хусусиятини аниқлашга кенг ўрин берилган. қайсики улар мулоқотга киришувчи одамлар шахсининг асосий хусусиятларида намоён бўлувчи ақл. ҳиссиёт, прола қабиларга таъсир этади.

Таъқиқотчи одамлар билан муносабатга киришни ва ҳуққ усуллари шакллантиришнинг роли ҳақида мулоҳаза юритиб, улар таассуротларда ва кечималарда акс этишни алоҳида таъкидлайди ва атрофдаги кишилар ўзаро муносабатда аста-секин бойиб бориши уқтирилади. Ўзаро баҳолашда ва ечинмаларда муайян гуруҳга, этносга тааллуқли камолот даражаси намоён бўлади. Шахсга муомаланинг таъсир этиш шароитлари ва психологик омиллари муаллиф ижодиётида алоҳида аҳамият касб этади. Сўз таъсирига мойиллик кўп жиҳатдан шахснинг ташки таъсирларга бериши даражасига, қайта интонирини қобилиятига боғлиқ. Мойиллик шахснинг интеллектуал характерологик барқарор хусусияти маҳсули эмас, балки одамларнинг ўзаро муносабатлари натижаси ҳисобланади.

Худди шу муносабати билан врач ва бемор ўртасидаги новербал контекст асосига қуриладиган ўзаро таъсир эмоционал кечималар билан аниқлинишида ифодаланади. маълумий, ифодалаш, яққол ҳаракатларда акс этувчи лаҳзалар нутқ орқалигина эмас, балки мимика ва пантомимика, боғланган нутқни эсга тушириш натижасида юзага келади.

Унинг фикрича, инсоннинг фундаментал эҳтиёжи унинг меҳнатга ва муомалага нисбатан муносабатда, шахснинг хусусиятлари, характери, майли, қобилияти бир томонлама таъсир этишда ривожланишига қолмасдан, балки табиат, жисмлар билан икки томонлама ўзаро таъсирда сезиларли из қолдиради.

В.Н.Мясишчев психикага муомалани таъсир этиш механизмлари, уларнинг ривожланишидаги родини ўрганиш билан чекланиб қолмасдан, балки мулоқот қатнашувчиларининг психик жараёнлари билан муомала ўртасидаги боғлиқликни очишга ҳаракат қилади.

Муаллиф муомала билан неврозларнинг психотерапиясини ҳал қилиш юзасидан муайян изланишларни олиб борган ва уларнинг негизиде неврозларнинг патогенетик назарияси вужудга келган. Унинг фикрича, таҳлил қилишча, шахснинг патологик ривожланиши негизиде психоген реакциялар, унинг учун ҳаётий масала сифатида ҳукм сурувчи объектнинг борлиққа нисбатан муносабатлар шаклланишидаги бузилишлар ётади. Шахснинг невротик бузилишлари детерминацияси ҳақида мулоҳаза юритилганда, у шундай ғояни илгари суради: "Инсон дарҳақиқат - бу ижти

мой жонивор ҳисобланса, ўз-ўзидан тушунарлики, ундаги неврозлар табиати ҳам, барча касалликлар ҳам, демак ижтимоийдир”. У фикрини давом эттириб қуйидагиларни билдиради: “неврознинг ижтимоий табиати деганда шу нарса кўзда тутиладики, чунки неврознинг асосий ижтимоий хусусиятли низоларда ифодаланувчи кечинмалар ётади”. Низонинг таърифлашда шахснинг кечинмаси, ўзаро муросасиз бўлган қарашларнинг тўқнашуви, муайян шахс учун муҳим аҳамият касб этувчи муносабатлар эканлиги таъкидланади. Муаллиф талқинига кўра, невротик низолар илдизини нафақат кечинмаларнинг ўзидан қидирмасдан, балки шахснинг муносабатлари шаклланиши шарт-шароитларидан, яъни унинг учун энг нуфузли ҳисобланган кишилар билан муомалага киришишнинг индивидуал тажрибасидан ахтарини озим.

Психологик пилво узоқ давом этувчи ички эмоционал зўриқишнинг асосида мазкур ҳолатни вужудга келтирувчи шахснинг қарама-қарши муносабатлари туради, у фавқулоддаги даврда нштирок этмаса ҳам, кўпинча у латент (яширин) шаклида бўлиб, шахс томонидан англашилмаган ҳолда психотравматик таъсир ўтказишда давом этади. Шахслараро таъсир ўтказиш даражасида муомалада ноиложлик (“порочнуй круг”) феномени намойиш бўлади (ўзи исбот талаб қиладиган уриниш), у бир томондан, узлуксиз шахслараро низолар келиб чиқишига ундайди, иккинчи томондан эса, айнан муомала субъектлари томонидан шахслараро низоларни мустақил равишда тузатиш (коррекциялаш) имконияти йўлини тўсади.

Мазкур ҳолатнинг психологик механизми В.Н.Мясишчев томонидан ишлаб чиқилган “Муомаланинг уч гаркибли тузилиши” назариясида муваффақиятли тушунтирилиб берилган, қайсики унинг функционал ядроси бўлиб ижтимоий аке эттириши, эмоционал муносабат, хулқий одоб (муомала) жараёналари ҳисобланади. Муайян шахснинг бошқа одамлар билан “муомала маромлари репертуари” бесамаралигининг детерминатори ташқи муҳит таъсиринга исбатан ноадекват установка (муносабат) лар вужудга келишидир.

Невротик бузилишларни даволаш ва психопрофилактика қилишнинг радикал воситаси сифатида Мясишчевнинг патогенетик психотерапия методи ҳисобланади. Унинг моҳиятида невротик низоларнинг детерминанти - бу шахс учун похуш ижтимоий ўзаро таъсир тажрибасидир, бинобарин, невротик шахснинг ички ҳолатини ўзгартириш, тузатиш, оптималлаштириш бошқа кишилар билан муомалага киришиш воситаси орқали амалга оширилади.

Шахснинг бузилган алоқаларини реконструкциялаш воситаси ва асосий усули - бу ички зўриқишни ва низоларни йўқотиш: пасайтириш, когнитив, эмоционал, хулқий шакллари коррекциялаш ҳамда махсус ташкилланган муомала орқали муносабат тузилишини ўзгартириш йўли билан адекват фаолият кўрсатишга йўналтиришдан иборатдир.

В.Н.Мясишчев учун ҳар қандай фаолият ҳукм суради: фаолият ҳар қандай йўналишда инсоннинг функционал имконияти, унинг масаллага исбатан фаол-ижобий муносабати даражаси билан аниқланиши мумкин, ҳолос.

Муомаланинг психологик муаммосини тадқиқ қилишда

Б.Г.Ананьевнинг ҳиссаси

Б.Г.Ананьев (1907-1972й.) психологиянинг муомала категориясини ўзининг дастлабки ишларида (“Педагогик баҳолаш психологияси”, 1935 й.) унинг ўқитувчини баҳолаш таъсирининг хусусиятига, тарбиявий имкониятига, ўқувчиларнинг ақлий ва ахлоқий ривожланишига муҳим омил экни манба экашлиги мукамал равишда таҳлил қилинган. Муаллиф ўзининг кейинги тадқиқотларида мазкур психологик категорияга инсонни шахс сифатида, фаолиятнинг субъекти тариқасида индивидуалликни тарбиялаш нуктаи назаридан муаммони ўрганишда унга қайта-қайта мурожаат қилади.

Б.Г.Ананьевнинг мулоҳазаларига қараганда, муомала фаолиятининг ўзига хос тури сифатида талқин этилишида унинг алоҳида ва бош тавсифи бошқалар билан у орқали инсон ўз муносабатларини амалга оширишда ифодаланади. Муаллиф ушбу фикрни атрофлича таҳлиллаш учун “Инсон билан предмет сифатида” асарида қуйидаги мулоҳазани келтиради: “Инсон ҳуққи ижтимоий фаолиятлар кўринишлари (турлари)нинг нафақат мураккаб комплекс сифатида намойиш бўлади, унинг ёрдамда куринаб турган табиат предметлашади (моддийлашади), балки у муомала шаклида ҳар хил ижтимоий тузилмаларда одамларнинг ўзаро амалий таъсири каби гавдаланади”.

Муаллиф ўзаро бундай таъсирнинг психологик аҳамиятини очаётиб, яна шу нарсаларга эътибор қилишни таъкидлайди, субъектларнинг барча ижтимоий фаолиятлари ичига кириб бориб, уларнинг зарур ва мажбурий таркиби ҳисобланган муомала фаолияти шахснинг индивидуал ривожланиши ижтимоий детерминациясининг хусусиятини белгилайди ва маълум бир маънода инсоннинг психик жиҳатдан тўла ташкилланиши таркиб топишида қатнашади. Унинг мулоҳазасига биноан, муомала ижтимоий индивидуалнинг фаолияти сифатида ҳар доим ҳам эътиборга олинавермайди. Шунга қарамасдан, айнан коммуникациянинг шахста оид тавсифи шароитини тушуниш имкониятини беради, қайсики ижтимоий ҳаётнинг ҳар хил шаклларида коммуникациянинг динамикаси, унинг тузилиши ва ривожланиши механизмини детерминация қилади.

Б.Г.Ананьев муомалани ўрганишнинг умумметодологик масалаларини таҳлил қилаётиб биринчилардан бўлиб, бу ҳодисанинг кўп даражали, иерархик тузилишли ва кўп ўлчовли рухий ташкилланиш эканлигига (аҳамият берган ҳамда шунга мос равишда уни макро, мизе, микро даражаларга ажратишни талаб қилган: жамият, қайсики унда муомалага киришувчилар, ўзига хос тарзда яшайдилар, улар ҳар хил типдаги жамоаларнинг аъзолари сифатида гавдаланадилар, яқин атрофдагилар билан улар бевосита мулоқот ўрнатадилар, шунингдек, мазкур фаолиятнинг субъектлари сифатида ўзаро таъсир қилувчи одамларнинг индивидуал тавсифлари унда шаклланади ва амалга ошади. Унинг таъкидлашича, муомала қанчалик ижтимоий ҳодиса бўлса, у шунчалик индивидуал ҳамдир. Шунинг учун ижтимоий ва индивидуал ҳолатлар ўзаро узвий алоқада бўлиб, муомаланинг муҳим (зарур) воситаси тилда, унинг инди-

видуал гавдаланиши ва механизми сифатида нутқда ифодаланади. Пастро-мимика ва имо-ишора, яъни қачонки хулқ экспрессияси коммуникатив функцияни бажарса, муомаланинг нутқдан ташқари шакли худди шундай вазифани ижро этади.

Б.Г.Ананьев муомаланинг нутқли ва нутқсиз, новербал воситаларидан ташқари, унинг ички томони - мулоқотдошларнинг бир-бирини би-лишга ажратади. Муомаланинг ҳар хил вазиятларда юзага келиши эҳтимолидан келиб чиқиб, у мулоқотнинг қайси даражаси ва шахс ху-ққининг ҳар қандай мураккаб кечишидан қатъи назар:

- а) шахслараро муносабатлар ва одамлар тўғрисидаги ахборотдир;
- б) муомала жараёнида инсон хатги-ҳаракатини ўзи бошқариш ва коммуникация билан;
- в) шахснинг ўз ички дунёси қайта ташкиллашуви билан ўзаро алоқа ҳукм суради.

Инсон онтогенезида муомаланинг функцияси ва психологик роли тўғрисида олим ўз ёндашувини "онтопсихологик" деб номлаб, бунида пси-хик ривожланишнинг барча ёш даврларида кўп босқичли ташкиллашуви ва мураккаб детерминациясини инсоннинг шахсга ва индивидга хос хис-латларининг тузилмавий таркибларини, балоғат ва қаришнинг функцио-нал ҳолатлари ҳамда фазаларини уларнинг гетерохроник алмашуви қонуний хусусиятли гавдаланишини системали ўрганиш назарда тутилган.

Инсоннинг ижтимоий алоқалари индивидуал тузилиши тараққиёти даврида ҳамкорлик фаолиятининг ҳар хил турларида амалга ошади ва шаклланади, шахснинг ички ўсиши ва унинг моҳиятини (интраиндивиду-ал тузилишини) аниқлайди, руҳий фазилатлари, хусусиятлари ва индиви-дуал кифасини, онг ва ўзини ўзи англашнинг индивидуал тузилишини детерминация қилади, бошқа одамлар билан ҳамкорлик фаолиятини уюштиришда бошқарувчан таъсир этади. Муаллиф шахснинг интеринди-видуал ва интраиндивидуал тузилиши ўртасидаги алоқаларни махсус та-дқиқот предмети қилиб танлайди. шахснинг жамият билан, хусусан, иж-тимоий гуруҳлари ва институтлари билан алоқалари хилма-хиллиги, унинг интраиндивидуал тузилишини, шахслилик хусусиятлари ташкилла-шувини ва ички дунёсини аниқлайди.

Б.Г.Ананьевнинг таъкидлашича, муомала воситаси ёрдами билан бола даставвал катталар томонидан ташкил қилинадиган таълим ва тар-бия актига қўшилади, сўнг у ўзини қуршаб турган воқелик (борлик) ни эгаллашга, идрок қилишга ўргана боради, ижтимоий ва предметли дунёда жамиятда яратилган ашъвий операциялар усули ва шаклига биноан тўғри ҳаракат қилишга одатлана бошлайди, маълум тарихий-ижтимоий тузим, муайян муҳит томонидан қабул қилинган хулқ нормалари (маромлари, мезонлари, қоидалари), эталонлари (памуналари) га мослашишга интила-ди. Бу жараён биологик ва ижтимоий омиллар, дастурий мукамал таъсир ўтказиш ва маънавий воситаларни эгаллаш ҳамда ўзини ўзи намо-ён этиш орқали амалга ошади.

Муомала субъектлар билан ижтимоий алоқа ўрнатиш, дидактик (тарбиявий) функция бажариш билан бирга, у психик ривожланиш жа-

раёнини ва инсон шахсининг ижтимоий камолотини тўғридан-тўғри аниқлайди. У боланинг психик камолотини тушунтириш учун ижтимоий алоқалар хусусиятига таъсир этувчи қонуниятни очиш мақсадида таълим, тарбия ва тараққиёт принципини илгари суради. Инсоннинг психик жиҳатдан яхлит ташкиллашуви (унинг компонентлари) такомиллашув давомида таълим ва тарбия жараёналари таъсирида, муомала шароитларида амалга ошиб, мураккаб ўзаро боғлиқликда намоён бўлади, бир-бирига нисбатан компенсатор ва стимуллаштирувчи таъсирини ўтказди.

Б.Г.Ананьев мазкур ҳолатни яққоллаштириб, инсоннинг индивидуал ривожланиши ва тарбияланиши ўртасидаги ўзаро алоқани икки тинга ажратади. Биринчи тип тарбия ва ривожланишнинг турдош қисмлари ҳамда томонлари билан гомоген усул муносабатларида акс этади, иккинчи тип муносабатлари ёки гетероген боғлиқлик акция тарбиянинг жисмоний тарбияга, жисмоний тарбиянинг акцияга, ахлоқий тарбиянинг жисмоний тарбияга таъсирида тавдаланади. Бу муҳим кашфиёт нафақат муомаланинг функционал имкониятларини тушунтириш учун муҳим аҳамият касб этибгина қолмасдан, балки инсоннинг ҳаёт ва фаолияти, психологик соғломлиги детерминацияси табиатини тушунишда алоҳида роль ўйнайди. Муаллиф индивидуал ривожланиш жараёнининг психологик моҳиятини очаётиб, инсоннинг индивидуал, субъективлик ва шахслик фазилатлари такомиллашувига шахслараро таъсирнинг маъновий хусусиятлари ва ҳар хил шакллари таъсир этиш имконияти контекстида таҳлил қилади.

Муомала хусусияти ва инсоннинг руҳан ривожланиши

Ҳамкорлик фаолияти шаклланишининг мураккаблашуви туфайли муомаланинг роли кучаяди ва кўринишлари шахснинг умумий қиёфаси ҳамда алоҳида унинг таркиблари (характер ва қобилиятлари, эмоционал-провавий, мотивацион-эҳтиёжий, оғ ва ўзини ўзи англаш соҳалари) шаклланишида ўзгаради.

Ўйин фаолияти уюштирилишида бола билан катталар муносабатида ҳаракат воситалари, фаоллик мотивлари тақдирда асосланишдан аста-секин мустақиллик ва ижодийлик хусусиятларини касб эта бошлайди.

Б.Г.Ананьев педагогик муомала юзасидан баҳолаш таълимининг психологик вазиятини яратиш имконияти мавжудлигини таъкидлайди:

а) ўқувчининг ўзини-ўзи баҳолашда, унинг талабгарлик даражасида, ўқишга муносабатида;

б) ўқувчилар орасидаги баҳоловчи ўқитувчи билан баҳоланувчи, сабоқ олувчилар муносабатларининг эмотив-зўриқиш майдонида;

в) ўқитувчи позициясидаги, унинг нуфузига кейинги таъсир даражасидаги ўзгаришда ва ўқувчиларнинг ривож кўрсаткичидаги микдор ҳамда сифат жабҳаларидаги янгиланлар моҳиятида ва бошқалар. Б.Г.Ананьев муомаланинг имкониятлари ва маъновий тавсифини таҳлил қилиш орқали ўқитувчи қай йўсинда ўқувчиларга шундай вазиятлар шароитлар яратиш тўғрисида, қачон уларда интеллект фаоллашуви,

ҳиссиёт стеник хусусият касб этиши, ироданинг мақсадга йўнашганини ортиши муаммоларини далиллаб кўрсатади. Худди шу контекстда муомала аҳамиятини ва шахснинг умумпсихологик қиёфасини шакллантиришини кузатиш орқали муаллиф унда сифат ва миқдор оптимумини ўрнатишга ҳаракат қилади, қайсики шахснинг мўътадил ривожланиши учун мутлақо зарурият эканлиги ҳамда унинг тақчиллиги оқибати, шу ўсиш учун зарарлиги таъкидланади. Б.Г.Ананьев муомаланинг сифат ва миқдорий оптимумини қидириш жабҳасида оммавий ахборот воситалари ва бевосита кундалик мулоқот муносабатларини инсонга таъсир даражасини аниқлашга иштилади.

Муаллиф ўз қарашларида фавқултдаги таъсирнинг шахсга аҳамияти билан чекланиб қолмасдан, балки кейинчалик самара берувчи ўзаро муносабатлар мавжудлиги, бошанинг ҳуққ жамоавий, жамият талабига мос ҳаракатлар билан бойини, ёш улгайиши билан ижтимоий алоқа кўламини кенгайтиши, муомала қатнашчиларида гуруҳ ва жамоада ижтимоий етукликнинг умумий даражаси кўтарилади, раҳбарлик услуби хусусиятлари ўзгаради, одамларнинг шахсий таъсифи равшанлашади, гоъвий мослик, мутаносиблик вужудга келади, мулоқотмандлик, гашаббускорлик, ижодийлик, мустақиллик хислатлари ўсади.

Юқорида таъкидланган мулоҳазалар Б.Г.Ананьевнинг фундаментал ҳиссасидан далолат бериб, муомаланинг феноменологияси, қонуниятлари, механизмлари, шунингдек, шахсни шакллантиришда унинг аҳамияти масалалари бунга ёрқин мисолдир.

МУОМАЛАНИҢ ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ТАДҚИҚОТИ

Коммуникация каналлари орқали ахборот узатишнинг психологик жабҳалари

Билвосита муомала муаммоси бир қатор чет эллик психологларнинг тадқиқот предметига айланган ва бу борада муайян амалий (эмпирик) материаллар тўшланган. Тадқиқотчиларнинг аксарияти бу масалага иккита манбага асосланган ҳолда ёндашишга ҳаракат қилишади, яъни муомаланинг намоён бўлиши негизда билвосита техникавий мослашув ва “медиаторлар” қурилмаси мавжудлиги психологик контекстдаги изланишларни вужудга келтиради.

Ушбу масалага ёндашишда Ю.М.Забродин ва А.Н.Харитоновлар иккита муҳим ҳолатдан келиб чиқадилар ва назарий, амалий жиҳатдан ишланганлик даражасига эътибор қиладилар. Биринчидан, билвосита муомалани ўрганиш назарий-методологик жиҳатдан кучли қизиқиш уйғотади ва билвосита муомала билан шуғулланувчиларга айрим қўшимча экспериментал имкониятлар яратса, унинг психологик тузилиши, ўзгариши билан банд изланувчилар учун воситалардан фойдаланиш шароитларини очади. Билвосита муомала “жонли” муомала, бевосита мулоқотнинг асосий таъсифларини сақлаган ҳолда ўзининг ўзига хос хусусиятларини намоён этади. Бир томондан медиаторларнинг хислати билан муҷассамлашса, бошқа томондан улардан айнан фойдаланиш омили би-

дан уйғунилади. Худди шу ҳолат моҳиятидан бевосита ва билвосита муомалани қиссий ўрганишнинг истиқболи муаммоси келиб чиқади. Бу ерда медиаторлар тавсифининг ўзгаришини назорат қилиш асосида билвосита муомала тадқиқотининг бир бутун спектер имкониятлари ётади.

Иккинчидан, шунга ўхшаш тадқиқотларнинг ижтимоий аҳамиятлилиги ва амалий зарурияти инсонга муомаланинг билвосита шаклининг таъсир доираси кенгайиши ва хилма-хиллиги билан шартланган бўлиб, катта одамлар гуруҳига (оммага), ҳар хил техникавий восита - медиаторларнинг миқдор, сифат жиҳатидан ўсиши, инсон ҳаётининг барча жабҳаларга (ишлаб чиқаришга, ижтимоий фаолиятга) кириб бориши билан тавсифланади. Муаллифларнинг фикрича, мазкур ҳолатлардан иккинчига яхлитлашган психологик вазифа келиб чиқади: ҳозирги қўлланилаётган муомала медиаторларининг психологик самарасининг турли даражаларни ўрганиш ва уларнинг асосида янги қурилмалар ишлаб чиқиш, тизим яратиш, уларни қўллаш, такомиллаштириш бўйича тавсиялар ҳавола қилишдан иборатдир.

Билвосита муомала феномен тўғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг илдизи кишилик жамиятининг илк пайдо бўлиш, ривожланиш палласига бориб тақалишини таъкидлаб ўтиш жонз, чунончи дарахтларга беши кўйиш, тошларга ўйиб ёзиш, расм чизиш, йўлларга ёғоч тапплаб кетиш, буталарга латта осиш, сув, хавф борлигини эслатишнинг шартли аломатлари билвосита муомаланинг энг содда кўриниши, шакли ҳисобланиб, улар дастлабки медиаторлар функциясини бажариб келишган.

Ю.М.Забродинининг талқинига қараганда, кишилик жамиятининг эҳтиёжлари ўсиши туфайли хабарлар (ахборотлар) ни аниқ, тўла, тез узатиш билвосита муомаланинг ўзига хос шакллари ёрдами билан жамиятининг ижтимоий тузилиши ўсиши натижасида меҳнат қуроқлари, шунингдек, алоқа воситалари "техникавийлашган". Илкий-техникавий тараққиёти кишилик жамиятининг маълум бир босқичларида амалиёт талабидан ё илгарилаб кетиши ёки орқада қолиши мумкин, лекин бизнинг вазифа у ҳақида мулоҳаза юритиш эмас, балки инсоният тасарруфидаги муомаланинг техникавий воситалари - медиаторларнинг ҳам янгисини, ҳам ўрганиганини таҳлил қилишдир. Шунинг учун ҳар қандай амалиёт билан алоқадор вазифа (масала) ни ҳал қилишда, жумладан билвосита муомалани тадқиқ қилиш доирасида унинг энг муҳим жабҳаларини психологик таҳлил этишга ажратиш лозим.

Инсон ўзининг психологик ва тана тузилиши имкониятлари билан чекланганлиги сабабли ўз куч-қудрати доирасида ҳаракат қилади. Агарда инсон олдида хабарларни фазовий узатиш эҳтиёжи вужудга келса, бир даврнинг ўзида бир нечасини жўнатиш мақсади туғилса, хотира кўлаמידан келиб чиққан ҳолда дастлабки чекланганлик пайдо бўлади. Шунингдек, шахс ўзининг ижтимоий-психологик тарихи борлиги туфайли хабарларни қабул қилувчига талқин қилишда қийинчиликлар юзага келади, бинобарин, маълумотни узатишга қаршилик қилувчи омилни енгилдаги мураккаблик, унинг олдини олишга уриниш яна бир чекланган-

ликни келтириб чиқаради. Хабарни қабул қилувчи ипосинини шахсини тажрибасининг даражаси, ахборотнинг мураккаблиги чекланганликка олиб келади, у редукциялашади, маъноси бузилади, уни тиклаш янада қийинлашади.

Муаллифларнинг фикрича, хабарлар моддий жиҳатдан қайд қилиш манбаига эга бўлса, жумладан қоғозда акс эттирилса, маълум маълумда бир қатор чекланганликлар ўз-ўзидан камайиши кузатилади. Уларнинг талқинича, худди шу кўринишда маълум вақт ўтгандан кейин хабар ўз эгасига тўлиқ, ўзгармаган ҳолда тегади. Мазкур ҳолатда почта деб ата- лувчи ўзинга хос билвосита ижтимоий тузилма вужудга келади.

Билвосита муомала қилиш, хабар узатиш шакли, тузилиши ранг- баранг бўлиб, ўз даври учун ижобий ижтимоий воқелик сифатида баҳоланган, ижтимоий-тарихий, илмий-техникавий тараққиёт натижасида сифат, шакл жиҳатидан такомиллашиб борган. Шаҳарлараро, давлатла- раро хабар, ахборот, маълумот узатиш эҳтиёжи туғилгани билан чопар- лар, отлиқ воситачилар пайдо бўлган, уларнинг ўз вақтида (муддатида) ёки тезкорликда элтиш, ижтимоий ҳуққ, ижтимоий ҳолат ўзгаришини таъминлаб турган, осойишталик, хавф-хатар регулятори вазифасини ба- жарган. Масофа, муддат, ҳажм, шакл, мазмун ўзаро муносабатларни мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошишини таъминлаб турган, унинг му- воффақияти эса воситачининг ишбилармонлиги, ишчанлигига бевосита боғлиқ бўлган.

Хабар узатишининг билвосита шакллари сифатида олов ёқиш, занг уриш, дўмбира чертиш, карнай (сурнай) чалиш, акс садо, қичқиряқ, куй, ашула ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида қўлланила бошланган. Бил- восита муомаланинг бундай шакллари кишилик жамиятининг жуда кўп формацияларида муваффақият билан фойдаланиб келинган. лекин улар миллий ва этник хусусиятлари билан бир-биридан муайян даражада та- фовуланган.

Ю.М.Забродин ва А.Н.Харитоновлар ҳаракатсиз хабар узатиш дав- риға алоҳида тўхталиб, кишилик жамиятининг энг катта ютуғи сифатида билвосита муомала шакли тариқасида телефон кашф қилинишини ил- мий-техникавий революция деб баҳолайдилар, жисмоний ҳаракат ўрнини эфир эгаллаганигини таъкидлаб ўтадилар. Уларнинг талқинича, механик (акустик) тўлқин, электрик импульс, электромагнит тўлқини фикрий ва жисмоний (физикавий) жиҳатдан максимал тезликда хабарларни узатиш имконияти юзага келади ва тобора ривожланиб боради. Телефонист ўрнини қаршиликларга бардош берувчи кодларга асосланувчи Бодо ва Морзе тизимида фаолият кўрсатувчи радиотелефонистлар эгаллай бош- лайдилар. Уларнинг талқинига биноан, техникавий қурилмалар билан ин- сон ўртасидаги функцияларини қайта тақсимловчи медиаторларга нисба- тан эҳтиёж, талаб кучаяди, кодлаштиришнинг янгидан-янги шакллари юзага келади, уларни узатувчи, тескари алоқада эса қабул қилувчи ин- формацион техника хизматчисига айланади.

Давр ўтиши билан информатика техникаси қаторига телефоннинг янги шакллари (хатто уяли), радиохабарлар, телетайп, телевидение, ви-

деотелефон, электрон почта, компьютер дисплейлари, факс, интернет ва бошқалар кириб келмоқда. Улар хабарларни узатиш билан чекланиб қолмасдан, тескари алоқа ўрнатиш, юзма-юз ахборот қабул қилиш, уни тушуниш, вазиятлар, шароитлар таъсирида мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив ўзгаришларнинг гувоҳи бўладилар. Натижада билимсига муомала воситаси, шакли ёрдами билан “субъект-субъект” муносабатини амалга ошириш рўёбга чиқади, мулоқотдошнинг товушинигина эшитиш билан чекланиб қолмасдан, балки уни ўзини кўриш имконияти тузилади. Полиграфия, почта оммавий коммуникация воситалари деб тап олинган бўлса, уларнинг сафини радио ва телевидение тўлдирди.

Янги имкониятларнинг ишга тушиши - янги муаммоларни келтириб чиқаради, натижада билимсига муомаланинг ижтимоий-психологик, муҳандислик-психологик, психологик-педагогик жабҳаларидаги масалаларни юзга кела бошлайди. Уларнинг шакллари, даражалари, тузилиши ва бошқаларни психологик таҳлил қилиш вазифаларни илмий муаммо сифатида ўз ечимини кута бошлайди.

Ю.М.Забродин хабарларни кодлаштириш, белгилар тизимини ишга чиқариш, кодлаштирилган хабарларни модуллаштириш, ахборот олаб боровчи сигнални мослаштириш, техникавий медиатор схемасини Г.Пассуэли коммуникация моделига асосланиб ишлаб чиқади. Реал коммуникация (муомала) ўзаро таъсир кўрсатувчи субъектларни таъсир ўтказиш ҳаракатининг бир қисми ҳисобланади, ҳолос. Қўпилаётган муомала самараси муайян формулалар ёрдами билан иерархик тарзда босқичма-босқич маънавий ҳаракатлар натижасида рўёбга чиқарилади. Медиаторларнинг тузилиши, тизими, ўзига ҳосилги, имконияти муаллифлар гомонидан атрофлича изоҳлаб берилади.

Таъқиқотчилар нуқтаи назарича, муомаланинг илмий ечимини йўналиш нуқтаси бевосита муомаланинг бирламчи, содда шакли бўлиши керак, кейинчалик унинг тузилишига ҳар хил медиаторлар жойлаша бошлайдилар, аввал исбатан содда, сўнг мураккаб, уларнинг ҳаракатлари ҳам турличадир. Уларнинг бир кўринишида муомала “қуввати” ортади, хабарни узатиш тезлиги кучаяди, ҳаракат узоклиги кўпаяди. Бошқа бирисида хабар ҳеч ўзгаришсиз қолади, ҳатто қаринчилиққа бардошлигига ортади. Учинчисида узатиш жараёнида хабарлар парчаланаяди, яъни манба битта бўлишига қарамасдан, уларни қабул қилувчи объектлар сони кўпаяди.

Баъзи медиаторлар муомаланинг ҳар икки иштирокчисига бошқарув канали орқали мулоқот жараёнини назорат қилиш имкониятини яратадилар, бошқалари эса шерикларнинг фақат биттасига худди шундай имтиёз беради. Бир қатор медиаторлар муомала жараёнида фақат иккита индикидга хизмат қилса, бошқалари бўлса муомалани таъминлаш учун одамларнинг катта гуруҳларидаги ўзаро таъсир кўрсатишга мурожаат қилишади.

Медиаторлар мавжудлиги икки хил имконият бўйича хабарни узатиш каналини бошқаришни тақозо этади:

а) ҳар қандай лаҳзада китоб ўқишни тўхтатиш, телефон билан суҳбатни бузиш, радио ёки телевидениени ўчириш ва ҳоказо;

б) юзма-юз муомала қилишда бундай хатти-ҳаракатни амалга ошириш қийин, аммо суҳбат мавзусини ўзгартириш, шизо чиқариш, суҳбатдош идрок майдонидан узоклашиш мумкин, бироқ бирданига, кўпол равишда уни амалга ошириш одатда жуда мушкул. Ушбу вазият тескари алоқани бошқариш имкониятини ўрганишни медиатор ҳолатини ўзгартириш орқали амалга оширилса, билвосита муомаланинг ўзига хос сифатини текшириш мумкин бўлади.

Ю.М.Забродиннинг фараз қилишича, тескари алоқанинг ўзига хос сифатини аниқлаш жуда муҳим, бунинг учун ренциентга ҳаракат гўрисида коммуникатор олган хабарни изоҳлашнинг ўзи етарлидир. Ушунча, билвосита муомала жараёнида тескари алоқанинг муҳим тавсифи медиаторнинг техникавий хусусиятларига боғлиқ, бинобарин, тескари алоқани амалга оширишда медиаторларнинг имконияти бўйича таснифлаш масаласи вужудга келади.

Муаллифлар тескари алоқани ифодаланиш даражасига қараб медиаторларни тахминан қуйидагича таснифлашни лозим топадилар:

1) тўғридан-тўғри муомала тизими (телефон, видеотелефон, дуплексли алоқа вариантдаги телетайп ва бошқалар): вақтдан кечикмасдан тескари алоқани таъминлайди;

2) тезкор муомала тизими (почта, телеграф симплексли алоқа варианты шаклида тўғридан-тўғри муомала тизими, планеталараро масофадаги телекоммуникация): вақт нуқотмасдан тескари алоқа қилишини таъминлайди;

3) оммавий коммуникация тизими (радио, телевидение, газета, журнал ва бошқалар): телефон почта тизими тескари алоқани таъминлаш имкониятига эга; айрим алоқалар қийматга эга бўлганлиги туфайли маълумот олиш мумкин ва бу нарса фаоллият хусусиятига алоқадор, ҳоло;

4) тўғридан-тўғри мулоқотга эга бўлмаган тизим (адабиётлар, киноматография, тасвирий санъат ва бошқалар): тескари алоқага мўлжалланган бўлмаса-да, лекин баҳолаш кўринишидаги алоқа хусусияти мавжуд; маълум муддатдан кейин тескари алоқа ўрнатилиши эҳтимоли бор.

Муаллифларнинг таъкидлашларича, дастлабки иккала муомала тизими диалог типдаги коммуникация хизматини бажаради. Лекин медиаторларнинг учинчи ва тўртинчи гуруҳлари гуруҳлараро муомала билан таъминлайди.

Юқоридаги муомала тизими таснифидан келиб чиққан ҳолда изланувчилар билвосита муомала субъектлари хусусига оид муаммоларни ажратиб, уларни психологик таҳлил қилишни тавсия этишади: субъектнинг ўзи амалга ошираётган муомала тузилиши, унинг хусусияти, шакли, хабар моҳияти, фойдаланиладиган медиатор тиши бўйича, индивидуал онгларнинг ўзаро таъсир кўрсатиши, субъектларнинг микдорий ва сифат тавсифлари, оммавий онг ва ижтимоий онг даражалари, ўзаро бир-

бирларига ўтиш хислатлари ва бошқалар. Уларнинг мулоҳазаларини қараганда, ҳар қандай медиатор гуруҳи субъектларнинг ўзаро таъсир кўрсатишини аниқлаш учун қўлланилиши мумкин, жумладан почта оммавий хабар тарқатади, телефон катта гуруҳдаги кишилар учун расмий восита вазифани адо этади, расмол модел хизматини бажарувчи портрет чизади ва бошқалар. Психологик таҳлиллар муаммонинг мақсади, вазифаси, эҳтиёжи, воситалари ўртасидаги алоқалар моҳияти ва механизмларини очишга хизмат қилади.

Шунингдек, муаллифлар психологик муаммоларни иккита катта гуруҳга ажратиб ўрганиш лозим эканлигини ҳам таъкидлаб ўтади: уларнинг биттаси-хабарларни вербализацияладан иборат бўлиб, субъектларни ўзаро тушунишни таъминлайди, бошқаси эса тезаурус, код, "тил", атомат кабилар орқали муаммо адекватлигини акс эттириш ва хабар моҳиятини узатиш, ўзига хос томонларини, бевосита ва билвоситалик хусусиятларини очиш вазифаларини бажаришга йўналтирилган бўлади.

Бизнингча, таъкидлаб ўтилганлардан ташқари, билвосита муомаланинг ўзига хос жабҳаси шундан иборатки, ижтимоийларга хабарлар узатишда ўзаро ишончсизлик кайфиятини вужудга келтирмаслик, токи алоқаларга қаршилик кўрсатувчи омилларини олдини олиш, йўқотилиш имконияти ҳукм сурсин. Алоқани уюштиришда фонга, контрастга, сурага, каналлар самарадорлигига, контекстларга, такрорланишларга алоқилик эътибор қилиш ҳаракатларга инебатан эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади ва икки томонлама тушунишни қарор топтиради. Биринчи эш муҳим тадқиқот муаммоси - бу медиатор орқали одамларнинг ўзаро таъсир кўрсатиш имконияти, самарасини оширишдир. Иккинчи йирик ўрганилишига молик масала - хабарлар самарадорлигини кўтариш, яъни билвосита алоқаларнинг техникавий имкониятини очиб беришдан иборатдир. Бунинг учун техникавий, иқтисодий, инсонга таълуқли имкониятларни рўйбга чиқариш, субъект омили ва илмий-техника тараққиётини ҳисобга олиш келажакка қафолат вазифасини ўтайди.

Ж.Нюттеннинг "Инсон томонидан ўз фаолиятининг натижаларини муваффақиятли ва муваффақиятсиз идрок қилишга вербал ҳамда невербал муомаланинг тасвири" асари таҳлили

Мазкур асарда инсон томонидан ўз фаолиятининг натижаларини идрок қилишга шахслараро муносабат ва муомаланинг таъсири масаласи таҳлил этилади.

Ж.Нюттен тажрибаларида шу нарса далиллаб берилганки, бунда айнан бир хил серияларда муваффақиятли ва муваффақиятсиз қарор қабул қилишни объектив равишда идрок этишда баъзи синалувчилар умуман муваффақиятсизликлардан тузилган, бошқалари эса муваффақиятдан ташкил топган деб икки хил субъектив тасаввурни намоён қилганлар. Идрок қилишнинг ушбу нотўғри кўриниши билан ҳар хил хусусиятли шахслилик ва ижтимоийлик омиллари ўртасида статистик

ишоиччилик (аҳамиятга молик) кўрсаткичига даҳлдор бевосита боғлиқлик топилган.

Муваффақиятли ва муваффақиятсиз натижалар - бу “тўғри” ва “нотўғри” деган икки вариантли тест стимуллари сериясига синалувчилар берган жавоблари учун талаб қилинадиган вербал баҳолашни мажмуасидир. Синалувчилар томонидан идрок қилинган ҳам муваффақиятли, ҳам муваффақиятсиз натижаларни миқдорини баҳолаш муносабати тадқиқотчи ишларида эрксиз (тобе) ўзгарувчан катталик ҳисобланади.

Муаллиф муваффақиятли ва муваффақиятсиз натижалар бўйича муносабатни аниқлаш, шахслараро турли даражадаги муомала ва ўзаро таъсир ўтказишнинг синалувчилар перцентив таассуротига таъсирини текширини мақсадда 8 хил вазиятларидан фойдаланишни маъқул кўради:

1) 4 та синалувчидан ташкил топган иккита гуруҳ аъзолари бир хонада ўхшаш тоншириқлар устида ишлайдилар ва ўзаро мусобақалашдилар (гуруҳлараро мусобақавий ўзаро таъсир);

2) тўртаси икки гуруҳга ажратилган 1-вазият бўйича ишланади, лекин гуруҳлар мусобақалашмайдилар (гуруҳлараро бирлаштирилган фаолият ва гуруҳ ичидаги пүтқий муомала);

3) 4 та синалувчидан иборат гуруҳ бошқасидан ниқобланган шароитда ишлайди; гуруҳ аъзолари ўзаро бир-бири билан вербал муомалага кирншадилар (гуруҳлараро алоқасиз гуруҳ ичидаги пүтқий мулоқот; гуруҳий ниқобланиш);

4) 4 та синалувчидан иборат иккита гуруҳнинг ҳар қайсиси ўхшаш тоншириқларини бажарадилар ва бир-бири билан мусобақалашадилар (гуруҳ ичида пүтқий мулоқотсиз гуруҳлараро мусобақавий муносабат);

5) 4 та синалувчидан иборат ниқобланган гуруҳ аъзолари ўзаро вербал муомаласиз ишланади (ички гуруҳ мулоқотсиз ва гуруҳлараро алоқасиз);

6) икки синалувчи ўзаро мусобақаланиб, индивидуал ишлайдилар (муомала бўлмасад, лекин шахслараро мусобақавий муносабат мавжуд);

7) бир хонада ниқобланган ҳолда икки синалувчи ишлайдилар (оддий бирлаштирилган фаолият);

8) танҳо (ёлғиз) синалувчи ишлайди.

Ж.Нюттен тадқиқотида бир гуруҳ нарса ва жисмларни адекват баҳолашда синалувчиларнинг қобилияти текширилади. Шунинг учун экранда изчил равишда 22 та расмлар (фотографиялар) тўплами (комплекти), унинг ҳар қайсиси худди шу (22 та) миқдордаги бетартиб жойлаштирилган нарсалар (жисмлар) тимсолидан тузилгандир: китоблар, машиналар, дарахтлар ва бошқалар. Синалувчиларга ҳар қайси фотография 4 секунд давомида намоийш қилиниши, ундаги нарсалар (жисмлар) тимсоли 25 дан 95 тагача вариация қилиб турилиши, бу ҳолат кўз билан ҳисоблашга имкон бермаслиги уқтирилади. Шундай қилиб, фотографиялар қисқа муддатли экранда кўрсатилгандан кейин синалувчилардан унда қанча миқдорда жисмлар борлигини тахминан баҳолаш талаб қилинади. Ҳар қайси жавобдан кейин экспериментатор синалувчига (гуруҳга) унинг

"тўғри" ёки "нотўғри" эканлигини айтади. Жавоб реал, ҳақиқатга яқин бўлса "тўғри", аксинча у "нотўғри" деб баҳоланади.

Экспериментатор тажриба шароитларига биноан кўплик сонда жавоблар "тўғри" ёки "нотўғри" деб ҳам эълон қилиши мумкин. Синалувчилар экспериментаторнинг ижобий ва салбий баҳосини тўғрилиқни акцентирувчи оқил қарор сифатида идрок қиладилар. Бундан ташқари, топшириқнинг ўзи улар томонидан муҳим шахс қиёфасини синашнинг усули сифатида олиб қаралади (реализм). Умуман тадқиқот олдидаги яққол мақсад мазкур серияларни муваффақиятли ёки муваффақиятсиз топширини ҳар хил шароитларда намоён бўлишини аниқлайди.

Тадқиқотчи синалувчилар учун қўйилмаганда адекват баҳолаш тестидан кейин "тўғри" ва "нотўғри" жавоблари муносабати тўғрисидаги перцентив таассуротларини маълум қилишни тақлиф этади. Бунинг учун синалувчилар алоҳида столлар орасида жойлаштирилиб, сўнг уларга учга савол ёзишган қоғоз тарқатилади:

1. Сизда гуруҳингиз (ёки шахсан ўзингиз индивидуал иш вазиятида) қандай жавоб берганлиги (берганингиз) ҳақида таассурот борми?

а) кўпроқ "тўғри" жавоблар;

б) кўпроқ "нотўғри" жавоблар;

в) жавоблар ҳар иккаласидан бир хил миқдорда.

2. Пунктлар (вариантлар) бўйича жавоб қайтаришда (а, б): нотўғри жавобларга қараганда, тўғри жавоблар бироз кўпроқ (ёки озроқ), тахминан жавобларнинг ҳар иккиси тенг миқдорда.

3. Расмларнинг (фотографияларнинг) ҳаммаси 22 та бўлган.

Сизнинг жавобларингизни қанчаси тўғри жавоблар ва нечтаси нотўғри деб баҳолашган?

Синалувчилар ҳақиқатдан ҳам ўзларининг таъсиротларини билишга тўла ишонч ҳосил қилиш учун тадқиқотчи уларга охириги бу тест қобилиятини баҳоланиши реал, адекват бўлишини таъминлашни маълум қилади.

Ж.Нюттен методикасининг моҳияти шундан иборатки, экспериментатор турлича вазиятларда баъзи бир ҳолатларни аниқлаштиради, майдалаштиради. ички гуруҳий нутқий муомалага ва гуруҳлараро мусобақага асосланган биринчи вазиятда 4 тадан синалувчига эга бўлган 2 гуруҳ бир вақтнинг ўзида кенг тажриба хонасидаги иккита турлича столлар орқасига, бир-бирига халақит бермайдиган қилиб ўтказилади. адекват баҳолаш тестнинг йўлланмаси ҳар иккала гуруҳга бир пайтда берилдики, натижада улар ўртасида рақобат вужудга келади: уларга экспериментаторнинг мақсади - қайси гуруҳ ҳаммадан яхшироқ (кўпроқ адекват) баҳолай олишини кузатиш эканлиги маълум қилинади. Слайдни намоийин қилишда ҳар қайси гуруҳ аъзоси ўзининг шахсий баҳосини бериш зарур. Ундан кейин 10 дақиқали муҳокамага ўтилади. Унда гуруҳнинг аъзолари слайдаги жисмлар миқдори юзасидан бир-бирлари билан вербал мулоқотлашадилар. Бу муҳокама якуний гуруҳий қарорга таъсир этади. Ушба вазиятда ҳар қайси гуруҳнинг бир аъзоси экспериментатор томонидан вакил этиб тайинланади ва у синов аппаратининг қаршисида ўтирган

бўлиши шарт. Унинг бажарадиган роли шундан иборатки, баҳс якунида у тўрт сизалувчининг жавобларини синтезлаштириб бир гуруҳий жавобга айлантиради. Сигнал берилгандан эътиборан вакил гуруҳий жавобни қийд қила боради.

Ҳар қайси гуруҳий жавобдан кейин унинг натижаси ҳар қайси гуруҳга ёруғлик сигнали ёрдамида “ёмон” - “яхши” деб эълон қилинади ва гуруҳ жавоби у билан мусобақалашаётган гуруҳга қараганда ёмонроқ ёки яхшироқ эканлигини билдиради.

Оддий бирлаштирилган фаоллиятни бажарувчи, мусобақалашмайдиган икки гуруҳнинг иш шароитида (4-вазият) экспериментатор вақтин тежаш учун иккала гуруҳга бир пайтда ўхшаш топшириқлар устида ишлашни тавсия қилади. Ҳар қайси гуруҳий жавобдан кейин умумий натижалар “тўғри” ёки “нотўғри” муғлақ атамаларда ифодаланади. Бир гуруҳ иккинчи гуруҳ қандай жавоб бераётганинидан беҳабар.

Индивидуал серияларда (олтинчи ва еттинчи вазиятлар) мусобақалашувчиларга ва бир пайтда шунсаки ишлаётган алоҳида сизалувчиларга ҳам юқоридаги талаблар қўйилади.

Ж.Нюттен ўз тадқиқотида бир нечта илмий фараз (тахмин, гипотеза) ни илгари суради:

1) ҳар хил экспериментал вазиятлар гуруҳлараро, шахслараро ўзаро таъсирнинг ва муомаланинг турлича даражаларини вужудга келтиради, сизалувчилар тушаётган ахборотларни (гуғри ва нотўғри жавоблар миқдорини) қайта ишлашга муайян даражада таъсир этишни мумкин;

2) гуруҳ аъзолари орасида кооперациянинг мавжудлиги шахслараро муносабатнинг яхшилаши эҳтимол;

3) гуруҳлараро мусобақаланиш ички гуруҳий муносабатлар ривожига ва жишлек тақомилланишга етагани кузатилади;

4) рақобатдан ташқари ҳамкорлик туғусини уйғотувчи омил бу нутқий муомала бўлиши турган гап;

5) вужудга келувчи ижобий эмоциялар гуруҳий ҳушққа ёйилмоғи ва бирлаштирмоғи лозим;

6) муваффақиятнинг натижаларини идрок қилиш частотаси ички гуруҳий кооперация ва муомала даражасига боғлиқ равишда ўсиб бориши эҳтимол..

Ж.Нюттен томонидан тартибга келтирилган миқдорий маълумотларга қараганда, нутқий муомала қилиш имкониятига эга бўлган гуруҳ ўзаро вербал мулоқот ўрнатиш таъқиқлангандан натижаларни муваффақиятлироқ идрок қила олади. Дисперсион таҳлилга кўра нутқий муомаланинг таъсири юксак статистик ишонччилик кўрсаткичига эгадир:

$F(1,116) = 9,900, \quad p < 0,05.$ Мусобақа ва изоляция омиллари статистик аҳамиятчилик чегарасида ётади:

$F(1,116) = 3,731 \quad 0,5 < P < 0,10.$ Агарда нутқий муомала куриш имкониятли гуруҳ алоҳида таҳлил қилинса, у ҳолда мусобақадор ва изоляциядаги гуруҳлар ўртасида юқори аҳамиятли фарк кўзга ташланади;

$t(58) = 918, \quad p < 0,005.$

Бундай самара вербал муомала шароити йўқ гуруҳда кузатилмайди:

$t(29) = 0,478.$

Муаллифининг якуний фикрлашича, баъзи бир кишилар ўз фаолиятининг устувор хислати деб нуқсонларни идрок қилишади, бошқалар эса уларни ҳисобга ҳам олмайди, идрок қилишга арзимади деб ҳисоблайди. Биринчи ёндашишга эга одамлар ўзларини оптимистлар деб баҳолайдилар. Иккинчиси эса ўзи тўғрисида депрессив тасаввурга эга бўлиши мумкин. Энг муҳим масала шуки, бошқа кишиларнинг муваффақияти ва муваффақиятсизлигини идрок қилишнинг бузилиши кул жихатдан шахсга оид, ижтимоий вазиятга доир омиларга боғлиқ. Маълумотларнинг кўрсатишича, ўрғанилган когнитив жараёнлар таассуротларни шакллантириш жабҳасига алоқадордир. Таассуротлар когнитив феноменлар орасида унчалик юқори статусга эга эмас деб талқин қилса бўлади, лекин улар, эҳтимол инсонларнинг фикри, муносабати, хулқи учун муҳим аҳамият касб этар.

Ж.Нютген таҳминига кўра, шахслараро ўзаро таъсир вужудга келтирувчи ижобий ва салбий эмоционал ҳолат, шунингдек, индивидуал фаолиятга қараганда гуруҳий фаолиятда шаклланган юксак ишонч кутилмаган оптимистикроқ таъсир этар, бинобарин, олинган натижаларни идрок қилишган ҳам. Муваффақиятли жавоб частотасини идрок қилишга таъсир этувчи шахслик омилларида бири - бу барқарор, қатъий баҳо беришга интилишидир.

Радио орқали узатиладиган янгиликка нисбатан хотирот: хабарнинг тузилиши ва билимнинг “янгилашиши”

С.Ф.Ларсен мақоласида оммавий ахборот воситалари билан узатиладиган янгиликларни идрок қилиш ва эса олиб қилишни ўрганиш, назарий муаммолар ва амттирик изланишлар натижалари татбиқ қилинаётган ёндашув билан узвий боғлиқ равишда муҳокама этилади ва таҳли қилинади.

Социологик ва социал-психологик тадқиқотлар ёрдами билан олинган айрим натижаларга асосланиб, оммавий ахборот воситалари аввал мавжуд бўлган билимларга қўшимча олиб келади, ҳолос деган таҳминлашга имкон туғдиради. Тадқиқотчиларнинг анъанавий лаборатория методлари ёрдами билан хотирани ўрганиш натижасида синалувчилар янгиликлар дастури билан ўхшаш материалларни жуда оз миқдорда эса олиб қолганлар. Бир гуруҳ олимларнинг таъкидлашича, бундай методлар “ўта содда” натижалар олишга имкон беради, гўёки уларни қўллашда тўпланган материаллар “ён дафтарга вазиятни қайд қилиш назарияси” номи билан кенг тарқалган ёндашишга жуда ўхшашдир. Мазкур назарияга биноан, оммавий ахборот воситалари одамлар янгиликни ўзаро муҳокамалаш учун хизмат қилади, токи қисқа вақт оралигида бир-бири билан фикр алмашиш имкониятига эга бўлсин, ахборотнинг таркиблари ниқобланган тарзда ифодалансин.

С.Ф.Ларсеннинг гувоҳлик беришича, Швед радиосида Финдэн ва Хайерларнинг маълумотлар тўпланишига қараганда, одамлар янгилик маълумотларидан парча билимлар олишга мушарраф бўладилар, холос. Эса олиб қолинадиган хабарлар тасодифлардан, статистикадан иборат бўлиши лозим, аксинча уларнинг моҳиятини очиб берадиган омишлар хотирадан жой олмайди.

Муаллифнинг фикрича, маълумотлардан хабар узатишни қайта ишлаш назариялари лингвистика ва сунъий интеллект фанлари доирасида ривожланиб борган. Маълумотлардан хабар узатишни қайта ишлаш тини мураккаб фаолият ҳисобланиб, у маълум маълумда инсон хотирасидан гамоман жой олган мураккаб когнитив тузилмани тушунчалар орқали тушунтириш мумкин, холос. Ф.С.Бартлетт томонидан қўлланилган “схема” атамаси ҳар хил талқинланиб кечинаётган мураккаб когнитив тузилмани англатади. Матн тузилмаси назарияси билан реал дунё ҳодисалари тузилиши назарияси орасида муҳим фарқ мавжуд.

Ларсеннинг қафолот беришича, матн тузилмаси назарияси гаплар тузилишининг йирик бирликларига (абзац, бўлим, ҳикоя ва ҳоказо) лингвистик ёндашувни ёйди ва турлича матилар тузилишида унинг доимийлиги аниқланади, Унингча, бунга мумтоз мисол тариқасида Пропт томонидан ёзилган халқ эртақларининг компакт (ихчам) қонда тарзида баён қилинишини келтириш мумкин. Баёний матиларни идрок қилиш ва тушуниш бўйича олиб борилган олдинги излашларида таъкидланишича, матининг ички тузилиши ахборотларни қайта ишлашнинг бирдан бир омиши ҳисобланар эмиш. Кейинги даврдаги ишларда субъектни баён қилини схемасининг таъсири таъкидланади ва бу нарса унинг бири-бирига ўхшаш матилар билан ишлашдаги олдинги тажрибасининг квийтэссенцияси саналади. Бу ишларда резюме тилида матиларни эсга тушириш янгиликларни фрагментар эсга туширишдан фарқ қилади.

Ларсеннинг таҳлилга қараганда, ҳисоблан машнасини ишлаш принципіга аналогик бўлган янгиликлар тўғрисидаги ахборотларни қайта ишлаш муаммосига гааллуқни бошқа бир ёндашув ҳам мавжуддир. Бу ёндашув реал оламдаги ҳодисалар тузилимаси назарияси сифатида тавсия этилган бўлиб, “схема”, “тузилма”, “сценарий” тушунчаларидан фойдаланилади ва бу атамалар муносабатларнинг динамиқлиги тўғрисида умумий билимлар мажмуаси билан объектлар, ҳаракатлар, ҳодисалар элементлари ўртасидаги алоқаларни белгилайди.

Муаллифнинг фикрларига қўшилган ҳолда шу нарсани айтиб ўтиш керакки, матилар тузилмаси назарияси ёрдами билан ёки реал олам ҳодисалари тузилмаси назарияси орқали ҳам янгиликлар маълумотларини қайта ишлаш жараёнларини изоҳлаш, тушунтириш мумкин эмас, чунки уларнинг негизида хотирада сабаблар эмас, балки ҳолатлар устуворлиги жой эгаллаганлигига жавоб топиш мушкул.

С.Ф.Ларсен учун ҳодисаларнинг каузали алоқадорлиги даражасини ўрганиш ўта долзарб муаммодай гавдаланади: агарда бу алоқа берилган материалда ёпиқ ифодаланган бўлса, бу тақдирда каузали элементлар ҳаммадан яхши эслаб қолинадими, деган ўринли савол туғилади.

Муаллифнинг тасдиқлашича, янгиликларнинг одатдаги дастурида кўпинча ҳодисалар тўғрисида гапирилади, уларнинг каузалли алоқалари эълон қилинаётган янгиликлар доирасидан ташқарига чиқади. Бу ҳолатлар учун эълон қилинадиган хабарлар қай тарзда, узлуксиз равишда амалга ошадими ёки охиригиси ҳисобланадими гўёки аҳамияти йўқдай туюлади. Бироқ прогрессив “янгилашиш” ҳозирги замон ҳодисаларининг “тарихий англаш” ни шакллантиришнинг зарур базиси саналади. Янгиликлар дастури учун ҳодисалар занжирини узайтириш ва кенгайтиришнинг ҳолатдир. Билимларни “янгилаш” ни ўрганишда бағишланган маълумотлар жуда кам ўтказилади. Ҳақиқатда эса “янгилашиш” кўзда тутишича, янги билим вазиятлар оламида янги маълумотлардай тавдланади. Матнни эса туширишнинг муваффақияти кейинчалик детерминантига айланади. Айрим ишларда эскирган ахборотлар ўзгаришига юз тугадими масаласига бағишланган изланишлар ўтказилган ва унда прогрессив “янгилашиш” нинг бир жабҳаси текширилган. Ҳодисалар ўрганишидаги каузалли алоқаларни субъект томонидан “ингаш” нинг муҳимлигини излашнинг фарзидини тасдиқлайди.

Ларсен тадқиқотининг мақсадлари:

1) янгиликлар маълумотларини қайта ишлаш жараёнини баён қилиш учун “янгилашиш” концепциясининг татбиқийлигини ўрганиш ва унинг янгиликлар дастурини баҳолаш учун норматив қурол сифатида қўлланувчанлигини текшириш;

2) янгиликлар маълумотининг баёнӣ ва матнӣ тузилмасини тадқиқ этиш ва ушбу тузилмаларни эслаб қолишга таъсирини текширишдан иборатдир.

Бу ишнинг фарқланувчи методологик ҳислати радио орқали трансляциядан кейин синалувчилар ҳукмига ҳавола қилинаётган янгиликлар бюллетенидан фойдаланиш йўли билан экологик вазидликнинг юқори курсаткичига эришишини синаб кўришдан иборатдир. Корректировкага берилувчан “янгилашиш”, прогрессив “янгилашиш” “инсайт” ва каузалли алоқаларни талаб қилади.

Ларсен матнӣ ва баёнӣ тузилмани таҳлил қилишда ўзидан олдинги тадқиқотчиларнинг асарларига бевосита асосланади. Биринчидан, “буфер” дан фойдаланиш стратегияси ёрдами, иккинчидан, баён қилиш схемаси кўмаги орқали репродуктив тасдиқлаш эҳтимоли ўсиши тўғрисида инкита умумий шарт-шароит мавжудлиги муаллиф учун етарли ҳисобланади.

Синалувчилар сифатида 20 нафар психолог талаблар (Аэрхус университетининг биринчи курс таҳсил олувчилари) танлаб олинган бўлиб, улар 25 ёшгача ўғил-қизлардан иборатдирлар. Тажрибада магнитофонга ёзиб олинган янгиликлар маълумоти қийматини баҳолаш талабалардан талаб қилинади. Улардан эшиттирилган маълумотларни майда-чуйдасигача хотирада сақлаш сўралади, 4 балли шкала бўйича баҳолаш уқтирилади. Олинган натижаларга қараганда, уларнинг сифати кўп жихатдан тажрибавий шароитларга боғлиқдир.

Маълумотларга биноан, буферли танлаш (селекция) микротасдиқларни идроқ қилишни яхшилайти, холос, бироқ буфер билан бошқарилувчи танлов, тадқиқотчи чамалашига, мустақил аддитивли омиллар сифатида хизмат қила олмайди. Янгиликлар тўғрисидаги ҳикоя моҳиятини тушуниш деталларни ўзлаштиришга қараганда муайян устуворликка эга.

Натижаларни умумлаштириш фойдаланилган материаллар порепрезентативлиги чекланганлигини далолат беради. Иккинчи томондан, материал, вазият ва вазифалар (тоншириклар) юксак экологик валидликка эгадирлар. Ҳикоя помуз баён қилиш схемаси таъсири остида вужудга келувчи хабарларнинг макро тузнимаси эга тушириш самарадорлиги бош детерминанти ҳисобланиши муаллиф томонидан аниқланади.

Тадқиқот натижаларига қараганда, янгиликлардаги маълумотноманинг муҳимлиги иккита омил билан аниқланади:

1) янгиликлар маълумотномасига мослаштирилган, оғзаки ҳикоялар, драмалардан олинган, баён қилиш схемасининг устувор таъсирида;

2) ҳодисаларни тушуниш, олдинги билимларни кенгайтириш, корректировкалаш учун, "янгилашни" учун муҳим имконият бермайди, хабарларнинг бошланғич ибораларнинг фаоллаштирувчи сигналувчилардаги мавжуд эскиз билимлар ва ҳоказо.

Вақт тақчиллиги вазиятида ўзаро таъсир кўрсатишнинг деструктив параметрлари

Е.В.Шукановнинг тадқиқоти ижтимоий, муҳашислик, космик психология соҳалари томонидан тўпланган фактик материаллар моҳиятида ифодаланган инсон фаолиятига стрессоген таъсир омилларидан бири бўлиши вақт тақчиллигига бағишланган, маълумки психик зўриқий ҳолатининг юзага келиши, айниқса эмоционал стресс кўринишида мазкур омил ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин.

Муаллифнинг таъкидлашича, психологик адабиётларда тўпланган экстремал вазиятларда гуруҳий ўзаро таъсир кўрсатишнинг хусусиятлари ҳамда вақт тақчиллиги ҳолати тўғрисидаги маълумотлар оптималликдан узоқ бўлган ишбилармонлик мувоқоти ва ҳамкорлик фаолиятининг психологик механизмлари тўғрисида яхлит тасаввурга эга бўлишга имконият бермайди. Экстремал вазиятларда шахслараро таъсир ўтказишнинг психологик механизмларига оид изланишлар таҳлили муаллифга вақт тақчиллиги омил билан шартланган ишбилармонлик мувоқоти ва фаолиятида муҳим ўзгаришларни топиш имконини берган. Психологияда экспериментал тарзда экстремал вазиятлардаги муомала одатдаги (осойишта) ҳолатдаги бошқа қонуниятга бўйсунуши ўрнатилган. Тахминланишича, экстремаллик коммуникатив жараённинг қайтатдан тузилишини тақозо этади, муомала тактикасига, стратегиясига, динамикасига муайян ўзгаришлар киритади.

Тадқиқотда таъкидлашича, ўзаро таъсир кўрсатишнинг детерминациясида энг аҳамиятга молик камида икки доирага тааллуқли омиллар ҳукм суриши мумкин:

1) ситуатив (вазиятли) омиллар ўзаро таъсирнинг ташқи детерминант функциясини бажаради, унинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатларини очади (муваққат муомала ташкиллаш, коммуникатив структуранинг фазовий тавсифлари, вазиятнинг психологик контексти);

2) процессуал омилларни ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнининг ички детерминант функциясини бажаради, ичдан ўзаро ҳаракат ёрдамлашини сифатида, ҳаракат ҳамкорлик тариқада эканлигини аниқлайди (ишбилармонлик функциясини тақсимилаш, диалогда ўзаро тушунувни таъминлашнинг психологик воситаларини қидириш, коммуникациянинг операционал усулларидан фойдаланиш ва ҳоказо).

Муаллифда муомала жараён сифатида иккиёклама қизиқини уйғотади: биринчидан, шахслараро таъсир ўтказишининг муайян динамикасини тавсифловчи муваққат жараён, иккинчидан, вазиятнинг муваққат ўзгаришига боғлиқ равишда мувофиқлашувчи (мослашувчи), ривожланувчи (тақомиллашувчи) операционал коммуникатив усуллар ва операция тизими сифатида. Ҳақиқатда эса шахслараро ишбилармонлик коммуникацияси реал жараён бўлиб, ўзининг феноменологик подирлиги (ноблиги) билан таъҳодир. Бундан ташқари, муомаланинг динамик ва операционал даражалари бир-бирини аниқлашга ёрдам беради. Муваққат шахслараро коммуникациянинг динамикаси кўп жиҳатдан операционал структуранинг қай тарзда ташкиллашувига боғлиқ. Бинобарин, биринчидан, муомаланинг шахс томонидан қўлланилаётган йўллар, усулларнинг умумий маъновий репертуари қандай, иккинчидан, коммуникатив усуллардан фойдаланишнинг изчиллиги ва частотлиги қай кўринишда ва бошқалар, асарда фойдаланишга қараганда, муомаланинг операционал усуллари тизимини тавлаш коммуникатив жараённи муваққат ташкиллаш хусусиятлари билан аниқланади.

Тадқиқотнинг умумий мақсади ишбилармонлик ўзаро таъсир кўрсатишининг психологик оптимал структурасини барбод қилувчи омилларни аниқлашдан иборатдир. Бунда ўзаро таъсир кўрсатишининг деструктивли параметрларини қидириш ушбу таъсирни муваққат ташкиллаш жараёнида амалга оширилади, коммуникатив жараён (динамик жабҳа) ва муомала воситалари (операционал жабҳа) ҳисобга олинади.

Ишбилармонлик ўзаро таъсирини экспериментал тадқиқ эттиш куйидаги вазифаларни ҳал қилиш заруриятини яратади:

1) вақт тақчиллиги омили таъсирида ҳамкорлик фаолиятида вужудга келувчи ўзаро таъсир кўрсатишдаги парчаланиш (инкироз) нинг асосий кўринишлар аниқлаш, ишчанлик мулоқотига ва ҳамкорлик фаолиятига таъсир этувчи типик деструктивли параметрларни ўрганиш;

2) ўзаро таъсир кўрсатишнинг парчаланishi (инкирози) даражасини, хусусияти билан алоқадор ва вақт тақчиллигида амалга ошириладиган ҳамкорлик фаолияти самарадорлигига боғлиқликни тадқиқ этиш.

Тадқиқот давомида уч серияли тажриба машғулотлари ўтказилган, биринчисида синалувчилар индивидуал тарзда чекланмаган вақтда ишланганлар; иккинчи серияда улар диалог таркибида фаолият кўрсатганлар; учинчи серияда эса ўша таркибдаги иштирокчилар қисқа (15 минут) чек

ланган вақт оралигида иш бажарганлар. Синалувчилар (8-10 сиф ўқувчилари) диалоги магнитофонга ёздирилган, новербал коммуникатив кўринишлар эса регистрация картасига қайд қилиб борилган.

Муаллиф экспериментлари натижасида вақт тақчиллиги вазиятида ўзаро таъсир кўрсатишнинг деструктив параметрлари намоён бўлган.

1. Ишбилармонлик ўзаро таъсир кўрсатишида коммуникатив тўйинганликни пасайиш феномени. Вақт тақчиллиги омилининг таъсири коммуникациянинг процессуал-динамик томонида ифодаланади. Ўзаро таъсирнинг деструктив параметрлари шунга мутаносиб равишда муомала интенсивлиги ўзгаришида, контакт ўрнатил ва ушлаб турни хусусиятларида кўзга ташланган.

2. Вақт тақчиллиги омили таъсирининг стрессоген кучайишига боғлиқлиги ишбилармонлик ўзаро таъсир кўрсатишнинг коммуникатив тўйинганлик динамикасини ўзгартиради. Бу парса ҳамкорлик фаолиятида шериклар ўртасида пайдо бўлган ўзаро муносабат хусусиятига ҳам боғлиқ. Маълумотларга қараганда, диалларда шахслараро муносабатларнинг критик даражаси, коммуникатив тўйинганлик кўрсаткичи ҳар хил таснифларга эга.

3. Асосий диалогик структурани силжиш феномени. Ҳамкорлик фаолиятининг реал вазиятида муомала жараёнининг десинхронизацияси икки шаклда намоён бўлади: а) шериклар мувожаатига синалувчилар жавобларининг кечиктишида; б) шериклар ушурмаган репликасига олдиндан реакцияга киришишида.

4. Диалог эллиптичилигини ортиш феномени. Диалогнинг эллиптичилиги ўзининг психологик моҳияти билан контекстуалдир. Бу дегани, биринчидан, муомала мавзуси моҳиятига чуқур кириб бориш ва унинг ўсиши кўп жиҳатдан диалог такомиллашувига боғлиқ. Иккинчидан, коммуникатларнинг ҳар қандай репликаси маълумотларнинг олдинги ва кейингиси билан қатъик, алоқага эгаким, бу фақат диалогнинг умумий тузилишида иштирок этган инсон учунгина тушунарли, холос.

5. Коммуникатив мақсадда кўзда тутилган новербал усуллар спектрининг камайиши ўзаро таъсир кўрсатишига алоқасиз воситалар ихтиёрсиз равишда кириб келишига шароит яратадн, суҳбатдошлар ўртасида бир-бирларини тушуниш камаяди.

6. Вақт тақчиллиги омилининг стрессоген таъсири ортиши туфайли нутқнинг ва имо-ишоранинг синергичлиги йўқола боради. Нутққа нисбатан новербаллик кўринишлари ва аксинча, нутқнинг новербалларга муносабати аниқлаш, тушуштириш, имитация функцияларини йўқотади.

7. Ноадекват интонировалаш натижасида коммуникатив жараённинг паралингвистик характеристикасида ўзгаришлар юз беради, одатда хабарлар модаллигида бузилиш кўзга ташланади. Хабарлар мазмуни ва муаммо ечимини муваффақиятли топиш ўртасидаги номутаносиблик ишбилармонлик (ишчанлик) муомаласида қийинчиликларни келтириб чиқаради.

8. Қимматли таклифларга нисбатан эмоционал баҳолаш акцентировкалашининг кучайиш ҳолати фикр билдиришнинг негатив ёки позитив коннотациясини кўпроқ қўллаш орқали амалга оширилади. Кўпинча

бу феномен келишмовчилик симуляцияси вазиятида кўзга ташланади. Шеригипинг конструктив таклифларига онгли равишда сохта келишмовчиликни намоиш қилади.

Ишчанлик мулоқотига нотекис таъсир қилиш вақт тақчиллиги вазиятида қатнашчиларга хабарларнинг маълумотлилик даражаси ҳаддан ташқари ортиқчаллиги ҳиссини келтириб чиқаради.

Муаллиф томонидан топилган бирталай феноменлар билан бирга унинг учун энг долзарб масала - бу шахснинг коммуникатив креативлигидир. Унингча, экстремаллик "психологик катализатор" лик ўзига хос функцияни бажариш билан бирга, шахснинг муомала доирасида потенциал имкониятларини очади.

Муаллиф хулосасига биноан, оптимал вазиятларда шахсларнинг коммуникатив креативлиги ҳамкорликда қарорга келишда тушунмаслик ва келишмовчилик пайдо бўлганда юзага келиши мумкин.

Коммуникатив креативлик кўпинча уч асосий йўналишда кўзга ташланади: а) муомаланинг контекстуал тавсифларида (ишбилармонлик мавзусига коммуникатив контекстнинг яқинлашувида, ҳамкорлик фаолиятини ташкиллаштириш ва амалга оширишда); б) муомаланинг функционал йўналганлигида (контактни қувватлашда, ўзаро таъсир кўрсатишни мувофиқлаштиришда, ҳаракатни ўзаро коррекциялашда, ахборот алмашишда, функцияларни қайтадан тақсимлашда); в) ўзаро таъсир кўрсатишнинг операционал усулларида (коммуникатив жараёнини муваққат ташкиллаштиришда, муомала усуллари ва воситаларини янгилашда).

ҲАМКОРЛИК ФАОЛИЯТИДА МУОМАЛА

Муомала вазиятида монолог, диалог ва полилог

А.В.Беляева ва С.Майкларнинг илмий изланишлари мазкур мураккаб муаммога бағишланган бўлиб, бу тизимда ва изчилликда, ўзига хос ёндашишда оригиналлик мавжуд, чунки шу даврга қадар тадқиқотчилар коммуникатив яққол воқеликка жуда кам мурожаат қилганлар, худди шу боисдан одамларнинг эркин (ихтиёрий) нутқий ҳаракатида тугалланган жонли коммуникатив ўзаро таъсир қилиш вазияти ҳам илмий, ҳам татбиқий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Бундай вазиятларда тўпланган материаллар лаборатория экспериментларида текширилади ва уларнинг моделига, тасаввурларига янада аниқликлар киритилади.

Муаллифларнинг таъкидлашича, реал вақт кўламида бундай вазиятларни ҳужжатлаштиришни (магнитофон ва видеоёзув) тадқиқ этиш таҳлилининг адекват бирлигини ажратиш ҳар хил жабҳаларда амалга оширилиши лозим: монолог, диалог ва полилогнинг маъновий, расмий тизимли, микдорий тавсифлари нуктаи назаридан мақсадли фаолиятли, интеракционалли ва шахслилик, ахборотли мавзувий, ролли сюжетли, нутқий таъсир қилишни ташкиллаштиришнинг ритмик ва интонацион-

темпоралли хусусиятларини ҳисобга олиш кабилар.

Уларнинг фараз қилишларича, монолог полифоникли дискурсни шундай шаклидирки, қайсики барча шериклардан қатнашишни, мувофиқлашишни, ҳаракатларни синхронизация-лаштириш талаб қилади, лекин нафақат гапирувчи муаллифларнинг ўзидан, балки муомала жараёни тизимига кирувчи монологик фрагмент (парча, қисм) ни тинловчилари хоҳ бевосита, хоҳ билвосита кўриш ёки эшитишдан қатъи назар умумий талабга риоя қилиш жоиз.

Муаллифлар олдида шундай топшириқни амалга ошириш вазифаси қўйилганким, унда рус тилидаги материални магнитофон ёзувида (коммуникатив воқеликни) иккинчи марта қайд эттириш орқали нутқий ўзаро таъсир қилишнинг кўнқиррали таҳлили қанчалик рўёбга чиқиш имкониятини аниқлашда гавдаланади. Коммуникатив воқеликнинг бириктириш уч қатнашчи билан суҳбатлашишда намоён бўлиб, унда 2 та вояга етган аёл ва 6,5 ёшли қизча иштирок этади, улар ўзаро яқин таниш ва норасмий жонли муомала вазиятида маълум тажрибага эгадирлар. Иккинчи коммуникатив воқеликда тўрт қатнашчининг эркин нутқий ўзаро таъсир кўрсатиши ифодаланади, улардан учтаси яқиндан таниш 6 ёшли болалар (2 ўғил ва 1 қиз бола) ва биттаси вояга етган кишидан иборат. Муаллифлар коммуникатив воқеликларни қатнашчилар миқдорига биноан КВ-3 ва КВ-4 дб номлашга қарор қилишган ва буздан кейинги таҳлилларда қисқартма сўзлардан айнан шундай шаклда фойдаланилади.

Муаллифлар таҳминга қараганда, экспериментда ва жонли муомала давомида пайдо бўлувчи ихтиёрсиз баёзнинг маъновий ва тузилмавий хусусиятларининг таҳлили образларни вербализациялаш жараёни учун муҳим аҳамиятга эга.

Табиий равишдаги диалог ва полилогнинг таҳлилинда энг қизиқарли лаҳзалар (сониялар) - бу „сўзлашувдан назарда тутилганлик“ ҳисобланади. Бошқача айтганда, сўзлар орқали фаол ифодаланувчиларга қараганда, муомала воситаларини талқин қилиш коммуникатив ўзаро таъсир кўрсатиш қатнашчиларига кўпроқ маълумот бериш ва тушунишга имкон беради. Бир қатор ҳолатларда сўзловчи мулоҳазаси маъносининг муайян қисми имплицит тарзда қолади ва ўзаро таъсирнинг олдинги бошқичларига асосланиб тинловчи ахборот мавзусини имо-ишора контексти бўйича тушуниб олади. Психологияда шундай тасаввур юзага келганким, унда қадимги анъаналар бўйича бевосита ихтиёрий муомала жараёнида ҳамкорликда вербал ва невербал воситаларни қўллаш сўзлашув нутқи тизимининг бир бутун тавсифларини белгилайди.

Тадиққотчилар талқинича, фикр алмашувдан кўзда тутилганликни таҳлил қилишда вазият мақсадини тасаввур этиш, мақсадга йўналтирилган, мувофиқлаштирилган ҳамкорлик фаолияти, қатнашчилар томонидан қувватланувчи ҳаракат воситалари ва ниҳоят суҳбат ижтимоий таъсирнинг бош воситаси эканлиги назарда тутилади. Мувофиқлашган фаолият дискурс талқинига ва унинг аҳамияти (қиймати) га таянган ҳолда асос бўлиб хизмат қилади. Фаолият мақсади ва мазмунини умумий тарзда тушуниш дискурс талқин қилишида билвоситалик контексти си-

фатида рол ўйнайди. Ҳар хил контекстларда айнан бир-бирига мос тушувчи фикрлар мажмуаси даврий тарзда турлича талкинга эга бўлиши мумкин.

Мақолада кўрсатилишича, жонли нутқ мулоқотида асосий таянч мавзу (макромавзу) билан манتيкий ва ассоциатив тарзда боғлиқ бўлган бир ёки бир нечта микромавзулар бир-бири билан параллел ҳолда, кетма-кет, узвий, алоҳида, узлуксиз, дискрет тарзда ривожланиши, сўзловчилар эса бошқа мавзуларга фикрини кўчириш ҳоллари учрайди.

Полилогнинг мавзуний тизимини таҳлил қилишни амалга ошириш учун реал ривожланувчи мавзунини динамик, статик, таркибий тасаввур қилишининг усулларини топиш даркор. Дискурсниинг мавзуний сийлишини бу пафақат маъновий омил, балки у контекстнинг коммуникатив - фаоллиятли кўламинидр.

КВ-3 да ўзаро таъсир кўрсатишининг тузилишидаги яққоллиқнинг муҳим кўрсаткичи КВ-4 дан фарқли ўлароқ сўроқ маънодаги фикр билдиришининг бир хилда қайд қилиш имконияти ҳисобланади. Муаллифларнинг изоҳлашича, аксарият ҳолатларда монологик типдаги хабар узатиш, баён қилиш диалог шаклга айланмаган. КВ-4 да барча ўзаро таъсир ҳамкорликдаги расм чизиш ва суҳбат жараёни чизилган парса тўғрисидаги фикр аниқлаш билан кечини мумкин. Ўзаро таъсир кўрсатишининг биринчи фазасини таниқ аломатларни ва деталларни солиштириши, муҳокама қилиш сифатида аниқлаш мумкин. Фаоллиятли образли нутқий коммуникациянинг кейинги ўсишида зиддий (интзо) диалогда тобора зўриқиб боради, “коммуникатив воқелик” қатнашчиларининг бир-бирлари билан муомала қилишдан четлашишлари кульминация зонасини бунёд этади.

КВ-3 ва КВ-4 ўзаро бир-бири билан фикр билдиришининг умумий кўламида аъбъектив равишда сўздан фойдаланишининг катталиги (кўрсаткичи) орқали тафовутланиши изланувчилар томонидан таъкидлаб ўтилади (бу кўрсаткич КВ-3 учун 1,9% га, КВ-4 да эса 3,9% га тенгдир). Нутқнинг аъбъективлиги, бу мезонининг ситуатив динамикаси - вербал хатти-ҳаракатнинг индивидуал хусусиятларининг муҳим ўлчовидир. КВ-3 билан КВ-4 нинг аъбъектив микролуғатнинг тўлиқ мос тушиши даражасини ўзаро таққослаш (47 ва 86 сўздан тузилган), икки хил аломатли тизимга кўра 17 та умумий бирлик мавжудлигини кўрсатади.

Муаллифлар маълумотларни узатиш кўлами ва микдори муносабатини таҳлиллашда, қатнашчиларни бир-бирдан ахборот қабул қилишни изоҳлашда ўзаро муносабатларни акс эттирувчи бирламчи ва иккиламчи индексларни киритишга аҳамият берадилар. Биринчи индекс - бу нутқ маҳсули кўламига нисбатан муносабатдир. Иккинчи индекс эса узатилаётган маълумотларнинг бевоситалигини англатади. Изланувчилар хулосаларига қараганда, биринчидан, бу индекслар ҳар хил қатнашчилар учун кескин фарқланади, иккинчидан, ўйналтирилган реплика (луқма) частотаси билан сўзлар микдори ўзаро тафовутланади, учинчидан, биринчи ва иккинчи индекслар ўзаро таъсир кўрсатиш қатнашчиларида бир хил ифодаланган эмас.

Диадада вербал ўзаро таъсирнинг шахсга оид томонлари

Психология фанида шахслараро ва гуруҳлараро таъсир ўтказишнинг энг муҳим тавсифлардан бири - ҳамкорликда қарор қабул қилишдир. Ушбу фикрнинг мантикий асосини келтириш учун К.А.Абульханова-Славская тадқиқотига мурожаат қиламиз. Уларнинг мулоҳаза юритишича, шахс муомаланинг у ёки бу вазиятларида иштирок этганда, мажбуран муайян позицияни эгаллашга зарурат сезади, хоҳлайдими ёки йўқми ўз йўлини ўзи белгилаши, воситалар танлаши ва қарор қабул қилиши шарт. Б.Ф.Ломов ушбу масалани янада ойдинлаштириш мақсадида қуйидаги мулоҳазаларни билдиради. Муомала жараёнида ахборотларнинг ўзига хос “умумий фонд” сифатида тўпланиш, муаммо ечимининг ҳамкорлик стратегияси ва гуруҳ учун фаолиятнинг умумий услуби ўзаро таъсирнинг натижаси ҳисобланади, бунда шерикларнинг шахсий ҳиссалари муайян тарзда гуруҳнинг хусусиятига хос яхлитлик (умумийлик) ташкиллашади ва интеграциялашади, аммо ўз навбатида ҳар қайси қатнашчини турлича детерминациялайди”.

Мулоҳазалар таҳлилидан келиб чиққан ҳолда муаммо ва унинг ечими юзасидан фикрларни умумлаштириш ҳамда муомалада мулоқотдошларнинг қайси индивидуал хусусиятлари таъсири шахслараро таъсир ўтказишнинг сифат даражасини белгилар экан, деган саволни табиий равишда вужудга келтиради.

Икки шахс (мулоқотдош) ўртасида диалог (диада) нинг вазият сифатида вужудга келиши ўзаро таъсир мавжудлиги тўғрисида тахмин қилиш имконини беради, бу рухий ҳолат ҳамкорликда мулоҳаза юритишнинг шаклланиши ва уни вербализацияланиш жараёнининг ўзига хослигини белгилайди. Ўзига хослик шу нарсаларда ўз ифодасини топадики, бунда диада жараёнида иштирокчиларни махсус вазиятга кириб қолиши ўзаро тафовутланувчи икки позиция, икки хил нуқтаи назар, икки ижтимоий психологик рол тўқнашувини юзага келтиради. Бунинг натижасида мулоқотдошлар инструкцияга (йўлланмага) бевосита риоя қилиш даврида эксперимент моҳиятига ижтимоий-психологик интеракция сингдирилади ва экспериментал вазиятнинг ўзи қатнашчилар учун “роллар матрицаси”, ижро майдонига айланади.

Мазкур муаммони экспериментал жиҳатдан ўрганишга ҳаракат қилган муаллифлар А.В.Беляева, В.Л.Коротков, Н.В.Тарабриналар ўз олдларига яққол вазифалар белгилайдилар:

а) ижтимоий психологик контекстдаги таъсир эҳтимолининг дастлабки баёни;

б) ҳамкорлик фаолияти самарадорлигини ижтимоий психологик материалсиз ўзаро таъсир жараёни кечиши ҳислатларига боғлаб изоҳлаб бериш;

в) шерикларнинг шахсга оид хусусиятлари ўзаро таъсир этиш ҳаракатларининг яққоллигига ҳал қилувчи таъсир қилиши мумкин.

Муаллифлар ўзаро таъсир ҳаракатларининг қуйидаги жиҳатларини баҳолашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар.

1. Мулоқотга киришувчи одамларнинг ижтимоий психологик функциялари таъсирини аниқловчи жабҳа, яъни шерикларни ўзаро таъсири ҳаракатларининг ижтимоий психологик тавсифини ифодаловчи муносабатга оид масала.

2. Шерикларнинг яққол ўзаро таъсир ҳаракатлари жабҳаси, қайсики унинг натижаси сифат жиҳатдан янги яхлитлик (умумийлик) ҳисобланиб, мазкур ўзаро таъсирнинг якуний маҳсулоти - ҳамкорлик фаолиятининг янгиланган объектидир.

3. Яққол ўзаро таъсир ҳаракатларининг шахсга оид жабҳаси, мазкур таъсирни намойиш қилувчи шарт-шароитларининг ўзига хослиги, уларнинг шериклар шахслилиги тузилмасида ётиши.

Уларнинг амалий натижаларига қараганда, дидавий ўзаро таъсир ҳаракатларининг сифатий хусусиятлари шерикларнинг муайян шахсга оид тавсиялари ўзаро таъсир билан детерминациялашади. Ушбу гипотезани далиллаш учун тадқиқотчилар уч босқичдан иборат экспериментни ўтказишни режалаштирадilar ҳамда ўтказадilar, бунда юқорида келтирилган ўзаро таъсир ҳаракатларининг уч жабҳасига асосландilar.

Экспериментал тадқиқотнинг биринчи босқичида ушбу муаммоларни аниқлаш режалаштирилган:

а) экспериментал диалог шароитида вербализация жараёнининг боғлиқлиги тўғрисида гувоҳлик берувчи маълумотлар олиш;

б) мазкур вербализациянинг айлан охириги натижасининг, яъни образнинг ёйиқ нутқий тавсифи дидадининг ижтимоий психологик тузилишига боғлиқлиги тўғрисидаги ахборотни йиғиш ва ҳоказо.

Эксперимент икки сериядан (йўл-йўриқ кўрсатувчи ва назорат) иборат бўлиб, икки кишидан ташкил топган 5 та гуруҳда ўтказилган. Иккита назорат гуруҳи синалувчиларни бир хил топшириқни ҳар хил дидадада бажарганлар ва улар турин ижтимоий психологик контекстларда туриб муомалага киришганлар.

Йўл-йўриқ кўрсатувчи серия материали сифатида сўзлар тушириб қолдирилган бадий асар текстлари (мапилари) хизмат қилган. Мазкур серия ўтказилиб бўлганидан кейин, асосий, назорат серияси синалувчилар диққатига ҳавола этилган ва ундан кўзланган мақсад муҳокама жараёнида инсоннинг аниқ тавсифини беришга эришиш, бунда сўз зооморфизмидан ("мушук", "юмронқозик") фойдаланилган ҳамда қатнашчилардан у тўғрида энг тасдиқлаш имкониетига эга бўлган бешта фикр билдириш сўралган.

Тажрибанинг биринчи босқичида шерикларнинг ижтимоий психологик тавсиялари билан улар ўртасидаги яққол ўзаро таъсирнинг сифатий хислатларида боғлиқлик кузатилган. Муаллифлар томонидан олинган натижаларнинг сифат таҳлили натижасида бир нечта омиллар далилланган, уларнинг ихчам равишда куйидагича ифодалаш мумкин:

а) дидадали ўзаро таъсир ҳаракатлари жараёнида шерикларнинг яққол дидадали муносабатлари қарор топади;

б) ўзаро таъсир ўтказиш мазмуни фаолиятнинг ташкилий шакли сифатида ҳамкорлик фаолияти жараёнида муайян муносабатнинг индивидуал “ҳисса” лари ҳисобланади;

в) индивидуал “ҳисса” ларнинг муайян муносабати шериклар ўртасида бўлинишни келтириб чиқаради;

г) бундай бўлиниш қайсидир маънода шерикларнинг ижтимоий психологик тавсифларига боғлиқ бўлмаса-да, лекин диадада яққол ўзаро таъсирнинг ўзига хослигини намойиш этади.

Экспериментал тадқиқотнинг иккинчи босқичда муаллифлар билдирган фарзга кўра, ўзаро таъсирнинг маълум вазиятида индивидуал хос статистик ишончли яққол тавсиф ҳукм суради, унинг нутқий хатти-ҳаракатини детерминациялаштиради. Ушбу тавсиф диададаги яққол ўзаро таъсир ҳаракатларидан вужудга келади, унинг муҳим хислатини очиб беради.

Экспериментал гипотезани текшириш учун “Пентаграмм” номли билиш жараёнларининг коммуникатив жабҳаларини ўрганишга қаратилган методика ишлаб чиқилган. Ҳамкорликдаги нутқ маҳсуласининг мазмуний адекватлиги муомала қатнашчиларининг умумий маъсулияти диалогда стимул материални кўрсатишда вақтнинг чекланганлиги қарор қабул қилиш вазияти диадавий ўзаро таъсирнинг модели ҳисобланади.

Нутқий маҳсуланинг якуний мажмуаси шерикларнинг “ҳисса”лари, қатнашиш мезони саналиб, диадада позициян бўлиниш тўғрисида фарзларни келтириб чиқаради, чунончи, “позиция” атамасида ифодаланувчи диада тузилиши билан муваффақиятли ҳамкорлик, яъни тўғри жавоблар миқдори ўртасида корреляцион ишончли боғлиқлик мавжуддир.

Стимул материал сифатида визуал тарзда 10 та карточкадан иборат тўшам кўрсатилган, унда текисликда (8,5 см диаметри доирада) тахминий ораликда, тартибсиз 5 та нуқта чизилган (ҳар қайси стимул экспозицияси 3 секунд). Диада иштирокчилари хотирасига асосланиб доира марказига нисбатан ёки тасаввур қилаётган координат ўқларига биноан муносабат билдириши лозим.

Олинган натижалар Спирменнинг ранг корреляцияси коэффициентини формуласи бўйича ҳисоблаб чиқилганда қуйидаги ҳолат юзага келади.

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n-1)},$$

бунда r Спирменнинг ранг

корреляцияси коэффициентини, d -ўзгарувчан миқдорларнинг фарқи, n -қийёсланувчи жуфтликлар миқдори. $r \leq P = 0,05$ қиймати сезилади ва $r > P = 0,01$ ишончли қийматга эга.

$$r = 0,84; \quad P = 0,05 = 0,64; \quad P = 0,01 = 0,79.$$

Иккинчи босқич бўйича муаллифлар айрим хусусий хулосалар чиқаришга муваффақ бўлганлар, жумладан:

а) диадавий ўзаро таъсир натижасида диада позицион билиниш ну жудга келади ва у шерикларнинг доимо муросага келишида, диадала қарор қабул қилиш тенденциясида ифодаланади;

б) диадавий ўзаро таъсирнинг яққол вазиятида индивидга ҳос қайсидир тавсиф бу позициядир;

в) ўзаро таъсир мақсадига ҳамкорликдаги нутқ маҳсулининг адек ватлиги диадада позициялар муносабатини аниқлайди;

г) позицияга муносабат ва диадавий ўзаро таъсирнинг аниқ типиди ги муваффақиятли ҳамкорлик корреляцион алоқага эга кабилар.

Тадқиқотнинг учинчи босқичида Розенцвейгнинг фрустрацияни ўрганишга қаратилган тести, Миннесот кўн фазали шахслилик матни (ММРІ) қўлланилади. Тажрибада 5 та эркак ва 5 та аёл иштирок қилишган. Диагностик методикалар қўлланиб бўлинганидан кейин ик кинчи босқичда фойдаланилган “Пентаграмм” қайтатдан синалувчилар ҳукмига ҳавола этилган.

Учинчи тажриба босқичида шерикларнинг “юксак” ва “паст” ко эффициентли гуруҳларга ажратилди, уларнинг биттаси таъкидловчи, ик кинчиси эса қўшилувчилар (келишувчилар) деб номланади ҳамда юқори кўрсаткич $p > 0,5$ ни ташкил қилади. Мезон тапшанмаси $Z = 0,512$ 5% ишончлилиқ даражаси эса $Z_n = 1,64$ қийматдан иборатдир.

Гуруҳлар ўртасидаги тафовутга қараганда, юксак коэффициентли позиция фрустрацион реакциянинг аниқ профилини тавсифлайди, унинг етакчи мезони экстрапунитивлик ҳисобланади. Шунингдек, шериклар ўртасидаги мазкур ўлчов бўйича кўрсаткичларнинг қуйи даражада экан лиги интрапунитив ва имунитивликка мойилликни кўрсатади.

ММРІ бўйича тўпланган натижалар (ҳам сифат, ҳам миқдор) на мойишкорона ҳулққа, аффектив ҳолатга мойиллик ошганлигини, қоникмаганликни, беқарорликни, мувозанатсизликни ва паст конформ ликни кўрсатиб турибди. Бинобарин, қуйи позиция коэффициентига эга бўлган гуруҳ аъзоларини мутлақо қарама-қарши шахс фазилатлари тап сифлайди, улар эмоционал жиҳатдан барқарор, мувозанатли, камроқ ин золарга тортилганлик, ҳаётдаги муваффақиятсизлик манбаларига тўғри муносабат билдирадидилар ва оқилона йўл топа оладидилар.

Тадқиқотда доминантлик билан лидерлик ўртасида арзигулик ўзаро алоқа йўқлиги, бир томондан, позиция коэффициенти билан иккинчи томондан вербал ўзаро таъсир ўтказиш кўрсаткичи инсоннинг тўпланма, тизимли тавсифи эканлигидан рўй-рост далолат бериб турибди. Шахс фазилатларини ўрганувчи методикалар ёрдамида олинган инсоннинг пси хологик портретига оид материаллар позиция коэффициентини эгаллан кўп жиҳатдан ҳамкорликда қарор қабул қилишга ва нутқий ўзаро таъсир ҳаракатлари вазиятга йўналганлик хусусиятига эга. Диадага асосланган ўзаро таъсирнинг самарадорлиги унинг амалий, татбиқий қулайлигидан

далолат беради ҳамда муомала (мулоқот) маромини моделлаштириш имконини яратади.

Ҳамкорликдаги билиш фаолияти шароитида муомаланинг шахслилик детерминантлари

Тадқиқотчилар В.А.Кольцова ва Л.Мартин (АҚШ) мулоҳазаларига қараганда, муомалани фаолият билан бир қаторда инсон психикасининг детерминацияси омилларини экспериментал тадқиқ қилиш сифатида қараш ўрганилувчи психик ҳодисаларни тўла ва қуқиррали таҳлил этишни таъминлайди. Муаллифлар муҳокамага ташланган ушбу ғоя психологик тадқиқотнинг муҳим методологик принципини реализация қилишни ўзида акс эттиради, яъни шахслилик ёндашув принципи, С.Л.Рубинштейн фикрича, ташқи сабаблар (ташқи таъсирлар) ҳамини ички шароитларнинг билвоситалиги орқали ҳаракатланади. С.Л.Рубинштейннинг изоҳлашича, ҳар қандай психик ҳодисаларни тушунтиришда шахс барча ташқи таъсирларни кириб келишида ички шароитларнинг мажмуаси билан жинс алоқада намоён бўлиши кузатилади.

Муаллифларнинг таъкидлашича, ҳар қандай экспериментал таъсирнинг психологик самарасини тадқиқ қилиш субъектнинг шахсга оид хусусиятларини, индивидуал психологик хислатларини мазкур таъсирнинг ички билвоситалигини ҳисобга олишни талаб қилади.

Ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнида муомала одамларнинг ижтимоий психологик ўзаро таъсирнинг реал жараёни сифатида ҳар қайси индивидга нисбатан объектив ижтимоий реаллик ҳамда одамнинг индивидуал турмуш реаллиги тариқасида намоён бўлади.

Экспериментал тадқиқотнинг мақсади индивидуал билиш жараёнида ва ҳамкорлик фаолиятида “ўлчаш” тушунчасини болаларда шаклланиш хусусиятлари кечишининг қиёсий таҳлили ҳисобланади. Тадқиқотнинг вазифалари:

а) тушунчани шаклланиш ва унинг кечишини ўзига хос томонларини аниқлаш;

б) мазкур жараёни муомала вазиятида текшириш;

в) муомала қатнашчиларига ўзаро таъсирнинг психологик самарасига таъсир этувчи бир қатор билвосита омилларни ўрганиш кабилардан иборатдир.

Муаллифлар томонидан муомалага билвосита таъсир этувчи шахсга оид, индивидуал психологик омиллар экспериментал тарзда ўрганилган, сигналувчиларнинг ёш хусусиятлари, ҳар қайси қатнашчининг концептуал даражаси тадқиқ этилган. Ўрганилаётган психик жараённинг энг зарур детерминантлари сифатида муомалада шерикларнинг қиёсий концептуал даражаси; улар томонидан амалга оширилаётган фаолиятни удалаш стратегиясидаги ўзаро таъсир ҳаракати алоҳида олииб қаралади.

Тажрибада 5-6 ва 7 ёшли 112 та бола қатнашган ва текширишда катта ва тайёрлов гуруҳлари тарбияланувчилари ҳамда мактабнинг биринчи синф ўқувчилари ўрганилган. Тажрибалар уч босқичдан тузилган

булиб, муайян мақсад ва вазифани рӯёбга чиқаришга мўлжаллангандир. Ҳар қайси босқич синалувчилардан 12 та топшириқдан ташлашни ва ўлчакшни талаб қилар эди;

а) ўрганилаётган ҳодисалардан муҳим белгиларни ажратишни;

б) уларни ўзаро таққослашни;

в) ўлчаш қоидаларини ўзлаштиришни ва ҳоказо. Ҳар бир топшириқда ёғоч шайинли тарозидан фойдаланилган. Унинг асоси иккита ричаг билан мустаҳкамлангандир. Ҳар бир ричаг бир-бири билан тенг масофада 4 та штифт (цилиндр стержень қўзғалмайдиған икки детални бирлаштиради) мавжуд бўлиб, уларга ёғоч кубикли қадоктошлари мустаҳкамлангандир. Ҳар қандай 4 штрифлардан кублардан пирамидалар ясаш кезида тошлар оғирлигини ўзгартириш мумкин. Ҳар бир топшириқ бажарилаётганда иштирокчиларга мана бундай савол билан мурожаат қилинади: “Агарда улардаги қадок тошлар мана бундай тарзда жойлаштирилса, у ҳолда тошларда қандай ўзгариш юз бериши мумкин?” Шунинг билан бирга экспериментатор турлича кубиклардан иборат юкларни асоснинг икки томонидан у ёки бу штифтлар бўйича жойлаштирган. Ричаг узунлиги, юк вазинини ўзгартириш билан боғлиқ навбатдаги топшириқ синалувчилар диққатига ҳавола қилинади.

Синалувчиларга тавсия қилинган 12 та топшириқ 6 хил кўринишдаги (тоифадаги), ҳар хил мураккабликка эгадиги билан тавсифланувчи ва тош вази, ричаг узунлиги муносабатлари билан тавсифланувчи муаммолардан тузилгандир.

Муанифлар Кольцова ва Мартинлар синалувчилар фаолиятини баҳолашда Р.Сингер томонидан таклиф этилган категориял схемасидан фойдаланганлар. Мазкур схемага биноан биринчи категорияга топшириқларни ечишда ўзгаришга қараб фақат битта белгига асосланувчи болалар киритилади. Аввал битта ва кўшимча равишда иккинчи белги (аломат) та мўлжал олган болалар иккинчи категорияга киритилган. Учинчи категорияга тааллуқли синалувчилар интуитив равишда ҳар иккала асосий аломат (белги) ни қиёслашга имкониятига эга бўлганлар, лекин бу ҳолат тўла англашилган фаолият маҳсули деган фикрни билдирмайди. Ва ниҳоят тўртинчи категорияга киритилган болалар топшириқларни ечиш жараёнида ҳар иккала аломатни онгли равишда қиёслаш имкониятига эга бўлганлардир.

Муанифлар экспериментда ўзаро таъсир ўтказишни мукамал аниқлаш учун предтест ва посттестдан фойдаланганлар ва синалувчилар олдига иккита шарт қўйганлар. Биринчи шартга кўра дидада қатнашчилари 12 та топшириқдан ташкил топган дастлабки серия инструкцияга йўлланмасига биноан ҳар қайси ҳолатда қандай ўзгаришлар юз беришини айтишлари керак. Иккинчи экспериментал шарт биринчисидан фарқи ўлароқ ўйин вазияти имитация (тақлид) қилинади. Қадок тошлар билан бир қаторда ўйин майдончасини ҳар ташкил қилиш лозим эди. Таъриба жараёнида фаолият натижалари кўргазмалилиги ва уни бажаришга нисбатан болаларда қизиқиш уйғотиш таъминланади. Фаолиятни

ташқиллаштиришнинг ўзида болалар тўғри жавобларга эришишлари экспериментатор томонидан рағбатлантирилиб турилади.

Фаолиятнинг мақсади мазкур ёшдагилар учун тушунарли бўлган, улар учун субъектив аҳамиятли ва мафтункор топшириқда ўз ифодасини топади - бу ўйин майдонини тўлдириш ва ўйин фаолиятида муваффақиятга эришишдир.

Муаллифларнинг фикрича, кутилганидай топшириқлар ечимининг энг адекватли стратегиясини қўллаган синалувчиларнинг катта миқдори 7 ёшлилар орасида учрайди, лекин ҳар қайси ёш гуруҳида ҳам уч хил типдаги стратегия мавжуддир (яхшиланиш, ёмонланиш, сақланиш). Шуни таъкидлаш жоизки, синалувчиларнинг муайян қисми жавобларини биз қўллаган метод асосида миқдор жиҳатдан ҳисоблаб чиқиш уларни мутлақлаштиришга имкон бермайди. Агарда синалувчиларнинг жавоблари таҳлили у ёки бу даражага киритиш имконини бермаса, у ҳолда муаллифлар бундай ечимларни тан олинган ва поаниқлик даражасини белгилашган.

Тажриба ва назорат гуруҳларида стратегия ўзгариши хусусиятининг тақсимланиши ўзига хослиги намоён бўлади. Жумладан, тадқиқотнинг иккинчи стадияда дидада шароитида тажриба гуруҳдагиларда фоиз ҳисобида яхшиланиш (ўйин вазиятида 45% ва ўйиндан ташқари шароитда 35%), жуда кам фонзда ёмонланиш (6% ўйин ва 5% ўйиндан ташқари вазиятларда) аниқланган бўлса, назорат гуруҳида бу миқдорлар (яхшиланиш 18% ва ёмонланиш 14%) сезиларли даражада тафовутланади.

Болаларнинг билиш фаолиятига ўйин вазияти жараёнидаги муомаланинг таъсири икки хил эркин ўзгарувчан миқдор бўйича самарали эканлиги аниқланади. Ўйин вазиятидаги ҳамкорлик фаолияти тип дидада услубида бажаришда (иккинчи шартга биноан) натижалар яхшиланиши эҳтимоли юксаклиги (0,45), ўйиндан ташқари вазиятда (0,18) қуйироқ кўрсаткичларга эришиш мумкинлиги белгиланган. Муаллифларнинг изоҳлашича, топшириқлар бажарилишига болаларнинг тортинганлиги ўйинга нисбатан табиий қизиқиш билан шартлангандир, мусобақаланиш мотивининг пайдо бўлиши - яхшироқ имкониятни рўёбга чиқариш, юксак ютуқларга эришиш. Муаммони топшириқларни ечиш жараёнида болалар билиш фаолиятининг ўзига қизиқиш билан муносабатда бўла бошлайдилар, бажариш воситасидан мақсадга айланади. Билиш мотивациясининг ўзига хослиги пайдо бўлишининг етакловчиси билиш жараёнининг самарадорлигини оширишга етаклайди.

Муаллифлар томонидан ўтказилган тажриба натижаларига қараганда (дидаданинг уч тузилмавий конфигурациясидан фойдаланилганда), ўрганилаётган бола рақибидан маълум даражада қуйи кўрсаткични эгаллаган бўлса, предтест билан таққослаганда посттестда ўз натижаларини яхшилаш эҳтимоли мавжуддир. Ушбу ҳолатни бошқа томондан қарасак, мабодо шериклар жуда қуйи даражага эришсалар, бу тақдирда ўзаро таъсир ўтказувчидан биттаси (яъни тажриба гуруҳи аъзоси назорат гуруҳидан фарқли ўлароқ) дастлабки кўрсаткичини сақлашнинг эҳтимолилик даражасига эга бўлади.

Олинган натижаларга асосланган муаллифлар миқдорий ва сифат таҳлиилидан кейин мана бундай хулосалар чиқаришга қарор қабул қилганлар:

а) қуйи кўрсаткичли шериклар билан ҳамкорлик қилган болаларда фойдаланилган стратегиясида заифлашув кузатилади;

б) юқори кўрсаткичли болалар ҳамкорлик фаолиятига киришган шериклар билан муомала шароитида у ёки бу ўзгаришларга учраганлар.

Шунингдек, биринчи стратегиядан фойдаланган шериклар ўз даражасини сақлаш ва яхшилашнинг бир хил эҳтимоллиги кўрсаткичига эгадирлар. Иккинчи стратегияни қўллаган синалувчилар учун ўз натижаларини барқарорлаштириш, кўтаришга энг қулай имконият юзага келгандир. Учинчи стратегияга асосланган барча гуруҳ аъзолари муомаланинг бевосита таъсирида, шарт-шароитида предтест даражасини сақлай олганлар. Биринчи даражага эришган синалувчилар учун "пол самараси", учинчи даражалилар учун эса "шип самараси" намоён бўлиши эҳтимоли мавжуд эканлиги тадқиқотчилар томонидан таъкидлаб ўтилган. Тажриба гуруҳининг иккинчи даражали синалувчиларида яхшиланишнинг максимал самараси 76% га тенгдир.

Стратегия ўзгариши хусусиятининг ёш даврлари бўйича тақсимланиши куйидаги кўрсаткичларда акс этади: 5 ёшли болалар иккинчи стратегияни қўллаган ва натижада дастлабки даражасини сақлаш ҳамда уни юксалтиришнинг бир хил тенденциясига эга бўлганлар, каттароқ ёшдаги болалар эса худди шу концептуал даражага эга бўлишидан қатъи назар, асосан ўз натижаларини муомала таъсирида яхшилашга эришганлар, холос. Предтестда учинчи даражадаги болалар посттестда ўз имкониятларини заифлаштирдилар, уларнинг аксарияти 6 ёшлиларни ташкил қилади.

Муаллифларнинг мулоҳазаларича, муомаланинг бевосита таъсирида аксарият синалувчиларининг билиш жараёниларида, муаммоли вазиятни тушунишда, фаолиятни уйдлаш натижаларида динамик силжиш, ижобий ҳолат юз берган. Муомалада тушунчаларни ўзлаштириш жараёнининг ксчишига, ўйин вазияти мавжудлигига ёки йўқлигига, индивидуал ва ижтимоий-психологик таъсирларга, индивиднинг концептуал даражасига, шерикларнинг мулоқотга киришиш даражасига таъсирини ўрнатишга муаллифлар муваффақ бўлганлар.

Ҳамкорликдаги гуруҳий фикрлаш фаолияти самарадорлигига ўзаро таъсир кўрсатиш хусусиятининг таъсири

Топшириқлар ва масалаларни ечиш ҳамда гуруҳий ижодийлик жараёнида гуруҳий ўзаро таъсир кўрсатиш усулларини оптималлаштириш психология фанининг муҳим муаммосига айланмоқда. Худди шу боисдан ҳамкорликдаги фикрлаш фаолияти самарадорлигига ўзаро таъсир кўрсатиш хусусиятининг таъсирига бағишланган Н.М.Полуэктови ва Б.В.Тихоновларнинг иши алоҳида аҳамият касб этади.

Муаллифларнинг таърифлашича, ўзаро таъсир кўрсатишнинг оптимизацияси гуруҳни функция қилишнинг шундай даражасига эришишни, қайсики унга ҳамкорлик фаолиятида юксак самарага етиш имконини беради, яъни фаолиятда юқори муваффақиятга етиш, қатнашчиларнинг зарур фаоллик даражасида ўзаро таъсирдан ва ишдан қониқишлик.

Таъқиқотнинг асосий вазифаси гуруҳий фикрлаш фаолияти самардорлигига фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечиш жараёнида ўзаро таъсир кўрсатиши хусусияти таъсирини ўрганишдир. Экспериментда ўзаро таъсир кўрсатиш регуляциясига гуруҳнинг ролли тизими ўрганиши ва қатнашчиларнинг фикрий функцияларини фаоллаштириш ёрдами билан эришилган.

Бошқарувнинг коллегиял услубига гуруҳ лидерини йўналтиришда ролли структура регуляцияси ифодаланган: гуруҳнинг суёт аъзоларини фаоллаштиришда, ролли структуранинг эгилювчанлиги охишида, гуруҳ аъзоларининг фаолиятга ташаббус билан чиқиш қобилиятида ва ҳоказо. Гуруҳий топшириқ ечиш жараёнида англаганик, мотивировка қилишлик, кизиқувчанлик ортиши ҳисобига фикрий функциялар активизацияси юзга келган. Активизация эксперимент натижасига қараб, фаолиятда нутқий реакцияларга кўра диагностика қилинган.

Таъқиқотда реал ишлаб чиқариш гуруҳлари ва илмий ходимлар гуруҳи (триада), ҳаммаси бўлиб беш гуруҳ иштирок этган. Гуруҳ аъзоларининг ўзаро алоқаси ҳар хил шароитда перцептив-фикрий ва мантиқий топшириқларни ҳамкорликда ечиш тавсия этилган.

Нутқий ўзаро таъсир кўрсатиш ва психомотор орқали гуруҳ аъзоларининг ишга киришиши ҳамда барча қатнашчиларнинг ҳаракатларини координациялаш (мувофиқлаштириш) туфайли перцептив-фикрий топшириқларни ечиш мумкин, холос.

Мантиқий топшириқлар гуруҳлар томонидан ишгача ва ишдан кейин аслаҳаларда бажаришган, шерикларнинг ўзаро алоқаси муайян даражада таъминланган, бу нарсага топшириқни ечиш инструкцияси, сигналувчиларнинг ҳамкорлик ҳаракатларини энг қулай усулда мувофиқлаштириш орқали эришилган.

Таърибада қуйидаги кўрсаткичлар регистрация қилинган: топшириқ ечиш учун кетган вақт, гипотезалар ва таклифлар миқдори, сигналувчиларнинг нутқий реакциялари (магнитофон ёзуви), амалга оширилган ҳаракатлар миқдори ва изчиллиги ("Кибернометр" ва бошқалар).

Бундан ташқари, таъқиқотчилар томонидан қуйидаги тавсифлар ҳисобга олинган: гуруҳнинг расмий ва норасмий тузилиши, гуруҳни бошқариш услуби, шахсларга муносабатларнинг хусусиятлари, гуруҳ аъзоларининг индивидуал психологик хусусиятларнинг мувофиқлиги, функционал ролли қутилмада келишилганлик, муомала хусусияти (ишбилармонлик, шахсий), гуруҳнинг шаклланганлик даражаси қабили. Бу тавсифлар ҳамкорлик фаолияти сифатида ва маҳсулдорлигига ёрдам беради ҳамда гуруҳий фаолият муваффақияти, муваффақият барқарорлиги, гуруҳнинг стрессга нисбатан мустаҳкамлиги сингари кўрсаткичларда ифодаланган.

Ҳамкорлик ҳамкорликдаги нутқ таҳлилида қуйидаги фикр-мулоҳазалар ажратиб кўрсатилган: ахборотий, шахсий фикр, аффектив, коррекциялаштирувчи.

Олинган натижаларини муҳокама қилиш ва таҳлиллаш асосида муаллифлар муайян хулосалар чиқариш имкониятига эга бўлишган.

Мантиқий топшириқларни ечишдаги маҳсулдорликнинг пастлиги биринчи навбатда уларнинг мураккаблиги билан шартланган, қолаверса муомаланинг конструктивроқлиги ҳам бунга сабабдир.

Фикрий гуруҳий фаолият жараёнида ўзаро таъсир кўрсатишнинг аниқ таъкидланмаганлиги туфайли спонсорларнинг нутқий фаоллиги фикр интеграцияси ва таҳлилга зарар келтирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин.

“Кибернометр” асбобица перцентив фикрий топшириқларни ечиш хусусияти шунда ифодаланадиким, ҳеч ким барча иштирокчилар ҳаракатларини координация қилмасдан туриб топшириқни мустаклл ечиш имкониятига эга бўлмади. Шу сабабдан “Кибернометр” ҳамкорлик фаолияти қатнашчиларини “мажбурий” равишда фаол ўзаро таъсир кўрсатишга тортиш функциясини бажарди.

Таърибаларда бошқарувнинг ҳар учала классик типини намоён бўлди: коллегиял, директив, либерал, улар гуруҳларнинг ижодий фаоллиги ва ишлаб чиқариш кўрсаткичларида акс этган.

Топшириқларни ечишда муваффақиятга эришувда ролларни аниқ фарқлаш (дифференциациялаш) муҳим ёрдам беради. Аммо муваффақиятга эришиши учун бу старли эмас, чунки ролли тузишда эгилов-чашлик бўлмаса юқори кўрсаткичлар эгалланмайди.

Таърибаларда юқори савияда ташкиллашган гуруҳий фаолият учун ўзига хос ҳодисалар кўзга ташланган: ечиш жараёни учун ҳамкорлик режасини ишлаб чиқиш, топшириқ ечимининг ҳар бир иш-ҳаракати тўғрисида ўзаро фикр алмашиш, бирон-бир йўл топши имкониятини гуруҳий майданлаштириб муҳокама қилиш ва бошқалар. Бу ҳолатларнинг барчаси таклифларни тузатиш (коррекциялаш) ва ташлан (селекциялаш) нини англаганининг оширишга, тасавурларнинг қўшилиши ҳисобига индивидуал идрок қилиш чекланганлигининг олдинги олишга имкон туғдиради. Таърибаларнинг якунида гуруҳ яхлит тузилма эканлигини тавсифловчи фаол хусусиятни эгаллайди.

Гуруҳ аъзоларининг индивидуал-шахслилик хусусиятлари ўзига хослиги. Улар ўртасидаги шахслараро муносабатлар хусусияти, мотивировка қилинганлик даражаси гуруҳ фаолияти муваффақиятида акс эттирилади.

Нутқий мулоҳазалар таҳлили ва ўзини-ўзи баҳолаш варақасининг натижаларини гуруҳ аъзолари бир-бирларини ўта ёқтиришни (симпатия) намоёниш қилди, яъни бу нарса бир-бирига нисбатан “фаол” ижобий установкалар мавжудлиги билан тавсифланади, коммуникабелликнинг (мулоқотмандликнинг) юксак даражасида илиқлик ўз ифодасини топади.

Бир-бирига ҳурмат, меҳр-муҳаббат туйғуси мавжуд инсонларнинг ўзаро муомаласи уларнинг фикрлаш жараёнларини фаоллаштиради.

Ҳамдардлик, ҳамкорлик фаолиятида қатнашувчиларнинг максимал қиринувчанлигига ёрдам беради ва уларнинг имкониятларини кенгроқ амалга ошишга шароит яратди.

Ҳамкорликдаги фаолиятда қатнашчиларнинг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқа бошлайди.

Фаолиятнинг муваффақияти учун синалувчиларнинг интеллектуал тараққиёти катта аҳамиятга эга эканлиги тажрибаларда тасдиқланган.

Экспериментал перцентив фикрий ва мантикий топшириқлар гуруҳий ечимининг муваффақияти сифатий тавсифлари биринчи навбатда шахслараро муносибатлар хусусиятларига, шерикларнинг индивидуал хусусиятлари мослигига, лавозим мавқеига ва ютуққа эришиш учун қизиқувчанлик даражасига боғлиқ эканлиги тадқиқотчилар томонидан алоҳида таъкидланади.

Уларнинг мулоҳазасича, ҳамкорлик фаолияти муваффақияти кўрсаткичларига синалувчиларнинг шахсий безовталаниши (ҳадиксираши) муҳим таъсир ўтказди.

Ўзаро таъсир ўтказиш жараёнида ролларни аниқ тақсимлаш орқали ҳамкорликдаги фикрлаш фаолиятида юқори ншлаб чиқариш самарадорлигига эришиш мумкин. Ҳамкорликдаги фикрий фаолиятда ушунг катнашчиларига ролларни алмаштириш имконияти берилса, ижодий имкониятлар кўлами янада кенгайиши кутилади.

МУОМАЛАНИНГ ТАТБИҚИЙ МАСАЛАЛАРИ

ПЕДАГОГИК МУОМАЛА ТЕСТИ.

Муомала - кишилар ўртасидаги ўзаро алоқа ўрнатилиши ва ривожланишидан иборат жараён бўлиб, бу жараён уларнинг ўзаро ҳамкорлик қилишга нисбатан эҳтиёжлари асосида вужудга келувчи куйидагиларни ўз ичига олувчи фаолиятдир:

- ўзаро тушуниши ва англаш;
- ўзаро бир-бирини идрок қилиш;
- ўзаро ахборот алмашиш;
- ўзаро ҳаракат қилишнинг ягона услубини ишлаб чиқиш.

1. Муомалавий бошқарув - одамлар устидан раҳбарлик қилиш мақсадида амалга ошириладиган муомала жараёнидир.

2. Муомалавий бошқарувнинг мақсади:

- буйруқ ва кўрсатмалар, тавсияномалар, маслаҳатлар бериш;
- топшириқ бажарилганлиги тўғрисида қатнашчилардан ахборот олиш ва уларни таққослаш;
- ижрочилар томонидан бажарилган топшириққа баҳо бериш.

3. Муомалавий бошқарувнинг асосий босқичлари:

- а) иштирокчиларга кўрсатмалар берувчи маълумотларни узатиш;
- б) қайта (иккинчи марта, такроран) маълумот олиш;
- в) катнашчилар томонидан тўпланган маълумотга баҳо бериш.

4. Кўрсатмалар берувчи маълумотлар узатишнинг шакллари:

- а) директив - буйруқ, кўрсатма, талабнома;

б) демократив - тавсия, маслаҳат, илтимос.

5. Педагогик муомала - ўқувчиларга, талабаларга таълим ва тарбия бериш мақсадида махсус равишда амалга оширилувчи, психологик одоб (такт) га асосланувчи, ҳамкорлик негизидан иборат муомала жараёнидан биридир.

6. Педагогик муомаланинг мақсади:

- ўқувчилар ва талабалар билан ўзаро самарали ижтимоий психологик ҳамкорлик қилишга эришиш;

- ўқитувчиларнинг ўқувчилар ва талабалар билан ўзаро шахсий муносабатларини шакллантириш;

- ўқитувчи ва ўқувчиларнинг (талабаларнинг) бир-бирларини янада чуқурроқ тушунишларига ҳамда англашларига ёрдам бериш.

Таълимнинг моҳияти ўқувчиларда ва талабаларда билиш фаолиятини бевосита бошқариш эканлигини ҳисобга олсак, у ҳолда педагогик муомала билан муомалавий бошқаришнинг кўпгина вазифалари ўртасида ўхшашлик мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз. Худди шу боисдан ҳам муомалавий бошқариш жараёнига берилган тавсияномалар педагогик муомала фаолиятига бевосита хосдир. Муомаланинг энг муҳим хусусиятлари ўзаро бир-бирини англаш ва ўзаро бир-бирини идрок қилишда ўз ифодасини топади. Ўзаро бир-бирини англаш қуйидаги лаҳзаларга бевосита боғлиқдир:

- тилнинг миллий бирлиги;

- касбий атамалар билан миллий тилнинг ўзаро уйғунлиги;

- маълумотнинг тўлаллиги, унинг мантикий жиҳатдан изчил равишда баён қилиниши;

- суҳбатдошларнинг аклий даражаси, маданий савияси ва касбий тайёргарлигини ҳисобга олиш;

- шахслараро муносабат қатнашчиси дикқатини муайян объектга тўплаш олиш имконияти, ўқувчанлиги;

- муҳокама қилинаётган масалани ҳақ қилишда суҳбатдошларни шахсий қизиқишларининг мутаносиблиги;

- ўзаро идрок қилиш эса ушбу ҳолатлар билан узвий боғлиқдир:

- суҳбатдошнинг нуфузи, обрўси, унинг мутахассислигига оид билими ва кўникмалари;

- ўзаро шахсий муносабатнинг ҳолати, унинг ҳис-ҳаяжонларга се-роблиги: раҳбар ўз суҳбатдошларида қанчалик кўп ижобий ҳиссини ҳолатлар, чуқур кечинмалар уйғота олса, у тақдирда уларнинг ўзаро бир-бирларини англаш жараёни ва ўзаро идрок қилиши тез суръатда (лаҳзада) амалга ошиши мумкин.

Ўзаро шахсий муносабатда ҳиссий ҳолатнинг намоён бўлиш даражасига кўра иштирокчиларда: симпатия, эмпатия, дўстлик, ёқтириб қолиш, самимийлик каби ижобий ҳиссий ҳолатлар; бепарқлик, нафрат, ёқтирмаслик сингари салбий ҳиссий кечинмалар, туйғулар юзага келади. Шунинг учун ҳам муомалавий бошқарув жараёнидаги энг муҳим қоида ҳар қандай йўл ва усул ёрдами билан бўлса ҳам, энг аввало, суҳбат жараёнида ижобий ҳиссий ҳолатларни вужудга келтиришдан иборатдир.

Мазкур ҳолат қанчалик кучли, юксак кўтаринки суръатда намоён бўлса, демак муомалавий бошқарув шунчалик енгил кечиши мумкин.

Инсонлар ўртасидаги ўзаро шахсий муносабатларнинг ҳиссий (ёқимлилики) даражасини субъектив баҳолаш учун “Сиз билан муомалада бўлиш ёқимлими?” деб аталадиган тестни амалий фаолиятда қўллаш юқори самаралар беради.

Педагогик муомала тести билан танишувчи ўқитувчилар уни ўзлаштириш учун ўн битта саволга жавоб беришлари талаб қилинади. Муомала жараёни тести қатнашчилари унда берилган саволларга ё “ҳа”, ё “йўқ” деб жавоб қайтаришлари лозим.

Тест саволлари:

1. Сиз гапиришдан кўра эшитишни яхши кўрасизми?
 2. Сиз ўзингиз танимаган нотаниш одам билан ҳам суҳбатлашиш учун ҳар хил мавзу топа оласизми?
 3. Сиз доимо ўз суҳбатдошингизни диққат-эътибор билан, ўта зий-рак тарзда тинглайсизми?
 4. Сиз ўзга кишиларга маслаҳатлар беришни ёқтирасизми?
 5. Мабодо суҳбат мавзуси Сиз учун қизиқарсиз бўлса, у ҳолда суҳбатдошингизга бу ҳолатни ошкора қиласизми?
 6. Агарда суҳбатдошлар Сизни тингламаётган бўлсалар, у тақдирда жаҳлингиз чиқадими?
 7. Сизни ҳар қандай масала юзасидан ўз шахсий фикрингиз борми?
 8. Мабодо суҳбат мавзуси Сиз учун нотаниш бўлса, унда суҳбатни давом эттира оласизми?
 9. Сиз ҳаммаининг нигоҳида, диққат марказида бўлишни ёқтирасизми?
 10. Сиз етарли даражада билимга эга бўлган, энг камида учта пред-мет асосини эгаллаганмисиз?
 11. Ўзингизни диққат ёки тортинчоқ деб ҳисоблайсизми?
- Тестнинг калити: “Ҳа”: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11; “Йўқ”: 4, 5.
- Жавобларни таҳливи қилиш учун тест калитидаги мос тушган жа-вобларнинг ҳаммасини қўшиб ҳисоблаб чиқилади. Калитдаги ҳар бир мос жавоб 1 баллга тенгдир. Жавобларнинг натижалари таҳлил қилингандан кейин қуйидаги гуруҳларга ажратилади.
- 1-3 балл: Сиз билан муомала қилиш ҳар доим ҳам ёқимли эмас, ҳатто, баъзида бу жараён жуда оғир кечади.
- 4-9 балл: Сиз бошқалар учун ёқимли суҳбатдошсиз, аммо кайфия-тингизга кўп нарса боғлиқ.
- 10-11 балл: Сиз муомала жараёнида жуда ёқимли суҳбатдошсиз, аммо уни жуда ошириб юборманг.

Касбий муомалани шакллантириш методикаси.

Педагогик фаолиятни муваффақиятли равишда амалга оширишда ўқитувчи учун чуқур назарий билимлар билан бир қаторда коммуникатив

фаолиятни профессионал (моҳирона) бошқаришни удалаш ҳам муштарак аҳамият касб этади.

Бу омил ўз навбатида ўқитувчида муомала муаммосига тааллуқли билимлар билан қуралланишни тақозо этади. Муомалавий билимлар таркибига: одамлар орасида нутқ сўзлай олиш, муомала тизими хусусиятига риға асосланган ҳолда талабалар билан ҳамкорликда мантқиқан тўғри тузилган ижодий фаолиятни ташкил қила билиш, муайян мақсадни ўз ичига қамраган муомала жараёнини удалаш киради. Таъкидлаш ўтганларимизнинг барчаси муомалавий билимларнинг негиздан иборат дегани уларнинг ҳар бириси маълум қисмлардан тузилгандир. Жумладан, психологик алоқани барпо этиш, муомала кезида ташаббусни ҳаминча қўлга олиш, муомалага уйғунликка, (мутаносибликка, муҳитга мослашувчи) эришни ва ҳоказо. Бундай мураккаб муомалавий билимларни ўқитувчи мулоқотмандлик қобилиятига эга бўлгандагина эгаллай олади, ҳозир.

Ижтимоий ҳаётда турли-туман хулқ-атворли, ўзинга ҳос хусусиятли одамлар учраб туради, чунончи мулоқотга тез киришади ва уни осон уюлтира олади, баъзи одамлар эзма ва мақтанчокдирлар, кимдир қамган, яна бир бошқа тоифага тааллуқлиси эса мулоқотга киришни йўлини ҳаёт билмайди. Педагогик фаолиятнинг ўзини ҳосини шунидаки, униш учун ҳамкорлик шахсий нарса эмас, балки касбий шахсий фаизиятин, «инсон-педагог» муносабати моҳиятига алоқадор сифатни ўзида тавдлайтиради.

Умуминсоний баҳоянишга кўра, шунингдек, тадқиқотчиларнинг фикрича, суҳабдонлик турли кўрinishга эга бўлиб, ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркиблардан ташкил тонади. Уларнинг асосийси кўйидагилардир.

1. Мулоқотмандлик – муомала жараёнида завқланиш қобилиятига эгаллик.
2. Ижтимоий яқинлик - жамоа ичида, одамлар орасида бўлишни хоҳлаш туйғуси.
3. Альтрустик инсонни севиш, унга беминнат хизмат қилиш (тоясига садоқатлик).

Мулоқотдошлилик.

Ўқитувчилар билан ўтказилган суҳбатларнинг кўрсатишича, педагогик фаолиятнинг тарк ўтганларнинг аксарияти мулоқотмандлик хусусиятига (қобилиятига) эга бўлмаганлиги туфайли ёки бу борада ўта заифлиги учун ихтисосликдан юз ўтирганлар. Турли хусусиятли, салоҳиятли, хулқ-атворлик шахслар билан муомала қуриш, суҳбатлашиш, ўзини ўзгалар меҳрини тортиш (аттракция) табний шартланган хислат таркибига кирмаганига сабабли шахсий фаизлатни касбийга айлантириш жуда қийин кечади. Кўпгина раҳбар кадрлар ҳам худди шундай характерга эга, бинобарин, шахслараро илиқ муносабат, ҳамкорлик фаолиятида самарадорлик тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Мулоқотмандлик фаолиятига эга бўлмаган ўқитувчи тез чарчайди, ўзаро таъсир ўтказиш

уқувидан маҳрумдир. Уқитувчи билан талаба ўртасидаги ҳамкорлик таълим жараёнини вужудга келтиради, агарда мулоқотмандлик касбий хусусиятига эга бўлмаса ўқув юртларида фаолият кўрсатиши кийинлашади. Модомики шундай экан, касбий тайёргарлик босқичида унга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Ижтимоий яқинлик.

Ижтимоий яқинлик – бу шахснинг муваққат руҳий ҳолати эмас, балки турғун шахснинг белгининг даражаси ҳисобланиб, шахснинг касбий педагогик йўналишнинг сифатида намоён бўлади.

Мулоқотмандликнинг таркибий қисмлари қуйидагиларда тавдаланади: муомалага эҳтиёж, муомалагача, муомала пайтида ва муомаладан кейин ҳам кўтаринки ҳиссий ҳолатнинг мавжудлиги, муомалавий кўникма ва билимлар, маром, уларнинг ҳилма-ҳил кўринишлари ва ҳоказо. Бу тўғрида шуни алоҳида таъкидлаб ўттиш жоизки, муомалага нисбатан эҳтиёж сезиш умуминсоний хусусият бўлса-да, юқориди билдирилган мулоҳазаларда муомала аксиокасбий ижодий нуқтаи назардан талқин қилиниши. Ҳар ҳолда баъзи бир позик томонлар, механизмлар назарда тутилган бўлса ажаб эрмас, бу эса атрофичча мағтикий фикрлашни тақозо этади.

Хуллас, муомала жараёнига инсоннинг индивидуал-типология хусусиятларининг мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив жабҳалари мувафакцият гарови ҳисобланади. А.В.Мудрик муомала жараёнига қуйидаги хусусиятлар таъсир ўтказишини таъкидлаб ўтади, чунончи:

4. гафакур хусусиятлари;
5. пукдаб эркин фойдалана билиши;
6. идрокнинг ички сабаб (мотив) натижасида вужудга келиши, кечиниши, ривожланиши;
7. ашиқ ижтимоий кўрсатмалар. яъни аттитюд (масалан, муомалаининг натижаси ёки маҳсулига эмас, балки муомала жараёнининг ўзига қизиқиши).
8. муомалавий билимлар – вақт, шерик, ташаббус, мулоқот вазияти, шароитга қараб йўл тутиши.

III Альтруистик ғоялар.

Инсоннинг ҳиссий-эмоционал табиатини унинг альтруистик муомалавий кечинмалари ранг-баранглиги яққол намоён этилади.

Муомалавий эмоциялар орасидан: ички кечинмалар, фикр алмашашиш хоҳиш (хайрихоҳлик, кайфият, ҳурмат), муомала катнашчиларига нисбатан хайрихоҳлик, самимийлик, илтифот. Ҳурмат-эҳтиром ҳиссининг туюлиши ва ҳоказо. Худди шу хусусиятларнинг мавжудлиги шахснинг педагогик муомалага лойиқлиги тўғрисида фикр билдиришга кафолатдир. Альтруистик эмоцияларнинг орасида одамларга завқ бағишлаш, бошқалар хурсандчилигига шерик бўлиш кабилар ажратиб кўрсатилади.

Каң-Калик бир қатор етакчи ўқитувчилар билан ўтказилган тажрибалар натижаларига таянган ҳолда ўқитувчиларога (айниқса ёшларга) ёрдам бериш мақсадида куйидаги профессионал педагогик муомаланинг таркибий қисмларини тавсия қилади:

1. Болалар билан турли соҳалар бўйича доимий муомала қилишга мустаҳкам, кучли эҳтиёж сезиш.
2. Муомала – умуминсоний ва касбий кўрсатмаларнинг туб ҳамкорлиги мажмуаси.
3. Муомаланинг барча босқичларида эмоционал хотиржамлик мавжудлиги.
4. Педагогик фаолиятнинг қолган таркибий қисмларига муомаланинг самарали таъсири.
5. Педагогик муомалани амалга оширишда мулоқотмаандлик қобилиятининг мавжудлиги
6. муомалани кўникма ва билимларнинг бирлиги ва ҳоказо.

Шахсий муомаланинг юзасидан тадқиқот олиб бориш учун аввалданбор ўзингизда унга нисбатан эҳтиёжингиз ёки мулоқотмаандлик хусусиятингиз қай даражада ривожланганлигини аниқлашингиз керак. Бу ишни амалга оширишда Р.С.Немовнинг мулоқотмаандлик ҳамда одамовликни аниқлаб берадиган иккита методикасини ҳуқмингизга ҳавола қиламиз. Ушбу методикалар ёрдами билан Сиз ўзингизда бу хусусиятлар қай даражада ривожланганлигини билиб олганингиздан кейин етарли даражада такомиллашмаган, бироқ бевосита ўз қафолатингизга зарур бўлган хусусиятларингиз устида коррекцион иш олиб борасиз.

1 - методика

Мулоқотмаандмисиз?

Куйидаги саволларга жавоб бериб, муомаланинг хусусида маълум хулосага кела olasiz. Тавсия қилинган жавоблардан ўзингизга мосини танлаб, сўнг уларнинг рақамини ёзиб олинг (М, 1а, 2в, 3в).

Танлаган жавобларингиз орқали ўзингизда бу хусусиятнинг қай даражада ривожланганлигини баҳолай olasiz.

Саволлар ва уларнинг жавоб вариантлари

1. Сиз ёқтирмайдиган одамингиз меҳмонга таклиф қилса, уни қабул қиласизми?

- А) ҳа
- Б) фақат айрим ҳолларда
- В) йўқ

2. Фараз қилинг, меҳмондорчиликда ўзингизга дўст деб ҳисобламайдиган одаминг ёнига ўтиришга мажбурсиз, Сиз ўзингизни қандай тутасиз?

- А) унга эътибор қилмайсиз

- Б) фақат унинг саволларига жавоб берасиз
 В) у билан эркин суҳбат қуришга ҳаракат қиласиз.
3. Маълум бир хонадоннинг эшигини тақиллатмоқчи бўлдингиз. Қўрқисдан хонадонда баҳс кетаётганлигини эшитиб қолдингиз. Сиз энди нима қиласиз?
 А) барибир тақиллатасиз
 Б) баҳс тугагунча кутасиз
 В) тақиллатмай кетиб қоласиз
4. Меҳмонда Сиз ёқтирмаган таомни таклиф қилишса, унда нима иш қилган бўлардингиз?
 А) мажбуран ейсиз
 Б) мезбонларга бу таомни истеймол қила олмаслигингизни айтасиз
 В) иштаҳангиз йўқлигини баҳона қиласиз
5. Одатда хонтахтадан қанақанги таомни танлайсиз?
 А) энг яхшисини
 Б) энг кичигини
 В) Сизга яқин турганини
6. Даврадаги суҳбат пайтида тўсатдан ҳамма жимиб қолса, Сиз қандай йўл тутасиз?
 А) бошқа биров гапни бошлагунча кутиб турасиз
 Б) суҳбатни давом эттириш учун ўзингиз мавзу топасиз
 В) ўрнингиздан туриб, телефон томон юрасиз
7. Ноқулай аҳволга тушиб қолдим деб фараз қилинг. Сиз бу ҳақида ўз танишларингизга гапириб берасизми?
 А) биринчи учратган танишингизга албатта гапириб берасиз
 Б) фақат яқин дўстингизгагина гапириб берасиз
 В) бирор кишига ҳам айтмайсиз
8. Бошқалардан эшитган хикояларингизга ўзингиздан бирор нарса қўшасизми?
 А) ҳа
 Б) уларнинг маъносини кучайтириш мақсадида озгина қўшасиз
 В) деярли ҳеч нарса қўшмайман
9. Севгилингиз суратини ўзингиз билан олиб юриб, уни атрофингиздаги одамларга бажонидил кўрсатасизми?
 А) ҳа
 Б) баъзан
 В) ҳеч қачон
10. Даврада айtilган ҳазил-мутойиба ёки латифанинг маъносига тушунмай қолган пайтингизда Сиз ўзингизни қандай тутасиз?

- А) тушунганлар билан бирга куласиз
- Б) жиддийлигингизча қолиб, ҳеч кулмайсиз
- В) бирон бир одамдан латифа ёки ҳазилнинг маъносини тушунтириб беришни илтимос қиласиз

11. Даврада ўтирган пайтигизга кўрқисдан бошингиз оғриб қолса, у ҳолда ўзингизни қандай тутасиз?

- А) юзага чиқармайсиз
- Б) бирон кишидан бош оғрик дорисини сўрайсиз
- В) даврани ташлаб уйга кетасиз

12. Меҳмонда ўтирган пайтигизда Сиз қизиқиб томоша қиладиган кўрсатувнинг фавкулотда телевизор орқали беришини билиб қолсангиз нима қилар эдингиз?

- А) уй эгасидан телевизорни қўйиб беришни илтимос қиласиз
- Б) меҳмонларга халақит бермаслик учун телекўрсатувни бошқа хонага ўтиб кўрасиз

13. Сиз меҳмонда ўтирибсиз деб фараз қилайлик. Унда Сиз қайси пайтда ўзингизни яхшироқ ҳис қиласиз.

- А) меҳмонларнинг кўнглини очган пайтигизда
- Б) бошқалар Сизни кўнглингизни очган пайтида
- В) умуман унга бефарқсиз

14. Меҳмондорчиликда қанча вақт қолишни олдиндан ўйлаб қўйиш одатингиз борми?

- А) йўқ
- Б) баъзан бу ҳақда ўйлайман
- В) доим бу ҳақда ўйлайман

15. Айтайлик, бирор рўзноманинг муҳбири Сиз билан суҳбат қиляпти

- А) суҳбатни рўзномада босиб чиқаришса, хурсанд бўласиз
- Б) бу нарсанинг бўлмаслигига ҳаракат қиласиз
- В) сиз билан бўлган суҳбат газетада босиб чиқариладими ёки йўқми, Сиз учун барибир

16. Ичдан Сизни кўролмайдиган одамларингизга ташқи ҳаяжонсиз муносабатда бўла оласизми?

- А) ҳа
- Б) баъзан фақат истисно тарзида
- В) бу ҳақда ўйлаб кўрмаганман.

17. Сиз учун қулай бўлмаса-да, лекин бошқа одамларнинг одилона фикрига кўшиласизми?

- А) ҳа

- Б) шахсий фикрингизга мос келган пайтдагина
В) ҳеч қачон

18. Баҳслашишга қачон чек қўясиз?

- А) қанча тез бўлса, шунча яхши
Б) баҳснинг маъноси бўлмаса
В) баҳсдошингизни ишонтиргандан кейин.

19. Агар шеърни ёд билсангиз, уни нотаниш даврада ўқийсизми?

- А) ўз хоҳишингиз билан
Б) ҳа, агарда илтимос қилишса
В) ҳеч қачон

20. Граф Монте Кристо даврида яшайпман деб фараз қилинг, Сиз қамоқхонадасиз ва қўрқисдан қўшни камерада Сизнинг ашаддий душманингиз қамалганини эшитиб қолдингиз. У билан ўзаро тақиллатишни бошлайсизми?

- А) дарҳол
Б) ёлғизликка тоқат қилмаган пайтингизда
В) ҳеч қачон

21. Янги йилни қўпчилик даврасида, масалан шаҳар бош майдонида кутиб олиш одатингиз ёки хоҳишингиз борми?

- А) ҳа
Б) йўқ
В) одатда янги йилни бир ўзим кутиб оламан ёки ухлайман.

1 – жадвалда сўроқномада келтирилган саволларга жавоб калити келтирилган. Жавоблар маъноини очганингиздан кейин маълум баллар миқдори юзага келиб Сизнинг мулоқотмандлик хусусиятингиз қай даражада ривожланганлигини билиб оласиз.

Натижаларни ҳисоблаб чиқиш ва хулосалар

233 баллдан 310 баллгача тўплаган бўлсангиз у ҳолда Сизда «Мулоқотмандлик» кучли ривожланган;

78 баллдан 232 баллгача тўплаган бўлсангиз, у тақдирда Сизда бу хусусият ўртача ривожланган

0 баллдан 77 баллгача тўплаган бўлсангиз «мулоқотмандлик» хусусияти паст ривожланган.

Ёлғизликка мойилмисиз?

Куйида бериладиган қисқа сўроқнома ёлғизликка ёки камсуханликка нисбатан мойилликгингиз қай даражада ривожланганлигини билдиради. Ҳар бир саволнинг икки хил жавоб варианты («ҳа» ёки «йўқ») мавжуд.

1-жадвал

Мулоқотмандмисиз? Сўроқномаси жавоблари изоҳи учун қалит

Саволлар тартиби	Баллар миқдори		
	А	Б	В
1	20	5	0
2	0	5	25
3	5	10	0
4	10	0	5
5	0	5	10
6	5	15	0
7	30	5	0
8	15	5	0
9	0	5	10
10	0	5	10
11	5	10	0
12	0	5	10
13	20	5	0
14	0	5	15
15	10	0	5
16	15	5	0
17	25	5	0
18	0	5	10
19	0	5	10
20	20	5	0
21	5	0	10

Саволлар

1. Ишдан кейин шаҳар бўйлаб ёлғиз сайр қилишга мойиллигингиз борми?

- А) ҳа
- Б) йўқ

2. Шаҳардан ташқарида дам олиш учун ҳамроҳ топилмай қолса, фожиа бўлди деб ўйлайсизми?

- А) ҳа
- Б) йўқ

3. Дўстингиз билан тўрт соатдан кейин учрашишга келишдингиз. Шу вақт орасида бирор иш билан шуғуллана оласизми?
А) ҳа
Б) йўқ
4. Ёлғиз ўзингиз гулхан ёлқинига қараб ўтиришни ёқтирасизми?
А) ҳа
Б) йўқ
5. Бирор муҳим иш билан машғул бўлган пайтингизда телефон кўнгироғи ёки одамларнинг гурунги гашингизга тегадими?
А) ҳа
Б) йўқ
6. Яёв юришни ёқтирасизми?
А) ҳа
Б) йўқ
7. Янги йилни ёлғиз ўзингиз яхши кайфият билан кута оласизми?
А) ҳа
Б) йўқ
8. Туғилган кунингизга кўп меҳмон таклиф қиласизми?
А) ҳа
Б) йўқ
9. Нотаниш одамлар даврасида ўзингизни эркин ҳис қиласизми?
А) ҳа
Б) йўқ
10. Бегона шаҳарда керакли манзилни топа олмаган пайтда ўзингизни қандай тутасиз?
А) ўтиб кетаётган йўловчидан сўрайсиз
Б) шаҳар маълумотлар бўлимига мурожаат қиласиз
В) мустақил йўл топишга ҳаракат қиласиз
11. Бошқаларга совға қилишни ёқтирасизми?
А) ҳа
Б) йўқ
12. Актёр бўлишни орзу қилганмисиз?
А) ҳа
Б) йўқ

Жавобларни ҳисоблаб чиқиш ва хулосалар

Куйидаги саволларнинг «ҳа» жавоблари учун 1 баллдан оласиз: 1,3,4,5,6,7,10б,12. Худди шундай куйидаги саволларнинг «йўқ» жавоблари синалувчисига 1 баллдан қўйилади: 2,8,9,12. 10-саволнинг «в» варианты-ни танлаган одамга 2 балл қўйилади.

Агарда Сиз 8 баллдан юқори балл олган бўлсангиз, демек ёлғизликка нисбатан майлингиз старли даражада кучли ривожланган.

4 баллдан 8 баллгача бўлса ўртача.

4 баллгача бўлса ёлғизликка нисбатан майлингиз кучсиз ривожланган.

Педагогик касбий муомалани ривожлантириш учун Кан-Калик тавсия қилган «Педагогик касбий муомалани ўрганиш дастури» билан танишиш мақсадига мувофиқ.

Дўстларингиз ёки ўз муомалангиз хусусиятлари ҳақида ўзингиз тавсифнома ёзинг. Салбий хусусиятлар ёки қийинчиликларни учратдингизми, улар устида ишлашни бошланг.

Муомалани касбий шахсий фазилатга йўналтиришни шакллантиришнинг мантиқи

1. Дастурлар ёрдамида ўзини-ўзи касбий ўрганишни амалга ошириш, шахсий мулоқотмандлик хусусиятларини ва муомаладаги ижобий ёки салбий томонларни аниқлаш.
2. Махсус тренинг асосида муомаланинг муҳим хусусиятларини ривожлантирувчи иш олиб бориш.
3. Муомалавий фаолият тажрибасини такомиллаштирадиган хилма-хил жамоавий ишларни одамлар орасида йўлга қўйиш (оммавий маърузалар, суҳбатлар), касба уюшмаси, ёшлар жамғармаси ишлари ва хоказо.
4. Муомала жараёнидаги салбий томонларни бартараф қиладиган ва уни ривожлантирадиган вазиятлар тизimini ишлаб чиқиш. Масалан, уятчан одамларга маслаҳат муомала ўрнатишга ҳалақат берадиган психологик тўсиқларни енгиш учун шу йўналишда иш олиб бориш. Бунинг учун семинар, мунозара уюштириш, кино, театр, китоб мазмунининг муҳокамасини ташкиллаштириш мақсад рўёбга чиқишига ёрдам беради.

Муомала жараёнида суҳбатдошингизга юксак савияда эътибор беринг, ҳатто нигоҳингизнинг узмасликка ҳаракат қилинг.

Сизни одамовисиз дейишса, Сиз ўзингизни ундай эмаслигингизга ишонтиринг ва бу борада бир маромда тизимли иш олиб боринг.

Одамлар билан муомалада муваффақиятларга эришиш йўлларини психотерапевт В.Леви куйидагича шакллантиришни маслаҳат беради:

1) оз фурсатда бўлса-да, диққатингизни ўзингиздан (ўз эҳтиёжингиздан) бошқаларга қаратинг;

2) бошқалар ҳақидаги фикрингиз нотўғри бўлиши мумкин, шунинг учун Сизга номаълум хислатларни суҳбатдошингизнинг ўзидан қидиринг;

3) ҳар бир инсондан яхши хислат топишга ҳаракат қилинг, ўзингизни ўзингиз кузатинг;

4) талабанинг фикрини бўлмасдан уни охиригача эшита оласизми?

5) Сизни қизиқтирмаган, лекин талабани қизиқтираётган мавзудаги суҳбатни эшита оласизми?

6) Суҳбатингиз мулоқотдошингизни қизиқтирмаётганини сезсангиз дарҳол бошқа мавзуга ўта оласизми?

7) Кайфиятингиз йўқ пайтида суҳбатдошингиз гашингизга тегаётганини сездирмасдан ўтира оласизми?

8) Суҳбат бошида талабаларингиз кайфиятига эътибор беринг, у ёки бу ўзгаришда Сизнинг ҳиссангиз борми?

9) Ҳар бир суҳбат уюштиришингизда ҳамсуҳбатингизни қизиқтиришга, ўзингизга ром қилишга эҳтиётлик билан ҳаракат қилинг.

Мунтазам равишда ўз устида ишлаш сўзсиз Сизга самарали фойда келтиради.

Махдиё этиш (аттракция)ни шакллантириш тести.

1. Суҳбатдошингиз дидингизга мос тушмаса, суҳбатни тезроқ тугатишга ҳаракат қиласизми?

А) қарийб ҳамиша

Б) кўпинча

В) аҳёнда

Г) жуда кам

Д) қарийб ҳеч қачон

2. Суҳбатдошингизни феъл-атвори (юз, кўз ҳаракатлари) гашингизга тегиши мумкинми?

А) қарийб ҳамиша

Б) кўпинча

В) аҳёнда

Г) жуда кам

Д) қарийб ҳеч қачон

3. Суҳбатдошингизнинг ноўрин ибораси кўполлик ёки қалтисликни келтириб чиқарадими?

А) қарийб ҳамиша

Б) кўпинча

В) аҳёнда

Г) жуда кам

Д) қарийб ҳеч қачон

4. Сизга вужуди билан талпинаётган нотаниш инсон мулоқотиши рад этасизми?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) аҳёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

5. Суҳбатдошингизнинг сўзини бўлиш одатингиз борми?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) аҳёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

6. Бошқа нарсалар тўғрисида хаёл сура туриб, хўжакўрсинга иш тутасизми?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) аҳёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

7. Суҳбатдошингизнинг насл-насабига қараб, овозингиз, юз ҳаракатингиз, фикр билдиришингиз ўзгарадими?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) аҳёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

8. Суҳбатдошингиз Сиз учун «асаббузар» мавзудан оғиз очса, уни ўзгартирасизми?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) аҳёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

9. Суҳбатдошингиз нутқидаги ғализликларни тузатиб турасизми?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) аҳёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

10. Муомала (мулоқот) жараёнида менсимаслик, кесатик, киноя ҳолатларига йўл қясизми?

- А) қарийб ҳамиша
- Б) кўпинча
- В) ахёнда
- Г) жуда кам
- Д) қарийб ҳеч қачон

Тест калитига биноан қуйидаги баллар қўйилади:

- А) қарийб ҳамиша – 2 балл;
- Б) кўпинча – 4 балл;
- В) ахёнда – 6 балл;
- Г) жуда кам – 8 балл;
- Д) қарийб ҳеч қачон-10 балл.

Тест калитига мутаносиб жавобларнинг умумий миқдори ҳисоблаб чиқилади.

Аттракцияни шаклланганлик даражаси баҳоланиш қиймати билан аниқланади:

- ўртача даража – 55 балл;
- ўртадан юқори – 65 балл;
- юқоридан пастроқ - 75 балл;
- юқори – 85 балл;
- ўта юқори – 86-100 балл.

Сиз билан мулоқот қилиш ҳузурбахшими?

1. Сиз галиришдан кўра тинглашни ёқтирасизми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

2. Сиз нотаниш одам билан ҳам сўзлашишга чора топа оласизми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

3. Сиз ҳамиша суҳбатдошингизни диққат билан тинглайсизми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

4. Сиз маслаҳат беришга ишқивозмисиз?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

5. Суҳбат дидингизга мос тушмаса уни суҳбатдошингизга сездира-сизми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

6. Сўзларингизга кулок, солмасалар гашингизга тегадими?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

7. Ҳар қандай масала юзасидан шахсий қарашингиз борми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

8. Сухбат мавзуси Сизга нотаниш бўлса, уни давом эттиришни хоҳлайсизми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

9. Ўзингизга ҳаммани маҳлиё қилишни эп кўрасизми?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

10. Асосий фанлар бўйича мукаммал билимга эгамисиз?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

11. Сиз суҳандонмисиз?

- А) Ҳа
- Б) Йўқ

Тест калити: «Ҳа»: 1,2,3,6,7,8,9,10,11; «Йўқ»: 4,5.

Тест калитига мутаносиб жавобларнинг умумий миқдори ҳисоблаб чиқилади. Ҳар бир мос тушган жавоб 1 балл билан баҳоланади.

Муомаланинг ҳузурбахшли даражаси баҳоланиш қиймати билан аниқланади:

1-3 баллгача: Сиз билан мулоқот қилиш ҳузурбахш эмас, баъзан ҳатто хижолатда қоласан киши;

4-9 баллгача: Сиз ҳамиша ёқимли ва зийрак суҳбатдошсиз, лекин кайфиятингиз бузилганда хаёлпаршонсиз;

10-11 баллгача: Сиз жуда ҳузурбахш мулоқотдошсиз, аммо калака қила кўрманг.

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. – Тошкент, «Ўзбекистон», 1997. –328 б.
2. Каримов И.А. Барқамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарқ», 1997. – 36 б.
3. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие.- М.: МГУ, 1990. – 240 с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М., 1977.
5. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х томах – М., 1980.
6. Андреева Г.М. Общение и оптимизация совместной деятельности. – М.: 1987.
7. Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология. Петербург, 1921.
8. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: 1983.
9. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: 1982 – 200 с.
10. Брушлинский А.Б., Поликарпов В.А. Мышление и общение. М.: Университетское, 1990. – 224 с.
11. Выготский Л.С. Собр соч. – М., 1983 Т.3.
12. Жуков Ю.М. Эффективность делового общения. – М.: 1988. – 63 с.
13. Каримова В.М. Ижтимоий психологи ва ижтимоий амалиёт. Т.: «Университет», 1999. – 96 б.
14. Каламинский Я.Л. Психология общения. –М.: 1983.
15. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. –М.: 1987. – 190 с.
16. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М.: 1978. – 48 с.
17. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: 1986.
18. Ломов Б.Ф. Проблемы общения в психологии. – М.: 1981, Наука.
19. Ломов Б.Ф. Психологические исследования общения. –М.: 1985, Наука.
20. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. – Л.: 1960
21. Мудрик А.В. Общение, как фактор воспитания школьников: Автореф. докт. дисс. – Л.: 1981.-37 с.
22. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. – Л.: 1979
23. Петровская Л.А. Компетентность в общении. – М.: 1986, МГУ.
24. Пенферов В.Н. Общение как предмет социально-психологических исследований: Автореф. докт.дисс.- Л.: 1983.
25. Толстых А.В. Взрослые и дети. – М.: Педагогика, 1989. – 125 с.
26. Ушаков Н.В. и др. Основы психологии общения. – М.: Транспорт, 1990.- 112 с.
27. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. – М.: 1980.
28. Ғозиев Э.Ғ. Муомала психологияси. – Халқ таълими, 1998,2-сон.
29. Ғозиев Э.Ғ. Муомала мазмуни ва услубиятлари. – Халқ таълими, 2000, 6-сон.

Босишга рухсат этилди 6.08.2001. Ҳажми 10,5 босма табок.
Бичими 60×84 1F16. Адади 200 нусха. Буюртма 458.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

